

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ORTA ÇAĞ BİLİM DALI

SELÇUKLU İRAN'INDA TARIM

FERHAT ESER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. BEKİR BİÇER

KONYA-2024

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ferhat Eser		
	Numarası	19810501023		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı / Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Bekir Biçer		
Tezin Adı	Selçuklu İran'ında Tarım			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Ferhat Eser

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ferhat Eser		
	Numarası	19810501023		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı / Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	✓	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Bekir Biçer		
Tezin Adı	Selçuklu İran'ında Tarım			

ÖZET

Tarih, geçmişte yaşanmış olayların insanlar üzerinde ki sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik ilişkilerini ortaya koyan bilim dalıdır. Bunu yaparken olayların sebep ve sonuçlarına da dikkat etmektedir. Çalışmamıza konu olan Selçuklu İran'ında Tarım, insanların sosyal, ekonomik ve idari yönlerinin anlaşılması hususunda önemli bir noktadır. Zira kadim çağlardan bu yana insanlar tarım ile uğraşmıştır. Tarımsal faaliyetler sanayi devrimi öncesi toplumlar için büyük bir önem taşımaktadır. Bu yüzden tarım ve hayvancılık amacıyla insan toplulukları nehir kenarlarında ve verimli topraklarda yaşamaya özen göstermiştir. Bundan ötürü verimli sahalarda sürekli bir çatışma durumu ortaya çıkmıştır. Verimli coğrafyalardan birisi de İran'dır. Selçuklu Türkmenleri bu bölgede var olabilmek için siyasi ve idari hâkimiyeti sağladıktan sonra tarıma dayalı bir ekonomik yapı kurmuştur.

İran coğrafyası tarihin her döneminde zirai olarak iyi bir konumda olmuştur. Bölgede yapılmış olan sulama kanalları ve kuyular bölgenin sulu tarım yapmasına imkân sağlamıştır. Bu özelliklerinde ötürü İran Orta Çağ'da birçok istilaya uğramıştır. Sâmânîler, Gazneliler ve Büyük Selçuklular İran'da hâkimiyet kurmuşlardır. Büyük Selçuklu Devleti bölge'de var olan toprak sistemlerini güncelleyerek, İran'ın daha verimli hale gelmesini sağlamıştır. Bu düzenlemeler sonucunda İran'da zirai ve ticari faaliyetler gelişmiştir. İran platosunda; hububat, tahıl ürünleri, meyve ve sebze gibi ürünler bol miktarda yetiştirilip ihraç edilmiştir. Bahsedilen durum İran coğrafyasının sosyal hayatı hakkında fikir sahibi olunmasını sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İran, İran Coğrafyası, İran Tarihi, Selçuklu Tarihi, Tarım

Author' s	Name and Surname	Ferhat Eser		
	Student Number	19810501023		
	Department	History Department / Medieval History Department		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	✓	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Bekir Biçer		
Title of Thesis	Agriculture in Seljuk Iran			

ABSTRACT

History is the scientific discipline that unveils the social, political, cultural, and economic dynamics of past events on human societies. In doing so, it pays close attention to the causes and consequences of these events. Agriculture in Seljuk Iran, the subject of our study, hold a significant position in understanding the social, economic, and administrative aspects of its people. Because people have been engaged in agriculture since ancient times. Agricultural activities are of great importance for societies before the industrial revolution. For this reason, human communities have taken care to live on river banks and fertile lands for the purpose of agriculture and animal husbandry. For this reason, a constant conflict situation has emerged in fertile areas. One of the productive geographies is Iran. Seljuk Turkmens entered into political, administrative and economic conflicts in order to exist in this region.

Contrary to what is depicted on maps, the geographical region of Iran is well suited for agriculture. Irrigation channels and wells constructed in the region have facilitated extensive agricultural practices. Due to these features, Iran faced numerous invasions during the Middle Ages. The Samanids, Ghaznavids and Great Seljuks, and the established their dominance in Iran. Great Seljuks renewing the existing land systems and enhancing Iran's productivity. As a result of these reforms, agricultural and commercial activities flourished in Iran. On the Iranian Plateau, a variety of products such as cereals, grains, fruits, and vegetables were abundantly cultivated and exported. The mentioned situation provides an idea about the social life of the Iranian geography.

Keywords: Iran, Iranian Geography, Iranian History, Seljuk History, Agriculture

İÇİNDEKİLER

ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR.....	vii
ÖN SÖZ.....	viii
1. Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
2. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi	2
3. Kaynaklar	3
3.1. Temel Kaynaklar.....	3
3.2. Araştırma Eserler	5
GİRİŞ	9
1. İran Coğrafyasının Genel Özellikleri.....	9
1.1.İran’da Tarıma Uygun Araziler	11
2. Eski İran’da Siyasi ve Ekonomik Hayat	13
2.1. Sâsânî Devleti (226-651)	16
2.1.1. Sâsânî Devlet Yapısı.....	17
2.1.2. Sâsânî Devleti’nin Ekonomik Yapısı.....	18
BİRİNCİ BÖLÜM	22
SELÇUKLU DEVLETİNE KADAR İRAN’IN SİYASİ VE EKONOMİK TARİHİ	22
1.1. İran Coğrafyasının Müslümanlar Tarafından Fethi	22
1.1.1. Dört Halife Devri	23
1.1.2. Emevîler Dönemi (661-750).....	25
1.1.3. Abbâsîler Dönemi (750-1258)	27
1.2. İslâm Devletlerinde Toprak Sistemi	28
1.2.1. Fey Araziler	30
1.2.2. Mülk Araziler	31
1.2.3. Amme Arazileri	32
1.2.4. İktâ Sistemi	33
1.3. Tarım Ürünleri	34

1.4. Ticaret	35
1.5. Maliye Sistemi	35
1.5.1. Vergi Sistemi	36
1.6. Sâ mânîler (819-1005)	38
1.6.1. Sâ mânîler Döneminde Ekonomik Hayat	38
1.6.2. Tarım Politikası.....	38
1.6.3. Tarım Ürünleri	40
1.6.4. Maliye Sistemi	41
1.7. Gazneliler (963-1186).....	42
1.7.1. Tarım Politikası.....	43
1.7.2. Tarım Ürünleri	45
1.7.3. Maliye Sistemi	46
1.8. Selçuklular (1040-1157)	47
1.8.1. Selçukluların Yeni Yurtlarında Faaliyetleri.....	48
1.8.2. Selçukluların Kuruluşu	50
1.8.3. Alp Arslan (1064-1072).....	51
1.8.4. Melikşah (1072-1092).....	53
1.8.5. Selçukluların Yıkılışı	54
İKİNCİ BÖLÜM.....	57
SELÇUKLU İRAN'INDA TARIM.....	57
2.1. Eski Türklerde Ekonomik Hayat	57
2.1.1. Hayvancılık	58
2.1.2. Tarım.....	60
2.1.3. Beslenme.....	61
2.1.4. Ticaret	62
2.2. Selçuklularda Sosyal Yapı	63
2.3. Selçukluların Tarım Politikası	65
2.3.1. Selçuklularda Toprak Sistemi	67
2.3.1.1. Selçuklularda İktâ	68
2.4. Tarım Üretim Araçları	71
2.5. Selçuklularda Tarım.....	72
2.5.1. Horasan Bölgesi.....	73
2.5.1.1. Nîşâbur Şehri	74

2.5.1.2. Merv Şehri	77
2.5.1.3. Herat Şehri	79
2.5.1.4. Belh Şehri	81
2.5.2. Mâverâünnahir Bölgesi	82
2.5.2.1. Buhara Şehri	83
2.5.2.2. Semerkant Şehri	84
2.5.2.3. Hârizm Bölgesi	86
2.5.2.4. Mâverâünnahir'deki Diğer Şehirler	87
2.5.3. Sîstan Bölgesi	89
2.5.4. Kirman ve Fars Bölgesi	90
2.5.4.1. Kirman Bölgesi	90
2.5.4.2. Fars Bölgesi	92
2.5.5. Hûzistan Bölgesi	95
2.5.6. Cîbal Bölgesi.....	97
2.5.7. Deylem, Gilan, Taberistan, Cürcân Bölgesi	101
2.6. Selçuklularda Hayvancılık	104
2.7. Selçuklularda Beslenme.....	105
2.8. Selçuklularda İtriyat.....	106
2.9. Selçuklularda Ticaret	106
2.10. Selçuklularda Üretim ve Sanayi	108
2.11. Selçuklu Maliye Sistemi	109
2.11.1. Selçuklu Vergi Sistemi	110
SONUÇ.....	113
KAYNAKÇA.....	117

KISALTMALAR

- a.g.e.: Adı geçen eser
a.g.m.: Adı geçen makale
a.g.t.: Adı geçen tez
Bkz.: Bakınız
C.: Cilt
Çev.: Çeviren
DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi
İSAR: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
MEB: Milli Eğitim Bakanlığı
İA: İslam Ansiklopedisi
İFAV: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
s.: Sayfa
ss.: Sayfa sayıları
S.: Sayı
SBE: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK: Türk Tarih Kurumu
TEKE: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Dergisi
Vs.: Vesaire
yay.: Yayınları/yayınlayan

ÖN SÖZ

İran coğrafyasının batısı Zağros Dağları, güneyi Basra Körfezi ve Umman Denizi, doğusu Hindikuş Dağları, kuzey kısmı Hazar Denizi, Elbruz Dağları ve Demavend Dağı ile çevrili alandır. İran'da dünyanın en büyük çöllerinden olan deşti lut ve deşti kevir çölleri bulunmaktadır. Genel olarak İran coğrafyasına bakıldığı zaman tarımsal faaliyetleri kısıtlı bir yer gibi görünmektedir. Nitekim İran şehirlerindeki gelişmiş sulama kanalları ve tarım sistemi tarımsal üretimin gelişmesini sağlamıştır. İran coğrafyası hem siyasî hem de ekonomik olarak diğer milletlerin ilgisine mazhar olan bir yerdir. Bu sebeple eski çağlardan beri birçok istilaya maruz kalmıştır. Bölgeye hâkim olan devletler İran'ın zenginliklerini kullanarak uzun ömürlü olmuştur. Örneğin Sâsâniler devri toprak reformu ve devletin gücünün zirvesi olması bakımından önemlidir. Tam bu dönemde Arap coğrafyasında İslâmîyet peydah oldu. İslâm devletleri güçlenince bölgeyi ele geçirdiler. Toprak reformları ve tarım reformları ile bölge iktisaden kalkınmıştır.

Sâsânilerden kalma kanal sistemleri ile bölgede sulu tarım yapılabilmekteydi. Bu durum diğer devletlerin ilgisini çekmiştir. Bölgenin yapısı İslâm devletleri'nin İran'ı fethetmesini sağlamıştır. İslâm devletlerin'den sonra bölgeye Türk-İslâm devletleri girmiştir. Bu devletler Sâmânîler, Gazneliler ve Büyük Selçuklular'dır. Sâmânîler ile başlayan ve Gazneliler ile devam eden bölgenin Türkleşmesi ve tarımsal politikasının oluşması ilerleyen zamanlarda Selçukluları da etkilemiştir. Eski Türk adetleri ve bölgenin yapısına hâkim olan Selçuklu Devleti kendi sistemini oluşturmuştur. Bu sayede İran'da ekonomik refah ortaya çıkmıştır. Selçukluların ortaya çıkardığı bu sistem daha sonraki Türk-İslâm devletlerini etkilemiştir.

Selçuklular devrinde İran coğrafyası eyaletlere ayrılarak incelenmiş ve yetiştirilen tarım ürünleri tespit edilmiştir. Tarım ürünleri tespit edilirken eyaletlerdeki sulama kanallarına ve su kuyularının varlığına da dikkat edilmiştir. Çalışmamız iki ana

bölümden oluşmuştur. Ayrıca çalışmamızda konu ile ilgili ana kaynaklar kullanılmış ve konular kurallara uygun olarak yazılmaya gayret edilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında ve konu seçimi hakkında yardımlarını esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Bekir Biçer'e teşekkür ederim. Görüşlerini eksik etmeyip jürimde olan Doç. Dr. Mustafa Akkuş ve Doç. Dr. Zehra Odabaşı hocalarıma teşekkürü borç bilirim. Son olarak üzerimde emeği bulunan aileme şükranlarımı sunarım.

Konya-2024

Ferhat Eser

1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Tarih boyunca şüphesiz insanlık için birçok önemli gelişme olmuştur. Bu önemli gelişmelerden bir tanesi de insanların toprağı işlemeyi öğrenmesi yani tarım devrimidir. Tarım yapılmasının öğrenilmesi ile birlikte yerleşik hayata daha da adapte olan insanoğlu zaman ile arpa ve buğday gibi tahıl ürünlerini ekip dikmeye, hatta onları kullanmaya başlamıştır. Artık insanların geçim kaynağı tarım ürünleri olmuştur. Daha sonraları ihtiyaç fazlası ürünleri üreten insanlar bunları satmaya başlamış ve ticaret ortaya çıkmıştır. Her şeyin zamanla geliştiğı gibi zirai ürünlerde de büyük bir gelişme meydana gelmiştir. Bu tarım ürünleri o kadar değerli hale geldi ki yerleşik hayata geçmiş olan insanlar ile göçebeler arasında bazen savaşların çıkmasına sebep olmuştur. Zira göçebe topluluklar geçtikleri yerlerdeki ürünlere zarar vermekteydiler. Buradan da anlaşılacağı üzere tarımın ortaya çıkması ve gelişmesi insanlık tarihi için çok önemli bir olaydır.

Nitekim tarımın gelişmesi bütün toplumlarda aynı anda olmamıştır. Dünyadaki bütün topluluklar farklı zamanlarda ve dönemlerde tarıma geçiş yapmışlardır. Bu durum sadece tarım için geçerli bir durum değildir. Yapacağımız çalışmanın önemine binaen Yûsuf Has Hâcib'in yazmış olduğı Türk edebiyatının en eski eserlerinden olan Kutadgu Bilig'de "Tarımcılar da başka bir topluluktur. Bu insanlarda çok gereklidir. Her canlı bunlardan yararlanır. Yeme içme tadını bunlar verir" ifadesi geçmektedir.¹ Bu ifadeden anlaşılacağı üzere tarımcılar ve tarım ürünleri her dönemde önemli bir grubu temsil etmiştir.

Esas olarak çalışmamız ile ilgili şunları söylemek mümkün gözüküyor; Selçuklular dönemi İran coğrafyası bazı coğrafya yazıcıları tarafından farklı şekilde ve türde ele alınmıştır. Çalışmamız farklı durum veya türdeki sınırlılıklar ile ilgili hususları kapsamaktadır. Burada bu farklılıklar gözetilerek İran coğrafyasında Selçuklular zamanında yetiştirilen zirai ürünler ele alınmıştır. Yetiştirilen zirai ürünler bölge halkının sosyal ve ekonomik yaşamı hakkında fikir sahibi olmamızı

¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Çev. Ayşegül Çakan, 7. Baskı, İş Bankası Yay., İstanbul 2019, s. 330.

sağlayacaktır. Diğer bir husus ise İran coğrafyasında ortaya çıkan devletlerin ve medeniyetlerin neden buralarda var olduğunu anlamamızı sağlayacaktır. Çalışmamızda genel olarak sınırlılıkları olan ve araştırmamız esnasında bizi zorlayacak durumlar olmuştur. Amacımız ortaya çıkan zorluklara rağmen Selçuklu halkının zirai ürünlerini tespit etmektir.

2. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Araştırmamızın kapsamı Selçuklu İran'ında yetiştirilen tarım ürünleridir. Araştırmamızın kapsamı zirai ürünlerin sosyal ve ekonomik alanda insan hayatına etkisi üzerinedir. Bölgede yetiştirilen zirai ürünler, bu ürünlerin ihraç edildiği yerler ve halkın bu ürünleri nasıl yetiştirdiği üzerinde durulmuştur. Şunu belirtmek gerekirse kaynaklar coğrafi bölgeler konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Çalışmamızda söz konusu olan ihtilaflar da çözülmeye çalışılmıştır.

Cevap aradığımız soru ise, İran coğrafyasının sosyal ve ekonomik yapısının ilk çağlardan bu yana nasıl değiştiği, bu değişimin Türk-İslâm devletlerini nasıl etkilediği ve Türk-İslâm devletleri'nin toprak üzerinde etkisi nedir, Selçuklu döneminde toprak sistemi yetiştirilen tarım ürünlerini nasıl etkilemiştir? gibi soruların cevapları aranmıştır. Bu bakımdan birinci bölümde İslâm devletleri'nin ve Türk-İslâm devletleri'nin ortaya çıkışları, İran'ı ele geçirmelerine değinilmiştir. İsmi sayılan medeniyetlerin toprak sistemi, ekonomik faaliyetleri, tarım politikaları ve tarım ürünleri tespit edilmiştir. Bununla beraber İslâm devletleri'nin bölgede hâkim olması ve Türk-İslâm devletlerine olan etkisi incelenmiştir. İkinci bölümde Selçuklu İran'ında yetiştirilen tarım ürünleri tespit edilmiştir. İran coğrafyasını eyaletlere ayırarak, bu bölgelerin coğrafi özellikleri, tarım politikaları, toprak sistemi ve Selçuklu İran'ında yetiştirilen zirai ürünlerin neler olduğu hususunda çalışılmıştır. Tespit edilen ürünlerin, beslenme, sağlık ve maliye gibi konuları nasıl etkilediği de incelenmiştir. Daha sonra sonuç bölümüyle değerlendirme yapılmıştır.

Araştırma süresince bilimsel metot ve teknikler kullanmaya gayret edilmiştir. Literatür taraması yaparak dönem kaynakları tespit edilmiştir. Hemen ardından araştırma eserlerine ulaşarak konunun siyasi, sosyal ve ekonomik boyutları ele alınmıştır. Hemen her türden tarihi ve coğrafi kaynakları incelenmiştir. Ana kaynak

dillerini bilmediğimiz için çalışma boyunca Türkçeye çevrilmiş olan kaynaklardan istifade edilmiştir. Bunun sonucunda ulaştığımız veriler bilimsel metoda uygun olarak dipnot ve kaynaklar kısmında gösterilmiştir. Çalışmamızda genel olarak kişi adları, yer adları, devlet isimleri ve coğrafi isimler *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* maddelerinde geçen şekliyle kullanmaya gayret edilmiştir.

3. Kaynaklar

3.1. Temel Kaynaklar

İran coğrafyası ve tarihi ile alakalı ana kaynaklar bulunmaktadır. Bunlar genel olarak Türkçeye tercüme edilmiştir. Orta Çağ boyunca coğrafi ve tarihi birçok kaynak meydana kaleme alınmıştır. Çalışmamızda genel olarak Selçuklu İran'ında Tarım konusu ile alakalı yazılmış olan kaynaklar tercih edilmiştir. Çalışmamızın sağlam temellere oturması bakımından İlk Çağlar'dan Selçuklu dönemine kadar geçen zamandaki devletlerin siyasi ve ekonomik tarihleri ile müessese tarihlerini inceleyen eserlere başvurulmuştur. Bu bakımdan geniş bir literatür taraması yapmak durumunda kalınmıştır. Kaynakları genel olarak birinci elden kaynaklar ve modern araştırmalar esasına göre kullanmaya gayret edilmiştir.

Çalışmamızda Selçuklu dönemi coğrafya kaynakları kullanılmıştır. Tarım ürünlerinin tespit edilmesi, eyaletlerinin sınırları, şehirleri ve sulama kanalları coğrafi eserler sayesinde tespit edilebilmiştir. İstahri, *Ülkelerin Yolları*, eserini ikinci bölümde İran'ın eyaletlerinin sınırlarının belirlenmesi ve zirai ürünlerinin tespitinde kullanılmıştır.² Ebu Dülef'in, *İran Seyahatnamesi* adlı eserini ikinci bölümde İran coğrafyasında yetiştirilen zirai ürünlerin tespitinde kullandığımız kaynaklardandır. Direk İran coğrafyasını anlatan eserlerdendir. Bölgeyi gezen ve gördükleri ile duyduklarını yazan müellif çalışmamız için bir hayli önemlidir. Birçok zirai ve ıtriyat alanında kullanılan ürünlerin tespiti konusunda bu kaynaktan istifade edilmiştir.³

İbn Havkal'ın, *10. Asırda İslâm Coğrafyası (Süretü'l-Arz)* adlı eserinden ikinci bölümde Selçuklu Devri İran coğrafyasını, eyaletlerini, şehirlerini, köylerini ve

² İstahri, *Ülkelerin Yolları*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul 2015.

³ Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi (10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine Yolculuk)*, Çev. Serdar Gündoğdu, 3. Baskı, Kronik Yay., İstanbul 2020.

yetiştirilen zirai ürünlerinin tespiti hususunda faydalanılan eserlerdendir. Direk çalışmamızın kapsamındaki dönemde yazılması bakımından önemlidir.⁴ Mukaddesi'nin, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekasim)* adlı eserini üçüncü bölümde Selçuklu İran'ında tarım ve İran coğrafyasını anlatırken eyalet, şehirler ve zirai ürünlerinin aktarılmasında hususunda kullandığımız kaynaklardandır. İbn Havkal ile birlikte en güvenilir kaynaklarımızdandır.⁵ Anonim, *Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib* adlı eser üçüncü bölümde İran coğrafyası, eyaletleri, şehirleri ve zirai ürünlerini tespit için kullandık. Eser Minorsky tarafından bulunmuş ve bazı modern yazarlar eseri kaynak gösterirken onun ismine atıf yapmaktadırlar.⁶

Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Nüzhet'ül-Kulûb*⁷ adlı eseri çalışmamız açısından en önemli kaynaklardandır. Bir nevi dünya coğrafyasını anlatan müellif, özellikle İran ve şehirleri üzerinde durmuştur. İran'ın hemen her yerini anlatan müellif özellikle Irak-ı Acem, Fars eyaletleri, Cibâl ve Horasan üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda İran coğrafyasının tarım ürünleri, sulama kanalları, ticareti, dağları ve nehirlerini ele almıştır. Biz de çalışmamızda bu eserden İran coğrafyası ve tarım ürünleri hususunda istifade etmiş bulunmaktayız.

İsmi zikrettiğimiz eserler dışında; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*,⁸ Ya'kubi, *Ülkeler Kitabı*, Nasır'ı Hüsrev, *Sefername*⁹, Mühellebî, *Kitâbü'l-Azîzî*¹⁰ Gırnatî, *Gırnatî Seyahatnamesi*¹¹, Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*,¹² Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbad*¹³ ve İbn Battûta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*,¹⁴ gibi

⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası (Suretü'l-Arz)*, Çev. Ramazan Şeşen, 3. Baskı, Yeditepe Yay., İstanbul 2021.

⁵ Mukaddesi, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekasim)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2015.

⁶ Anonim, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, 2. Baskı, Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul 2020.

⁷ Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Hamdullah Müstevfî ve Eseri "Nüzhet'ül-Kulûb"*, Çev. Muharrem Hamza, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Van 2008.

⁸ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, 2. Baskı, Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul 2019.

⁹ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, Çev. A. Naci Tokmak, Demavend Yay., İstanbul 2020.

¹⁰ Mühellebî, *Kitâbü'l-Azîzî (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul, 2023.

¹¹ Gırnatî, *Gırnatî Seyahatnamesi*, haz. Fatih Sabuncu, 2. Baskı, Yeditepe Yay., İstanbul 2018.

¹² Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2017.

¹³ Murat Ağarı, *Kazvînî ve Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbad'ı*, Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul 2019.

¹⁴ İbn Battûta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, 9. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2019.

eserlerden üçüncü bölümde İran coğrafyası ve zirai ürünlerinin tespiti konusunda faydalandığımız eserlerdendir.

Çalışmamızda siyasi tarih kaynakları da kullanılmıştır. Belâzurî, *Fütûhu'l Büldan* adlı eseri İslâm Devletlerinin fetihleri konusunda kullandığımız kaynaktır.¹⁵ Taberî, *Tarihu't-Taberi*, adlı eseri Sâsânîler ve İslâm devletlerinin İran topraklarının fethi konusunda kullanılmıştır.¹⁶ Nerşahî, *Târîh-u Buhâra* adlı eserini Sâmânîler devleti siyasi tarihini ve Mâverâünnehir bölgesini anlatırken kullanılmıştır.¹⁷ Ebu'l-Fazl Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî* adlı eseri Gazneliler ve Selçuklular bölümünde kullanılmıştır.¹⁸

İbnü'l-Esir, *el Kâmil fi't-Tarih* adlı eserini birinci ve ikinci bölümde siyasi tarih alanında kullandık. Çalışmamıza konu olan bütün devletler hakkında bilgi veren kaynak sıklıkla kullanılmıştır. 12 ciltten oluşan eser bir nevi yazıldığı döneme kadar dünya tarihini anlatan bir eser niteliği taşımaktadır.¹⁹

Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, adlı eseri Selçuklu siyasi tarihini anlatılırken kullanılmıştır.²⁰ Mîrhand, *Ravzatu's-Safâ* adlı eserini Selçuklular dönemi anlatırken kullanmaya gayret edilmiştir. Eser Erkan Göksu tarafından iki tanesi TTK Yayınları birisi de Kronik Yayınlarında basılmak üzere Türçeçeye kazandırılmıştır.²¹ İsmi saydığımız eserler dışında birçok dönem kaynağına çalışmamızda yer vermiş bulunmaktayız.

3.2. Araştırma Eserler

Ana kaynaklara ulaşmamızda ve bu kaynaklar hakkında fikir sahibi olmamızı sağlayan eser Ramazan Şeşen'in yazmış olduğu *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*²² adlı eseridir. Bu eserde İslâm Coğrafyacılarının Türk ülkeleri bahsinin

¹⁵ Belâzurî, *Fütûhul'l Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, Çev. Mustafa Fayda, Siyer Yay., İstanbul 2013.

¹⁶ İbn Cerîr et-Taberî, *Tarihu't-Taberi (Taberi Tarihi)*, Çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yay., Ankara 2019.

¹⁷ Nerşahî, *Târîh-u Buhara*, Çev. Abdullah Duman, Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul 2013.

¹⁸ Ebu'l-Fazl Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, Çev. Necati Lügal, TTK Yay., Ankara 2019.

¹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. II-XII, redaktör, Mertol Tulum, Bahar Yayınları, İstanbul 1985.

²⁰ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, 2. Baskı, Bilge Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2018.

²¹ Mîrhand, *Ravzatu's-Safâ*, Çev. Erkan Göksu, TTK Yay., Ankara 2019.

²² Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2017.

çevirisi yapılmıştır. Bundan ötürü bizde konumuza yarayan kaynaklara ulaşmak hususunda eserden faydalanmış bulunmaktayız. Bunun dışında çevirmiş olduğu kaynak eserlerden ve yazmış olduğu diğer eserlerden istifade edilmiştir.

Çalışmamıza konu olan Selçuklu İran'ında Tarım, içinde birçok unsuru barındırmaktadır. Tarımsal üretim durumunu öğrenmek için toprak sistemine ve sulama kanallarına bakmak gerekmektedir. Mustafa Demirci'nin yazmış olduğu *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*²³ adlı eserden İran coğrafyasında kullanılan toprak sistemi ve bu sistemin ortaya çıkışı hususunda faydalanılmıştır.

Selçuklu Tarihi deyince akla ilk gelen isimlerden olan Mehmet Altay Köymen'in *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I-III*²⁴ ve *Selçuklu Devri Türk Tarihi*²⁵ adlı eserlerinden Selçuklu tarihi ve Selçukluların komşu devletlerle ilişkileri hususunda istifade edilmiştir. Aynı zamanda Büyük Selçuklu İmparatorluğu II, eserinde Selçuklu dönemi tarım, hayvancılık ve beslenme sistemini ele almıştır. Çalışmamızda bu eserden sıklıkla faydalanılmıştır.

Erkan Göksu çalışmamızda gerek çevirileri ile gerek müspet çalışmaları ile sıklıkla istifade ettiğimiz bir isim olmuştur. Editörlüğünü yaptığı, *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri I-II*,²⁶ adlı çalışmasında Horasan ve Mâveraünnehir şehirleri, şehirlerde üretilen zirai ürünler konusunda faydalanılmıştır. Erkan Göksu'nun *Selçuklu'nun Mirası Gulân ve İktâ*²⁷ adlı eseri Ikta konusunda faydalandığımız kaynaklardandır

Aydın Usta'nın *Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmânîler)*²⁸ adlı eserinden Sâmânîler Devleti ve Mâverâünnehir'in siyasi sınırları ve şehirleri konusunda faydalanılmıştır. Ayrıca bölgede üretilen ürünler konusunda da başvuruda bulunduğumuz eserlerdendir. Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*²⁹ adlı çalışmasından toprak sistemi, Horasan'ın şehir ve tarımsal faaliyetleri hususunda faydalanılmıştır. Horasan ile yazılmış eserlerden birisi de Yunus Arifoğlu'na aittir.

²³ Mustafa Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yay., İstanbul 2013.

²⁴ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I-III*, 5. Baskı, TTK yay., Ankara 2016.

²⁵ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 6. Baskı, TTK yay., Ankara 2017.

²⁶ Erkan Göksu, *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri I-II*, Yeditepe Yay., İstanbul 2023.

²⁷ Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulam ve İktâ*, Kronik Yay., İstanbul 2017.

²⁸ Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmânîler)*, 2. Baskı, Yeditepe Yay., İstanbul 2013.

²⁹ Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi, Horasan*, Kronik Yay., İstanbul 2023.

*Horasan Medeniyet ve Mekân*³⁰ adlı eser, Horasan coğrafyası, tarımı, meyve ve sebze üretimi, ıtriyat, ihraç edilen ürünler ve ithal edilen ürünlerden bahsetmektedir. Bahsedilen bütün başlıklardan çalışmamız esnasında yararlanılmıştır.

İran tarihi konusunda otorite sayabileceğimiz V.V. Barthold'un *Moğol İstilasası Devrinde Türkistan*³¹ ve *İran Tarihi Coğrafyası*³² adlı eserleri'de tarihi coğrafya hususunda yararlandığımız kaynaklardandır. Mâverâünnehir'in siyasi tarihi ve yerleşim yerleri konusunda da istifade edilmiştir. Erdoğan Merçil'in birçok *TDV* mad. kullanılmıştır. Bunun dışında *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler*³³ adlı eserinde Sâmânîler ve Gazneliler ile ilgili yazmış olduğu makaleleri bir araya getirmiştir. Siyasi tarih konusunda kaynaktan istifade edilmiştir.

Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular I (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi)*,³⁴ Selçuklu Tarihi ve ilişkili olduğu devletler hakkında istifade ettiğimiz bir kaynaktır. Bunun dışında yazmış olduğu birçok *TDV* mad. kullanılmıştır. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*³⁵ adlı eseri Selçuklu Tarihi ve ilişkili devletler hususunda faydalanılan eserlerdendir. Ayrıca toprak sistemi ve ticaret konularında başvurduğumuz eserlerdendir. Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri Tarihi ve İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü* adlı eserlerinden istifade edilmiştir.³⁶ Muharrem Kesik, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*³⁷ adlı eserden, Selçuklu toprak sistemi, maliye sistemi ve divanlar konusunda faydalanılmıştır.

Salim Koca "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat"³⁸ hayat adlı makalesinden İslâm Öncesi Türk sosyal hayatı, tarım, hayvancılık ve ticaret konuları hususunda yararlanılmıştır Ayrıca eser sayesinde İslâmi dönem Türk Kültür tarihini

³⁰ Yunus Arifoğlu, *Horasan Medeniyet ve Mekân (Abbasiler Döneminde Horasan Bölgesinin İktisadi Hayatı)*, Selenge Yay., İstanbul 2023.

³¹ V.V. Barthold, *Moğol İstilasası Devrinde Türkistan*, Çev. Seniha Sami Morali, TTK Yay., Ankara 2020.

³² V.V. Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, Çev. Ömer Alkaç, Selenge Yay., İstanbul 2022.

³³ Erdoğan Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler*, 2. Baskı, Bilge Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2019.

³⁴ Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular I*, İSAM Yay., Ankara 2013.

³⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 24. Baskı, İstanbul 2022.

³⁶ Yaşar Bedirhan, *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Eğitim Kitabevi Yay., Konya 2004; Yaşar Bedirhan, *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Eğitim Kitabevi Yay., Konya 2004,

³⁷ Muharrem Kesik, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, Bilge Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2021.

³⁸ Salim Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler*, C. III, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca (Yay.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

karşılaştırma fırsatı bulduk. Bununla beraber İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*³⁹ adlı eseri Türk sosyal hayatı hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamıştır. Kafesoğlu'nun diğer eserlerinden de istifade edilmiştir. Refik Turan, editörlüğünü yaptığı birçok eserinden faydalanılmıştır. *Selçuklu Tarihi El Kitabı*⁴⁰ Selçuklu sosyal hayatı ve müesseseleri konusunda faydalandığımız eserlerdendir.

İsmi saydığımız eserler dışında birçok kitap, makale, tez ve ansiklopedi maddelerinden faydalanılmıştır.

³⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 38. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2015.

⁴⁰ Refik Turan, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, 4. Baskı, Grafiker Yay., Ankara 2018.

GİRİŞ

1. İran Coğrafyasının Genel Özellikleri

Coğrafya kelimesi adını, Eski Yunan döneminde “geo-yer; graphien-yazmak” kelimelerinden alan ve “yerin tasviri/yazımı” anlamına gelen *geographie* kelimesinden türemiştir.⁴¹ İran adı Orta Farsçadaki *Eran* kelimesinden türemiştir. Tam hali *Eranşahr* veya *Eranzemin*'dir ve Almancası *Arierland*'dir. -er'in çoğul hali *eran*'dir ve Aryanlar anlamına gelmektedir. Eran siyasi, dini ve etnik bir birlikteliği ifade edecek anlamı, ilk olarak Sâsânîler döneminde kazanmıştır.⁴² İlk dönemlerde İran tabiri bir milletin karşılığı olarak değil birçok milletin üzerinde yaşadığı coğrafyayı ifade etmek için kullanılmıştır. Siyasi olarak bir milleti ifade eden İran kelimesi ancak 13. yüzyılda Moğollar döneminde ortaya çıkmıştır.⁴³

İran bölgesinde eski çağlardan bu yana birçok devlet ve imparatorluk kurulmuştur. Ancak belirli coğrafi havzalar üzerinde kurulan devletler, kuruldukları zaman ve coğrafyaya göre sınırlarında değişiklikler göstermektedir. Bunlar bazen doğal olaylar ile bazen de insan eliyle olmaktadır. İnsan eliyle olanlar savaşlar sonucu, başka bir devletin kendi sınırlarına katılması ile olmaktadır. Böyle durumlar araştırmalarda ve sınır çizimlerinde bir takım zorlukların zuhur etmesinde etkili olmuştur. Bu tarz sınırlılıklar özellikle ele alınan bölgede kurulan devletler ile de alakalıdır.

Eski İran'ın kesin sınırlarını çizmek kolay değildir. Çünkü devletlerin egemenlik alanları zaman içinde değişiklik göstermektedir. Eski İran'ın kapsadığı alan kısaca şöyle gösterilebilir. Coğrafi açıdan İran platosu Mezopotamya düzlüklerinden Ceyhun (Amuderya) Nehrine ve güneyde Hint Okyanusuna kadar uzanır. Batı sınırını belirleyen ve Zağros diye bilinen yaklaşık 2000 kilometre uzunluğundaki sıradağ kütlesi İran platosunu, Mezopotamya düzlüklerinden ayırır. Zağros sıradağları kuzey ve doğuya kadar Elbruz Dağları ile birlikte kuzeyde Kafkaslarda buluşur. İran

⁴¹ Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, 4. Baskı, Yeditepe Yay., İstanbul 2016, s. 15.

⁴² Monika Gronke, *İran Tarihi (Yedinci Yüzyıldan Günümüze)*, Çev. Remzi Avcı, Runik Kitap Yay., İstanbul 2023, s. 8; Ecem Nariç, *Sâsânîler Dönemi*, s. 5; Hava Selçuk, *Selenge'den Tuna'ya Türk Kültür Tarihine Dair Notlar*, Çizgi Kitabevi Yay., Konya 2020, s. 29.

⁴³ Altungök, *Sâsânîler*, s. 13; Monika Gronke, *a.g.e.*, s. 9; İran kavramı hakkında detaylı bilgi için Bkz. Filiz Teker, *Sâsânîler Döneminde İran ve Turan İlişkileri*, ss. 10-14.

platosunun Kuzey sınırı Zağros ve Elbruz Dağlarından başlayıp Ceyhun Nehri ve Mâverâünnehir bölgesini geçerek Seyhun (Siriderya) Nehrine ve Hindikuş Dağlarına uzanır. Oradan güneye dönerek İndus Vadisinden, Hint Okyanusuna, Umman Körfezine ve Basra Körfezine kadar devam eder. 21. yüzyılın başlangıcında bu geniş bölge, günümüz İran, Azerbaycan, Afganistan devletlerinin tamamını güney Türkmenistan'ı ve Pakistan'ın batı yarısını oluşturmaktadır.⁴⁴

Tarihi devirlerde İran coğrafyası geniş bir sahayı kapsamaktaydı. Eski çağlarda Mezopotamya topraklarını da içine alan İran coğrafyası, büyük imparatorlukların kurulduğu bir yer olmuştur. Medler, Persler, Selevkoslar, Partlar ve Sâsânî Dönemleri siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanda İran coğrafyası için iz bırakılan dönemler olmuştur. Bu dönemlerde mali sistemler, tarımsal sistemler ve sulama kanalları oluşturulmuştur. İlerleyen zamanlarda İslâm dininin ortaya çıkması ve fetih hareketlerini İran üzerine yapması Sâsânî Devleti'nin yıkılmasını ve coğrafyanın İslâmlaşmasını sağlamıştır. Dört Halife, Emevîler ve Abbâsîler döneminde İran fethedilmiştir. İslâm devletleri kendilerinden önceki, devletlerin sistemlerini geliştirmiş ve uygulamışlardır. İlerleyen süreçte: Tahirîler, Saffârîler ve Sâmânîler kurulmuştur. İsmi sayılan devletlerden Sâmânîler, Mâverâünnehir ve Horasan'da büyük bir devlet kurmuştur. Sâmânîler'in bünyesinden çıkan Gazneliler, Gazne merkez olmak üzere İran topraklarında da hâkimiyet sağlamıştır. Nitekim Sultan Mesud döneminde beklenmedik hadiseler vuku bulmuştur. Selçuklular İran topraklarına gelmişlerdir ve Gazne Devleti'nin topraklarında devletlerini kurmuşlardır.

Dandanakan savaşı sonucunda kurulan Büyük Selçuklu Devleti, Melikşah ile birlikte İmparatorluk hüviyeti kazanmıştır. Mehmet Altay Köymen'in ifadesiyle "Türkiye, Suriye, Irak, Ürdün, Lübnan, Suudi Arabistan, İsrail, Yemen, Umman, Katar, Kuveyt, Bahreyn, Aden, İran, Afganistan, Batı Pakistan, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Kazakistan'ın yarısı, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan ve

⁴⁴ Gene R. Gartwaite, *İran Tarihi*, ss. 2-3; Daha basit bir tabir ile İran, Dicle Irmağının doğusundaki dağlardan Afganistan'a kadar uzayan, kuzeyde Hazar denizi, Hârizm Bölgesi, güneyde Umman denizi, güney-batıda Basra Körfezi ile çevrilen alandır. Bkz. M. Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, s. 1; Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları*, s. 296.

Türkmenistan” Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun hâkim olduğu yerler arasındadır.⁴⁵ Selçuklu’nun kurulduğu coğrafyanın büyüklüğü onları siyasi, ekonomik ve kültürel bakımdan tedbirler almaya sevk etmiştir. Bu bakımdan Selçuklular eski Türk devlet gelenekleri İslâm devlet gelenekleri ve eski İran devlet geleneklerini harmanlamış ve İran’da yeni bir sistem kurarak uygulamaya koymuştur. Ortaya çıkan bu yeni sistem sayesinde Selçuklu ülkesi devrinin en zengin, refah ve güvenli devleti konumuna ulaşmıştır.

1.1.İran’da Tarıma Uygun Araziler

İran bölgesinde dünyanın en büyük çöllerinden birisi olan *Deştülüt* ve *Deşti Kevir* çölü bulunmaktadır.⁴⁶ Yer yer engebeli ve dağlık olan İran’da akarsular da önemli bir yeri tutmaktadır. Bütün bunlara rağmen İran’ın yarısı 300 milimetreden az yağış alır ve bu durum kurak bir ülke hüviyetine bürünmesini sağlamaktadır. Nitekim ülkenin kendisine has ve zengin bir bitki örtüsü’de bulunmaktadır. Bu durumun yegâne sebebi; Avrupa-Sibirya, Hint ve Arap, Akdeniz flora bölgeleri arasında kavşak bir noktada bulunmasından kaynaklanmaktadır.⁴⁷ Bu durum aynı zamanda ticari faaliyetler konusunda da İran’ın etkili bir bölge olmasını sağlamıştır.

İran platosunun birçok yeri son derece çoraktır. Bu çoraklığa rağmen Azerbaycan, Gilan, Mâzenderan (Taberistan) ve Kuzey Horasan gibi daha fazla yağış alan eyaletlerde tarım yapılabilmektedir. İran Platosunun topoğrafya ve iklim koşulları, İran ekonomisini belirlediği gibi tarihinin şekillenmesine de katkıda bulunmuştur. Genel olarak İran coğrafyasında tarihin hemen her devrinde yetiştirilen tarımsal ürünler vardır. Platonun batı ucundaki Zağros dağlarının etekleriyle alçak tepelerinde “arpa ve buğday” gibi tahıllar yetiştirilmektedir. Tarımın odak noktasını tahıl yün ve keten başta olmak üzere iplik üretimi oluşturuyordu ki bu durum günümüzde de hala devam etmektedir. Tahıl üretimi kırsal ekonominin parçasıdır. Platoda ceviz, yemiş ağaçları yetiştirilmektedir. Bunun yanında bölgenin üzüm ve

⁴⁵ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yay., 6. Baskı, Ankara 2017, ss. 2-3.

⁴⁶ Orta İran’daki bu çöl genel olarak farklı iki yer olarak algılanmaktadır. Fakat bu çöle, güney halkı tarafından Deşti-Lut, kuzey halkı tarafından ise Deşti-Kavir adı verilmektedir. Bkz. Şemseddin Günaltay, *a.g.e.*, s. 2.

⁴⁷ Bernard Hourcade, “İran” mad., *DİA*, C. XXII, TDV Yay., İstanbul 2000, ss. 392-393; Altungök, *a.g.e.*, s. 17.

kavunu meşhurdur.⁴⁸ İran platosu son derece kuru bir iklime sahiptir. Birkaç dağlık bölge hariç suni sulama yöntemiyle tarım yapılabilir. Bu yüzden akarsular kaynağından doğar doğmaz sulama kanallarına ayrılmaktadır. Bu sayede tarım çeşitliliği ve verimi artmaktadır.⁴⁹

Orta İran çöllerle kaplıdır. İran platosunun üçte ikisini bu çöl oluşturmaktadır. İran'ın Batı bölgesi en verimli yeridir. Eski Medya topraklarıdır. Burası Azerbaycan ile Irak-ı Acem topraklarını kapsamakta olup Urmiye gölü ve bazı ırmakların olduğu bölgedir. Bu ırmaklardan biriside Sefid-rud'dur.⁵⁰ Batı İran'da genel olarak; leylaklar, gelincikler, yaseminler, sümbüller ve menekşeler görmek mümkündür. Bölgede her türlü meyve bol bol yetişmektedir. İpek, pirinç, hububat, portakal, turunç, fındık, kestane, incir, hurma, safran, üzüm ve pamuk bölgede yetiştirilen başlıca ürünlerdendir.⁵¹ Güney-batı İran, Mezopotamya taraflarıdır ve eski Elam'ı içine almaktadır. Kerha ve Karun Irmaklarının bulunduğu bölgede; şeftali, yasemin, leylak, mersin ağacı ve gül yetiştirilmektedir. Bununla birlikte Kirman'da Kimyon üretimi yapılmaktadır. Hurma, zeytin, ceviz, pamuk, şam fıstığı, fındık, gül, kırmızı üzüm, selvi ağaçları, hububat, armut, nar, kavun, vişne, badem, limon, ceviz, zeytin, kayısı çeşitleri, sarıerik ve elma bölgede yetiştirilen ürünlerdendir.⁵²

İran'ın Doğusu, Horasan bölgesi ile Orta Asya'nın belli başlı kesimlerini içine alan bir bölgedir. Ceyhun Nehri içinde barındıran bölge Orta Asya ile Yakın Şark arasında geçit olan bir bölge özelliğindedir. Buralarda göç dalgaları olmuştur. Horasan'ın bölgeleri tahıl üretimi ve meyve yetiştiriciliği bakımından önemlidir. Pamuk, ham ipek, üzüm, ribas üzümü, kayısı, pirinç, kavun, karpuz, hıthıt kökü (uşurgaz), armut, incir, nar, şam fıstığı ağacı, portakal, nilüfer çiçeği, şeker kamışı, hurma, ceviz ağaçları ve şeftali Horasan'ın başlıca ürünleridir.⁵³ İran'ın güney bölgesi

⁴⁸ Gartwaite, *a.g.e.*, ss. 3-4; Günaltay, *a.g.e.*, s. 1.

⁴⁹ V.V. Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, Çev. Ömer Alkaç, Selenge Yay., İstanbul 2022, s. 15.

⁵⁰ Günaltay, *a.g.e.*, ss. 2-3.

⁵¹ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya-İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar)*, Çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015, ss. 229, 233, 250, 256-257.

⁵² Günaltay, *a.g.e.*, ss. 4-5; Guy Le Strange, *a.g.e.*, ss. 263, 269, 273, 288, 294, 320, 341, 351.

⁵³ Günaltay, *a.g.e.*, ss. 5-6; Guy Le Strange, *a.g.e.*, ss. 469, 472, 478, 482, 484, 487, 490, 496, 500-501, 509, 518.

Umman denizine kadar uzanmaktadır. Burada deniz ticari yapılmaktadır. Bölge sıcak olması ve kuraklığı ile bilinmektedir.⁵⁴ Şeker Kamışlarıyla meşhur bir bölgedir ve özellikle deniz ticareti ile bilinmektedir.⁵⁵

İran coğrafyası içinde barındırdığı devletler ile medeniyet oluşumunu tamamlamıştır. Bu oluşum sağlam bir kültür ve medeniyeti içinde barındırmaktadır. Coğrafya içinde barındırdığı farklı kavimlere kendi kültürünü kabul ettirmiştir. Bahsedilen yapı içerisinde İran coğrafyasında gelişmiş bir tarım ve sulama kanalları kültürü bulunmaktaydı. İlk dönem İrani kavimler, İslâm devletleri ve Türk İslâm devletlerine bu yapıyı kabul ettirmiştir. Büyük Selçuklu Devleti için önemli olan ortaya çıkan bu yapı içerisinde kendi sistemini oluşturabilmesidir. Ortaya çıkan Selçuklu sistemi İslâmi dönem oluşan toprak sisteminden etkilenilerek meydana gelmiştir.

2. Eski İran'da Siyasi ve Ekonomik Hayat

İranlılar ile alakalı bilgilere Asur kaynaklarında rastlamak mümkündür. Asur kaynaklarında ortadoğu'ya göç eden Hint-Avrupa kavimlerinden olan Medler'in Urmiye gölünün güneydoğusunda, Persler'in ise batısında yaşadıkları belirtilmektedir.⁵⁶ Tarihi çok eski dönemlere kadar dayanan İran, bünyesinde birçok devleti ve medeniyeti barındırmıştır. İlk çağ uygarlıklarının yaşamış olduğu Mezopotamya düzlüklerinde de izleri bulunan İranlılar, tarihi kayıtlarda Moğol istilasına kadar bir bölge adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Moğol istilası döneminde ise bir ulus ismi olarak İran adı kullanılmaya başlanmıştır. Tarihi kayıtlarda İran'daki İlk çağ uygarlıkları ve sosyo-kültürel tarihleri hakkında bizleri tatmin edecek bilgilere pek rastlanmaz. Fakat Medler ile başlayan dönem ve devam eden süreçte İran hakkında daha fazla bilgiye ulaşmak mümkündür.

Zamanla İran'da Asurlular'ın egemenliğine son vererek bir imparatorluk kuran Medler'in başkenti, Hemedan şehridir.⁵⁷ Kültürel yönden Mezopotamya uygarlıklarını

⁵⁴ Günaltay, *a.g.e.*, s. 6.

⁵⁵ Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 406.

⁵⁶ Esko Naskalı, "İran-II. Tarih" mad., *DİA*, C. XXII, TDV Yay., İstanbul 2000, s. 394.

⁵⁷ Ahmet Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi (Sâsânî Dönemi)*, Hikmetevi Yay., İstanbul 2015, s. 26; Esko Naskalı, *a.g.m.*, s. 394.

etkisi altına alan Medler M.Ö. 580-550 yılında tarihe karıştılar.⁵⁸ Med Devleti'nde doğunun düzlüklerinde yaşayanlar göçebe hayat sürüyor ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Batı bölgesinde yaşayanlar ise iyi tahkim edilmiş köy ve kentlerde yaşamakta ve ziraatle meşgul olmaktadır.⁵⁹ Bu durum bize sosyal hayatta ve beslenme kültüründe hayvancılık ve tarımın ön planda olduğunu göstermektedir.

Persler'in soyundan gelen ve Medler'e tabi olarak yaşayan Ahamenişler, II. Kiros döneminde güçlenerek geniş bir istila faaliyetine başlamıştır. Bu istila faaliyetleri sonucunda tarihin en büyük imparatorluklarından birisi kurulmuştur.⁶⁰ Büyük Kiros'tan sonra yerine geçen halefleri, II. Kambises ve I. Darius ülkeyi büyüterek imparatorluğun kurumsallaşmasını sağlamışlardır. Bu kurumsallaşma Pers İmparatorluğu yıkıldıktan sonra da devam ederek günümüze kadar gelmiştir.⁶¹ Persler döneminde ülke satraplıklara ayrılmıştır. Büyük kral tarafından eyaletlere atanan satrapların başlıca görevleri vergi toplamak, adaleti ve güvenliği sağlamak ve ziraatin yapılmasını sağlamaktır.⁶²

Satraplıklara ayrılmış olan imparatorluk da, her bölge servetine göre kısmen nakdi, kısmen de aynı bir şekilde yıllık vergilerini ödemekteydi. Vergiler ödendiği sürece devlet kimsenin işine karışmazdı. İmparatorluk başkentleri Susa ve Hemedan gibi satraplık başkentleri de idarenin, ekonomik hayatın ve ticaretin merkezi konumundadır.⁶³ Darius, Mısır'da Nil Nehri'ni Kızıldeniz'e bağlayan bir kanal yapmıştır. Böylece Akdeniz'le Basra Körfezi arasındaki ticaret yapmak kolaylaşmıştır. Ticarete çok önem verdiği bilinen Darius bu dönemde 111 posta istasyonundan oluşan kral yolu'nu inşa ettirmiştir.⁶⁴ Ticaret için önemli olan şeylerden biriside zirai verimliliğin olmasıdır. Bu bakımdan İran'ın dini olan Zerdüştlük; toprağı

⁵⁸M. Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi (En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar)*, C. I, TTK Yay., Ankara 1948, ss. 103-115; Naskalı, a.g.m, s. 394.

⁵⁹ Günaltay, a.g.e., s. 103.

⁶⁰ Hüseyin Gökbalp, *Irak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci*, İnsan Yay., İstanbul 2020, s. 54; Hasan Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları*, 5. Baskı, Kömen Yay., Konya 2015, s. 299; Altungök, a.g.e., s. 28; Naskalı, gös.yer.

⁶¹Filiz Teker, *Sâsânîler Döneminde İran ve Turan İlişkileri*, Fırat Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elâzığ, 2023, s. 46; Altungök, a.g.e., ss. 28-29.

⁶² Günaltay, a.g.e., ss. 170, 270; Bahar, a.g.e., s. 300; Teker, a.g.t., s. 47.

⁶³Gene R. Gartwaite, *İran Tarihi (Pers İmparatorluğundan Günümüze)*, Çev. Fethi Aytuna, İnkılap Yay., İstanbul 2021, s. 55; Günaltay, a.g.e., s. 276.

⁶⁴ Gene R. Gartwaite, *İran Tarihi*, s. 32, Bahar, a.g.e., s. 30.

ihya etmeyi, sulamayı, tarlaya tohum atmayı, bahçeye ağaç dikmeyi, bir yuva kurmayı ve devamlı surette çalışmayı emretmektedir.⁶⁵ Bu bakımdan İran tarihi boyunca tarıma önem veren ve ticaret yapan bir coğrafya olmuştur.

M.Ö. 333 yılında III. Darius'un öldürülmesiyle İskender, İndus vadisine kadar doğuya doğru ilerledi. Oradan tekrar Mezopotamya döndü ve Pers İmparatorluğu tarihe karıştı. İskender'in M.Ö. 323 yılında ölümünden sonra kurmuş olduğu imparatorluk komutanları arasında paylaşıldı. Bu taksimata göre; Mezopotamya, İran ve Suriye Selevkos'un, Mısır'da Ptolemaios'un olmuştur.⁶⁶ Selevkoslar doğuda Hindistan'a batıda Balkanlara kadar hâkimiyet alanlarını genişletmişlerdir. Genel olarak Selevkoslar'ın yeni kurduğu şehirler arasında Selevkia, Tahran şehrinin güneyindeki Rey ve Baktriya (Belh) ile Soğdiyana arasında ki Ay Hanum vardır. Genel anlamda Pers sistemlerine bağlı kalan Selevkoslar III. Antiokhos'un Hindistan sınırında hâkimiyetini güçlendirmesinden sonra baharat ticaretinin hacmi arttı ve Susa'yı Kârun Nehrine bağlayan kanal inşa etti.⁶⁷

Doğudaki problemlerle fazla ilgilenmeyen ve yönü batı taraflarda olan Selevkoslar'a karşı Parthia eyaletinde Parni kabilesinin reisi Arsakes, diğer kabileleri de toplayarak ayaklanmış ve M.Ö. 250 yılında Part İmparatorluğunu kurmuştur.⁶⁸ Partlar döneminin en önemli olayı Çin ile olan ticarete İpek Yolu'nun kullanılmasıdır. İpek Yolu kavramı bu dönemde Yunan kaynaklarında geçmeye başlamıştır. İpek yolu zamanla devletlerin çatışma noktası olmuştur.⁶⁹ Dönemin önemli ticari malları; baharatlar, parfümler, aromalı ağaçlar, pamuk, ilaç ve şeker kamışıydı. Romalılar ile yapılan ipek yolu ticareti için savaşlar esnasında zayıflayan Part'lar, Fars eyaleti hükümdarı olan Erdeşir b. Babek'in ayaklanması sonucunda M.S. 214 yılında yıkılmıştır.⁷⁰ Sâsânîler'e kadar olan dönemde İran'da müesseleşme başlamıştır ve Sâsânîler ile birlikte sistem oturmuştur.

⁶⁵ Günaltay, *a.g.e.*, ss. 285-286.

⁶⁶ Ebû Hanîfe ed-Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, Çev. Zekeriye Akaman-Hüseyin Siyabend Aytemur, Ankara Okulu Yay., Ankara 2007, ss. 85-93; Esko Naskalı, *a.g.m.*, s. 394.

⁶⁷ Gartwaite, *a.g.e.*, s. 69; Altungök, *a.g.e.*, s. 37.

⁶⁸ Esko Naskalı, *gös.yer.*

⁶⁹ Gartwaite, *a.g.e.*, s. 71.

⁷⁰ Esko Naskalı, *a.g.m.*, s. 395; Altungök, *Sâsânîler*, s. 43.

2.1. Sâsânî Devleti (226-651)

İlk Sâsânî hükümdarı, Erdeşir b. Bâbek b. Sâsân'dır. İran'daki emirlikleri bir araya getirerek devletini kurmuştur.⁷¹ Devlet adını asıl kurucusu olan Erdeşir'in dedesi, İstahr'daki Anahita âteşkedesinin muhafızı Sâsân'dan almıştır.⁷² I. Erdeşir Hormizdegan savaşı ile son Arşak hükümdarı IV. Artabanus'u 224 yılında yenmesi devletin resmi olarak kuruluşu olarak kabul edilmektedir. Yeni kurulan Sâsânî Devleti, Fars bölgesinde güçlenerek büyük bir devlet haline gelmiş olsa da kendilerini Ahameniş Devleti'nin varisi olarak görmüştür.⁷³

Devletin sınırlarını doğuda Kirman, batıda Elimais'e kadar genişleten ve birçok yeni şehir kuran I. Erdeşir 240 tarihinden sonra devleti oğlu I. Şapur ile birlikte yönetmiştir. 242 yılında I. Şapur tek başına hükümdar olarak devleti yönetmeye başlamıştır.⁷⁴ I. Şapur iktidarının ilk dönemlerinde dış politika üzerinde durmuştur. Batıda Roma, doğuda ise Kuşanlılar ile komşuydu. İlk olarak Kuşanlılar ile savaşarak onları yenmiştir ve İpek yolu üzerinde hâkimiyet sağlamıştır. Bu bağlamda; Belh, Semerkant ve Taşkent İran topraklarına katılmıştır.⁷⁵ Horasan'ın Baktria bölgesinde ele geçirilerek burada Nîşâbur şehri kurulmuştur. Toprakları çok genişleyen I. Şapur, ülkesinde birçok kavmi de bir arada bulundurmaktaydı. Farklı kavimlere karşı hoşgörü politikası uygulanmıştır. Bu yüzden I. Şapur "Şehinşah-ı Erân-ı Enirân" ünvanını almıştır.⁷⁶

Sâsânî tarihinde Şapur ismi önemlidir. Zira siyasi ve kültürel anlamda Sâsânî devletini yükseltmişlerdir. Kendisine "Zü'l-Ektaf" ünvanı veren II. Şapur 70/72 yıl civarında tahtta kalmıştır.⁷⁷ Sâsânîler Devleti'nin en güçlü dönemi II. Şapur dönemine

⁷¹ Mes'udî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf (Dünya Coğrafyası ve Tarihi)*, Çev. Mithat Eser, Ankara Okulu Yay., Ankara 2020, s. 116; Dineveri, *a.g.e.*, ss. 95-98.

⁷² İbn Cerîr et-Taberî, *Tarihu't-Taberi (Taberi Tarihi)*, Çev. Cemalettin Saylık, C. II, Ankara Okulu Yay., Ankara 2019, s. 41; Esko Naskalı, "Sâsânîler", mad., *DİA*, C. XXXVI, TDV Yay., İstanbul 2009, s. 174.

⁷³ Ecem Nariç, *Sâsânîler Döneminde Doğu İran'ın Tarihsel Sınırları (M.S. III-VI. Yüzyıllar, Türk İran İlişkileri Bağlamında)*, Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik 2022, s. 9; Esko Naskalı, "Sâsânî", s. 174; Teker, *a.g.t.*, s. 52; Ahmet Altungök, *a.g.e.*, s. 46.

⁷⁴ Esko Naskalı, *a.g.m.*, s. 174; Altungök, *a.g.e.*, s. 53.

⁷⁵ Altungök, *Sâsânîler*, s. 55.

⁷⁶ Taberî, *a.g.e.*, s. 53; Mes'udî, *a.g.e.*, s. 117; Gökalp, *a.g.e.*, s. 65; Naskalı, *a.g.m.*, s. 175.

⁷⁷ Mes'udî, *a.g.e.*, s. 117; Taberî, *a.g.e.*, s. 59; Zü'l-Ektaf: Omuzların efendisi demektir. Böyle bir ünvanı almasının sebebi önüne çıkan düşmanlarını yere sermesidir. Bkz. Ecem Nariç, *a.g.t.*, s. 13.

denk gelmektedir. Zira onun 379 yılında ölmesinden sonra Devlet duraklama dönemine girmiştir.⁷⁸ Sonraki dönemlerde tahta geçenlerden V. Behram Lahmi krallığının yardımıyla iktidarı ele geçirmiştir. Sâsânîler'in en meşhur krallarındandır ve destan kahramanıdır.⁷⁹ II. Yezdicerd'den sonra yerine gelen oğlu Firuz, Ak Hunlar'a yenilmiştir ve doğu İran Sâsânî Devleti'nin elinden çıkmıştır.⁸⁰ 531 yılında I. Anuşirvan, Sâsânî Devleti'nin başına geçmiştir ve yeni askeri reformlar yapmıştır. Haraç vergisi ilk defa bu dönemde koyulmuştur.⁸¹ Anuşirvan, Akhun Devletine karşı 557 yılında Göktürkler ile ittifak kurarak onların yıkılmasını sağlamıştır.⁸² Anuşirvan öldükten sonra devletin gerileme ve yıkılış süreci hızlanmıştır. Özellikle İslâm devleti'nin ortaya çıkması ve genişleme faaliyetleriyle yönünü İran topraklarına dönmesi, iki devletin savaşmasını sağlamıştır. Yapılan savaşlar İslâm ordularının zaferleriyle sonuçlanacaktır ve Sâsânî Devleti yıkılacaktır. 636 Kâdisiye ve 642 Nihâvend Savaşını kaybeden III. Yezdicerd'in 651 yılında ölümüyle Sâsânî Devleti yıkılmıştır.⁸³

2.1.1. Sâsânî Devlet Yapısı

Sâsânî Devleti sınıflı bir toplum yapısına sahiptir. Bu toplumsal yapı ilk İran uygarlıklarından beri oluşmuştur. Devlet yönetiminde ise beş en üst statü bulunmaktaydı. Birinci ve en üst statü, dini koruyan anlamına gelen "Mübez" dir. Mübezan-ı Mübez ise baş kadıdır. Sâsânî geleneğine göre bu kişiler peygamber statüsüne yakındır. İkinci statüde "Vezir" bulunmaktadır. Üçüncü statü "İspehbez" dir. Ordu komutanıdır ve emirlerin emiridir. Dördüncü statü kâtipleri koruyan anlamında "Debirbez" dir. Beşinci statü sanatkar, çiftçi veya ticaret erbabını koruyan anlamında "Teşhebez" dir. Başkanlarına ise "Vesteryüş" ismi verilmektedir. Sayılan beş statünün

⁷⁸ Taberî, a.g.e., s. 61; Gartwaite, *İran Tarihi*, s. 94; Altungök, a.g.e., s. 76; Naskalı, a.g.m., s. 175.

⁷⁹ Naskalı, a.g.m., s. 175; Dineveri, a.g.e., ss. 110-112.

⁸⁰ Taberî, a.g.e., ss. 86-92; Mes'udî, a.g.e., s. 117; Gökalp, a.g.e., s. 67; Naskalı, a.g.m., s. 175; Teker, a.g.t., s. 110.

⁸¹ Mes'udî, a.g.e., ss. 117-118; Naskalı, a.g.m., s. 175.

⁸² Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları (Asya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, 21. Baskı, Bilge Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2022, s. 135; Gartwaite, a.g.e., s. 99.

⁸³ Dineveri, a.g.e., ss. 180, 195; Naskalı, a.g.m., s. 176; Gartwaite, a.g.e., s. 103.

tamamı hükümdar adına işleri yürüten ve yapanlar; hükümdar ile halk arasında iletişimi sağlayanlardır.⁸⁴

Sayılan bütün statüler ve sosyal sınıfların hepsinin genel idarecisi ve başı Şehinşah'tır. Şah'lar, şehzadeleri taşralara vali olarak atardı ve devleti yönetme tecrübesi kazanmalarını sağlardı. Sâsânî ülkesi dört ana eyaletten oluşmaktaydı ve bu eyaletlere satrap adı verilmekteydi.⁸⁵ Dört ana eyaletin Doğu kısmı; Horasan, Sîstan ve Kirman'dan oluşmaktaydı. Güney; Fars, Hûzistan ve Basra kıyılarını içinde barındırmaktaydı. Batı; büyük ölçüde Mezopotamya topraklarından oluşmaktaydı ve stratejik konumunun yanında imparatorluğun tarım, idare ve ticaret merkezi olması bakımından önemlidir. Kuzeyde ise Luristan, Azerbaycan ve Kafkaslar yer almaktadır. Bu eyaletlerin sınırlarını "Merzûban" ünvanlı bir devlet görevlisi korumakla yükümlüdür.⁸⁶

Sâsânî toplum yapısında sınıflar arası geçiş hakkı yoktur. Bu sosyal yapı içerisinde dihan'lar önemli bir grubu temsil etmektedir. Ana görevleri babalarından miras aldıkları topraklar üzerinde dirlik ve düzenini sağlamaktır. Yapılan büyük savaşlara katılmazlar fakat buldukları topraklara düşman saldırısı olursa korumakla görevlidirler. Barış zamanlarında devlet adına vergi topladıkları bilinmektedir.⁸⁷ Sâsânî devlet yapısında en kalabalık sınıfı köylüler oluşturmaktaydı. İran'ın bütün yükü köylülerin omuzlarındaydı. Neredeyse karın tokluğuna tarım işlerinde çalışmaktaydılar.⁸⁸

2.1.2. Sâsânî Devleti'nin Ekonomik Yapısı

Sâsânîler tarım ekonomisine dayalı bir devlet yapısı kurmuşlardır. Ekonominin temelini tarım, hayvancılık ve ticaret oluşturmaktadır. Sâsânî toprak mülkiyeti hakkında teferruatlı bilgiye sahip değiliz. Bildiğimiz kadarıyla toprak mülkiyeti "hür

⁸⁴ Mes'udî, *a.g.e.*, ss. 119-120; Bkz. Gartwaite, *İran Tarihi*, s. 97.

⁸⁵ Esko Naskalı, *a.g.m.*, s. 176; Mes'udî, *a.g.e.*, s. 120; Altungök, *a.g.e.*, s. 175.

⁸⁶ Gartwaite, *a.g.e.*, s. 99.

⁸⁷ Nasır Niray, "Sâsânî İmparatorluğu'nun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, S. 5, Muğla 200, s. 6; I. Hüsrev zamanında ortaya çıkan sınıf sayesinde soyluların gücü zayıflatılmıştır. Bkz. Gartwaite, *İran Tarihi*, s. 99.

⁸⁸ Niray, *a.g.m.*, ss. 7-8.

köylü cemaatin ortak olduğu topraklar, divan toprakları, şartlı toprak mülkiyeti, saray toprakları ve şahısların özel mülkiyetinde olan topraklardan” oluşmaktaydı. Ayrıca devletin ekonomik düzenini sağlamak için “Haraç Divanı” ve “Fevaid-i Amme Divanları” kurulmuştur.⁸⁹ Sâsânî Devleti’nde ordu teşkilatından sonra en büyük kurumlar maliye teşkilatıdır. Maliye bakanına *vasteryuşan salar* (çiftçilerin reisi) ya da *satrayaşonsa* denilen vezirdir. Öncelikli görevi ise vergilerin toplanmasıdır. Bu bakanlık İslâmî dönemde “sahibi divan ve haraç” şeklini almıştır. Vasteryuşan salar’a bağlı sulama kanalı yapımı ve tarımsal verimliliğin artması için *kast efzud* isimli bir divan kurulmuştur.⁹⁰ Bu durum devletin tarımsal üretime verdiği önemi göstermesi bakımından önemlidir. Devlet kendisine ait olan toprakları, devlete askerlik görevi ile birlikte vergi vermeleri karşılığında soylulara, çiftçilere, dihkanlar ve askerlere iktâ olarak vermiştir.⁹¹ Bu durum devlete karşı güçlü bir feodal yapının doğmasını sağlamıştır. Feodal yapıyı Anuşirvan’ın toprak reformu ile zayıflatmışlardır. Anuşirvan, devlet topraklarını kendisine bağlı soylular ve askerler arasında paylaşmıştır. Sâsânî Devleti’nin son reformu, Bizans İmparatorluğu ve İslâm Devletlerini tesiri altında bırakmıştır.⁹²

Sâsânî Devleti’nde tarımın daha verimli hale getirilmesi sulama kanalları yapılmıştır. Özellikle Elbruz dağından tarım arazilerine su taşınmıştır.⁹³ Adına *kehriz* denilen ve yeraltından tüneller açılarak oluşturulan kanallar yapmışlardır. Persler döneminde başlanılan sulama kanalları tekniği Sâsânî Devleti yıkıldıktan sonra İslâm dünyası tarafından da kullanılmıştır.⁹⁴ Bu alandaki en büyük çalışma Anuşirvan tarafından yapılmıştır. Qanat adı verilen kanalların kimisi yer altından kimisi de yer üstünden inşa edilmiştir. Fırat ve Dicle Nehirlerinden on tane kanal, Huzistan bölgesinde Kerha, Duz ve Karvan Nehirleri ile bu nehirlerin kolları olan Şiran ve Şavur arasına kanallar yapılmıştır. Bununla birlikte güney İran topraklarını sulamak için

⁸⁹ Niray, a.g.m., ss. 9-11; Altungök, a.g.e., s. 267.

⁹⁰ Altungök, a.g.e., ss. 228, 301; Hatice Kayrak, *Doğu Roma ve Sâsânîler Arasındaki İktisadi İlişkiler (MS. V. ve VI. Yüzyıllar)*, Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Bilecik 2019, ss. 57-58.

⁹¹ Altungök, a.g.e., s. 268.

⁹² Altungök, *Sâsânîler*, ss. 268-269.

⁹³ Kayrak, a.g.t., s. 62; Altungök, a.g.e., s. 302.

⁹⁴ Altungök, a.g.e., ss. 338-339.

Ervend üzerine Nahrevan kanalı yapıldığı bilinmektedir.⁹⁵ Sulama kanalları vasıtasıyla sürekli tarım yapan Sâsânî devleti, topraklarını dinlendiremediği için bir süre sonra verim azalmıştır. Bu dönemlerde devletin imdadına Merv’de yapılan yeni kanallar yetişmiştir. Bu sayede yedi yıllık kıtlıkta olan ülkenin tahıl ihtiyacı karşılanmıştır.⁹⁶

Sâsânîler, ticari ilişkiler kurdukları Çin’den ipek üretimini öğrenmiş ve bu alanda söz sahibi olmuştur. İpekli kumaşlara *diba*, altın işlemeli kumaşlara *zerî* adı verilmiştir. Yapılan kumaşların üzerine; hayvan ve insan motifleri, çiçek desenleri, hükümdar resimleri işlenmiştir.⁹⁷ Ticaretin canlı tutulması amacıyla şehirlerin dışına *vazar* adıyla çarşı ve pazarlar kurulmuştur. Sâsânî ülkesinde ticarete konu olan başlıca ürünleri; kıymetli taşlar, baharat, ipek, madeni eşyalar, pamuklu dokumalar, halı, kilim, elbiseler ve güzel kokular oluşturmaktaydı. Çarşı ve pazarlarda satılan ürünleri denetleyenlere *vazarbad*, İslâmi dönemde muhtesip denilmekteydi.⁹⁸ Ticareti elde tutmanın ve iyi bir ekonomik gelir elde etmenin yolu, ticaret yollarına sahip olmaktan geçmektedir. Sâsânîler bu bakımdan şanslıdır, zira baharat yolu, kral yolu ve ipek yolu’na hâkimdirler. İpek yolu tek bir yol değildir ve birçok güzergâhı bulunmaktadır. İpek yolu Dicle’yi takip ederek İran’ın batısında yer alan Hemedan’dan hareketle Kûmis ve Rey şehrine oradan da Merv şehrine uzanmaktaydı. Merv’den sonra iki yol vardır: Kuzey Baktria’dan Türkistan’a doğru veya Belh şehrine buradan da Hindistan ve Çin’e kadar uzanmaktaydı.⁹⁹ Deniz ticaretine’de hâkim olmak isteyen Sâsânîler: Basra Körfezi, Umman Denizi ve Kızıldeniz üzerindeki ticareti’de kontrol etmekteydi.¹⁰⁰

Devletler tarım, ticaret, hayvancılık ve sanayi ürünleri üzerinden ekonomik olarak gelir elde ederler. Bunların dışında genel olarak bütün devletler vergi sistemleri üzerinden büyük gelirler elde etmektedirler. Sâsânî Devleti’nin iki büyük gelir kaynağı bulunmaktaydı. Bunlar toprak vergisi ve bunun dışında herkesin ödemesi gereken baş

⁹⁵ Gartwaite, *İran Tarihi*, s. 91; Altungök, *a.g.e.*, ss. 340-342.

⁹⁶ Altungök, *a.g.e.*, s. 303.

⁹⁷ Kayrak, *a.g.t.*, ss. 64-66.

⁹⁸ Gartwaite, *a.g.e.*, s. 92; Kayrak, *a.g.e.*, s. 66; Altungök, *a.g.e.*, s. 231.

⁹⁹ Mehmet Tezcan, “İpek Yolu’nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engelleme”, *Uluslararası Teke Dergisi*, S. 3/1, Bursa 2014, s. 100.

¹⁰⁰ Gartwaite, *a.g.e.*, ss. 92, 100; Sâsânî Devletinin önemli ticari merkezleri ve bu merkezlerde hangi ürünlerin revaçta olduğu hakkında Bkz. ss. 305-320.

vergisidir. *Horak* adı verilen toprak vergisi İslâm devletleri'nde haraç vergisi olarak bilinmektedir. Köylü ve şehirli sınıftan herkes vergi vermek zorundaydı. Bunun dışında Sâsânî ülkesinde her vatandaş ismine *gezit* denilen baş vergisi vermek durumundaydı. Bu iki vergi türü de genel olarak yaşlı kadın ve çocuklardan alınmıyordu.¹⁰¹ Sâsânîlerde ilk dönem vergi gelirleri ürün miktarına göre alınmaktaydı. I. Hüsrev ürün miktarına göre alınan vergiyi nakdi olarak almaya başlamıştır ve bu sayede devlet sabit gelir elde etmiştir.¹⁰² Sâsânîler, İran'da kurulmuş devletler içerisinde siyasi, askeri ve sosyo-kültürel bakımdan kurumsallaşmayı sağlamış ve kendisinden sonra bölgede kurulan devletleri etkilemiştir. Özellikle İslâmiyetin ortaya çıkması ve İran'a doğru yol almasıyla beraber bölgenin çehresi değişmiştir. Plato'da kurulan İslâm devletleri ve Türk-İslâm devletleri Sâsânî Devlet geleneğini zamanlarının şartlarına göre geliştirerek kullanmıştır.

¹⁰¹ Altungök, *Sâsânîler*, ss. 282-283.

¹⁰² Altungök, *a.g.e.*, ss. 284, 286; Gartwaite, *İran Tarihi*, s. 98.

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU DEVLETİNE KADAR İRAN'IN SİYASİ VE EKONOMİK TARİHİ

İran coğrafyası bünyesinde birçok devleti barındırmış kadim bir bölgedir. Coğrafyanın genel özelliği içine giren her türlü unsur kendi medeniyet havzası içerisi'nde yutmasıdır. Zira İran en eski çağlardan bu yana siyasi ve kültürel yönden güçlü kalmış bir medeniyettir. Bu yapı içerisinde İran'da Medler, Persler, Selevkoslar, Partlar, Dört Halife devri, Emevîler ve Abbâsîler gibi güçlü devletler ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bu devletler İran'ın müesseselerinin tesisi konusunda kendilerinden önceki devletlerin geleneklerini yenileyerek ve kendi kültürlerini buna ekleyerek tamamlamıştır. Ortaya çıkan bu yapı Türk-İslâm devletlerini tesiri altına almıştır. Bu tesir altında eski Türk gelenekleri, Fars geleneği ve İslâm gelenekleri harmanlanarak Türk-İslâm medeniyeti oluşturulmuştur. Oluşturulan bu medeniyetin kahramanları İran özelinde hiç şüphesiz, Sâ mânîler, Gazneliler ve Büyük Selçuklu Devletleridir. İran da ortaya çıkan bu yapı daha sonraları kurulmuş olan Türk Devletlerini de tesiri altında bırakmıştır. İsmi saydığımız devletler İran coğrafyası'nda köklü tarım reformları da yapmıştır. Bu bakımdan ekonomik alanda tarım, hayvancılık ve ticaret ön plana çıkmıştır. Ortaya çıkan bu yapının anlaşılması için İran coğrafyasının genel özellikleri İran'ın İslâmi dönem toprak ve ekonomik yapısı ile Türk devletleri'nin toprak, tarım ve ekonomik yapısının incelenmesi elzemdir.

1.1. İran Coğrafyasının Müslümanlar Tarafından Fethi

İlk dönem İran devletleri güçlü bir siyasi ve kültürel yapıyı içinde barındırmaktaydı. Siyasi olarak zamanla zayıflayan Fars devletleri, İslâmiyet'in ortaya çıkıp güçlenmesiyle beraber tarih sahnesinden çekilmiştir. Siyasi olarak İran coğrafyasından çekilen Fars unsurun kültürel etkileri yıllarca sürmüştür. Bu etki diğer milletleri etkisi altına almıştır. Nihayetinde İran coğrafyası, Dört Halife, Emevîler ve Abbâsîler döneminde tamamen fethedilmiştir. İslâm müesseseleri ile Fars kültürü harmanlanarak güçlü bir uygarlık ortaya çıkmıştır. Bu sistem Türk-İslâm devletlerini etkisi altına almıştır.

1.1.1. Dört Halife Devri

İslâm dini ortaya çıktıktan sonra Arap yarımadasında hatırı sayılır değişim ve gelişim meydana gelmiştir. Bunlardan birisi siyasi olarak dağınık olan Arap kabileleri'nin bir araya gelmesidir. Dağınık olan bu kabileler ilk defa Hz. Muhammed döneminde devletleşerek bir araya gelmişlerdir. Hz. Peygamber vefat etmeden evvel bir İslâm devleti kurmuş ve fetihlerde bulunmuştu. Onun vefatıyla birlikte devlet idarecisi vasfıyla yani Halife ünvanı ile Hz. Ebubekir 632 yılında devletin başına geçmiştir.¹⁰³ Hz. Ebubekir döneminde devleti müşküle sokan problemler halledildikten sonra fetih hareketlerinin yönü Suriye, Filistin ve Irak olmuştur. Bu bölgeler Doğu Roma İmparatorluğuna bağlıydı. Irak'taki Enbar, Aynü't-temr, Şam¹⁰⁴ ve Busra bu dönemde fethedilmiştir.¹⁰⁵

Hz. Ömer 634 yılında halife olduğunda İslâm devleti müesseseseleşmiştir. Berid teşkilatı ve iktâ sisteminin boş arazileri değerlendirme ve üretimi arttırma usulü bu dönemde devlet rejimine enjekte edilmiştir. Bunun yanında İslâm devleti'nin sınırları genişlemiştir. Onun fetih konusundaki düsturu, Peygamberin hayatdayken söylediği “Lâ ilâhe illâllah” deyin İran ve Bizans'ın sarayları yıkılacaktır sözü üzerine olmuştur.¹⁰⁶ Hz. Ömer dönemin de İran ile olan ilk menfi münasebetleri “Köprü Savaşı” esnasında görmekteyiz. İslâm ordusu ve Yezdicerd'in ordusu Fırat üzerindeki bir köprüde karşılaştı. 634 yılında gerçekleşen bu savaşta Müslümanlar ağır bir yenilgiye uğramıştır. Bu durum İranlılara karşı Müslümanlar üzerinde derin bir tesir bıraksa da Hz. Ömer İran sınırlarına asker yığmaya devam etmiştir.¹⁰⁷

Nihayetinde Hz. Ömer 636 yılında “Kâdisiye Savaşı'nı” yine İranlılar ile yapmıştır. Sa'd b. Ebi Vakkas komutasındaki ordu Farslar ile karşı karşıya geldiklerinde, Farslar onların oklarına gülüp dalga geçiyorlardı. Farsların alaycı

¹⁰³ Kalkaşendî, *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2019, s. 58.

¹⁰⁴ Şam savaşıyla ilgili detaylı bilgi için Bkz. Belâzurî, *Fütûhul'l Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, Çev. Mustafa Fayda, Siyer Yay., İstanbul 2013 ss. 127-308; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. II, Redaktör. Mertol Tulum, Bahar Yay., İstanbul 1985, ss. 307-308, 354-355, 369-375.

¹⁰⁵ Kalkaşendî, *a.g.e.*, s. 60; ; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2 Hulefâ-i Râşidin Dönemi)*, 14. Baskı, Ensar Yay., İstanbul 2015, ss. 70-82; Şaban Öz, *İslâm Tarihi*, Çizgi Kitabevi Yay., s. 76; İhsan Süreyya Sırma, *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*, 29. Baskı, Beyan Yay., İstanbul 2021, ss. 43, 54-58.

¹⁰⁶ Sırma, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁰⁷ Belâzurî, *a.g.e.*, ss. 287-288; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, ss. 400-402; Apak, *a.g.e.*, ss. 115-116.

tutumuna karşı savaşı, sayıları İranlılara göre çok az olan müslümanlar kazanmıştır ve Irak Müslümanların eline geçmiştir.¹⁰⁸ Fetih müjdesi Hz. Ömer'e ulaştı, Sa'd b. Ebi Vakkas'a "Olduğun yerde kal, onları takip etme, bu kadarla yetin. Müslümanlar için bir hicret evi, oturacakları bir yer kur. Benimle onlar arasında deniz olmasın!" dedi. Sa'd ise burada Kûfe'yi¹⁰⁹ kurdu. Orada camii yaptı ve Medâin şehrini aldı.¹¹⁰

Müslümanlar bir süre Medâin'de kaldılar. Daha sonra Yezdicerd'in büyük bir ordu hazırladığını öğrendiler. Bunun üzerine Sa'd b. Ebi Vakkas on iki bin kişilik ordunun başına Haşim b. Utbe b. Ebi Vakkas'ı atadı. Yezdicerd, Sevâd ile İran arasındaki "Celûlâ'da" tekrar bozguna uğratıldı.¹¹¹ İran üzerine yapılan seferler artık Basra ve Kûfe ordugâh şehirlerinden yürütülmekteydi. Ordugâh şehirlerin kurulmasından sonra Cibâl ve Hulvân 641 yılında fethedilmiştir.¹¹² Yezdicerd Hulvân'ın Müslümanların eline geçmesinden sonra oradan kaçtı. Farsların; Rey, İsfahan, Hemedan ve el-Mâhan halkları mektuplaşarak Yezdicerd'in etrafında toplandılar. 642 yılında "Nihâvend'de" yapılan savaşı müslümanlar kazandı. Azerbaycan Rey ve İsfahan'ın fethi de bu esna da tamamlanmıştır.¹¹³ Bu savaştan sonra İslâm orduları 643/644 yıllarında sırasıyla; Hemedan, Kum, İsfahan, Rey, Kûmes, Kazvin, Zencan, Cürçân, Taberistan, Fars, Kirman, Sîstan ve Horasan şehirlerini fethetmiştir.¹¹⁴ Her ne kadar Hz. Ömer döneminde Horasan şehirleri idare altına alınmış olsa da bölgenin müslümanlar tarafından tamamen hâkimiyeti Hz.

¹⁰⁸ Müslümanların savaş esnasında ordusunun dokuz ila on bin kişi arasında olduğu daha sonra dört yüz ile yedi yüz kişi arasında destek geldiği rivayet edilmektedir. Bkz. Belâzurî, *a.g.e.*, ss. 291-292; Savaşın son gecesi kim uyumamıştı. Bu geceye Herir gecesi denilmektedir. Rüstem bu gecen sonra öldü. Bkz. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, ss. 440-441; Taberî, *a.g.e.*, C. II, ss. 489-498; Osman Gazi Özgüdenli, "(İran) Fetihden Safevîler'e Kadar", mad., *DİA*, C. XXII, TDV Yay., İstanbul 2000, s. 395; Apak, *a.g.e.*, ss. 117-121; Sırma, *a.g.e.*, ss. 82-90.

¹⁰⁹ Kûfe şehrinin kuruluşu hakkında detaylı bilgi edinmek için Bkz. Belâzurî, *a.g.e.*, ss. 313-328.

¹¹⁰ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahri (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, Çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2016, s. 71; Belâzurî, *a.g.e.*, ss. 299-300; Apak, *a.g.e.*, s. 122; Sırma, *a.g.e.*, ss. 99-101.

¹¹¹ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 301; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, ss. 476-478.

¹¹² Belâzurî, *a.g.e.*, s. 343; Özgüdenli, *a.g.m.*, s. 396; Apak, *a.g.e.*, s. 123.

¹¹³ Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2018, s. 75; Belâzurî, *a.g.e.*, ss. 344-349; Apak, *a.g.e.*, ss. 126-129.

¹¹⁴ Belâzurî, *a.g.e.*, ss. 352,355,362,366,382,444,463; Kudâme İbn Cafer, *a.g.e.*, ss. 76-79; Kalkaşendî, *a.g.e.*, s. 62; Apak, *a.g.e.*, ss. 130-132.

Osman dönemin de sağlanabilmiştir. Bütün bu fetih hareketlerinden sonra 644 yılında Hz. Ömer bir suikast sonucunda öldürülmüştür.¹¹⁵

Onun ölümünden sonra Halifelik makamına Hz. Osman seçilmiştir. Şüphesiz Hz. Osman devrinde İslâm fütuhâtı zirve denilecek bir noktadaydı. Doğuda İslâm orduları Türkistan'da ilerlerken, batıda İspanya'ya giriliyor idi.¹¹⁶ Hz. Osman döneminde Ahnef b. Kays kumandasındaki bir ordu 644 ve 650 yıllarında Kuhistan'ı geçerek Kum, Kâşân ve İsfahan'ı, 650 yılından sonra Herat, Merv, Merverrûz, Nîşâbur ve Tûs gibi Horasan'ın önemli şehirlerini fethetmiştir.¹¹⁷ Hz. Osman'ın 656 yılında şehit edilmesi üzerine Hz. Ali halife olmuştur.¹¹⁸ Hz. Ali'nin halifeliği iç karışıklıkların olduğu bir döneme denk gelmiştir. Hz. Ali döneminde yaşanan, "Cemel Vakası, Sıffin Savaşı, Nehrevân Savaşı ve Hakem meselesi"¹¹⁹ önemli olaylardır. 658 yılında olan Hakem olayı sonucunda İslâm âleminde ikilikler baş göstermiştir. Zira Şam bölgesinde Muaviye halife olmuş ve Şam bölgesi dışında kalan yerlerde ise Hz. Ali halife olmuştur.¹²⁰

1.1.2. Emevîler Dönemi (661-750)

Hz. Ali'den tartışmalı bir şekilde halifeliği alan Muaviye, Emevî Devleti'nin kurucusudur. Emevîler devri, halifeliğin babadan-oğula geçtiği hanedan-devlet şeklinin ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Hanedanın kurucusu Hz. Osman'ın da nesebinden olan Ümeyye oğlu kabilesinden Muâviye b. Ebû Süfyan'dır.¹²¹ Emevîler'in tarihteki en büyük politikaları, hatta onların yıkılmasına neden olan oluşumları mevâlî¹²²

¹¹⁵ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, ss. 55-58; Sırma, *a.g.e.*, s. 132; Apak, *a.g.e.*, s. 133.

¹¹⁶ Sırma, *a.g.e.*, s. 142.

¹¹⁷ Kudâme İbn Cafer, *a.g.e.*, ss. 92-96; Kalkaşendî, *a.g.e.*, s. 64; Özgüdenli, *a.g.m.*, s. 396; Sırma, *a.g.e.*, s. 144; Apak, *a.g.e.*, ss. 189-190.

¹¹⁸ Hz. Osman'ın şehit edilmesine neden olan olaylar hakkında Bkz. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, ss. 156-158.

¹¹⁹ Hakem olayı; Ebû Musa el-Eş'ari (Hz. Ali), Amr b. El-As (Muaviye) halifelik konusunda hakemlerdir. Amr çok zeki bir insandır. Hakem olayını tartıştıkları gün insanların karşısına geçtiler; Ebû Musa iki tarafında azledildiğini ve halifeyi bir heyet seçecek dedi. Amr ise halife olarak Muaviye'yi seçtik diyerek zekâsını konuştu ve İslâm dünyasında ayrılık ateşini yaktı. Detaylı bilgi için Bkz. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, ss. 335-340.

¹²⁰ İbn't-Tıktaka, *a.g.e.*, ss. 76-78; Kalkaşendî, *a.g.e.*, s. 67; Apak, *a.g.e.*, ss. 289-315.

¹²¹ İsmail Yiğit, "Emevîler", mad., *DİA*, C. XI, TDV Yay., İstanbul 1995, s. 87.

¹²² Mevâlî kelimesinin birden fazla anlamı vardır. Bunlar; veli/hami/koruyucu anlamı, sahip anlamı, Azadlı köle anlamıdır. Claude Cahen, *İslamiyet (Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar)*, Çev. Esat Mermi Erendor, 2. Baskı, Bilgi Yay., İstanbul 2000, s. 42.

politikasıdır. Bu politika iktidarın Arapçılık politikasıdır. Yani Arap ırkından olanlar ayrıcalıklıdır. Bu politikaya en büyük tepkiler İran'dan gelmiştir.¹²³

Muaviye döneminde Emevî fetih politikası üç cephede gerçekleşmiştir. Suriyeli askerler tarafından Bizans idaresindeki Anadolu ve Ermenistan topraklarının fethi, Irak askerleri için Horasan ve Sind fetihleri ve Mısır ordusu ile Kuzey Afrika fetihleridir.¹²⁴ Emeviler devrinde VIII. yüzyılın başında Mâverâünnehir ve Tohâristan aynı yüzyılın ikinci yarısında ise Taberistan Müslümanların hâkimiyetine girmiştir.¹²⁵ Bu dönemde Batı Göktürk Devleti dağılmıştır. Türk devleti'nin dağılmasıyla bölge küçük beyliklere bölünmüştür. Müslümanlar bunu fırsat bilerek bölgeyi ele geçirmeye çalışmıştır. İlk başlarda umduğunu bulamayan Emevîler'in karşısına Türgiş kağanı Sou-lo (Sulu Kağan) çıkmıştır. Bölgede ki mahalli beyliklere destek veren Türgişler uzun müddet direnmişse de 736 yılında Horasan valisi Esed karşısında dayanamamıştır.¹²⁶ Esed karşısında ki yenilgi bölgede ki Türgiş etkisine son vermiştir.

Abbâsî hilafeti dönemine gelindiğinde özellikle Talas savaşı sonrası ve Me'mun (813-833) döneminde bölge de Müslüman nüfusu artmıştır. Böylece İslâmiyet Türkler arasında yayılmaya başlamıştır.¹²⁷ Orta İran ve Horasan'da İslâmiyet genel olarak yayılmıştır. Bu bölgelerin tamamen İslâmiyet'i kabul etmeleri için Araplar iskân politikası uygulamıştır. Bu iskân politikaları karşısında Şii Araplar ve Hârîciler de İran'a gelmiştir. Bu süreç Araplar için zor olmuştur. Zira İranlılar, Arapları Şeytanın müridleri olarak görmektedir.¹²⁸ Mervan b. Muhammed döneminde ise 749/750 yılında Abbâsîler'in Horasan dâisi Ebû Müslim el-Horasanî isyan etmiştir. Bu isyan sonucunda Irak'ta Abbâsî hilafetinin canlandığını görmekteyiz. Sonuç olarak

¹²³ Mehmet Azimli, *Bir Direnişçi Babek*, Çizgi Kitabevi Yay., Konya 2013, s. 51; Biçer, a.g.e., s. 52.

¹²⁴ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3 Emevîler Dönemi)*, 12. Baskı, Ensar Yay., İstanbul 2016, s. 56.

¹²⁵ Özgüdenli, "Fetihten Safevîler'e Kadar", s. 396; Apak, a.g.e., ss. 169-173; Velid b. Abdülmelik Emevîler'in en büyük halifesi ve ikinci kurucusudur. İspanya ve Türkistan'a fetih hareketlerinde bulunmuştur. Bkz. Yiğit, a.g.m., s. 92.

¹²⁶ Sinan Şahin, *Mâverâünnehir'in Sosyal ve İdari Yapısı (VIII.-XII. Yüzyıllar)*, Selenge Yay., İstanbul, 2020, s. 24; Belâzurî, a.g.e., ss. 70-71.

¹²⁷ Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl)*, Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, Dergâh Yay., İstanbul 2020, ss. 143-145,168,176; Şahin, a.g.e., s. 25.

¹²⁸ Özgüdenli, a.g.m., s. 396.

749 yılının sonunda Kûfe’de Ebû’l-Abbas es-Seffâh adına hutbe okutumuştur ve 750 yılında ise Emevî iktidarı son bulmuştur.¹²⁹

1.1.3. Abbâsîler Dönemi (750-1258)

İsmi Hz. Muhammed’in amcası Abbas b. Abdülmuttalib b. Hâşim’den alan bu hanedana ilk atalarına nispetle “Hâşimîler” de denilmektedir.¹³⁰ Abbâsî hanedanına mensup kişiler mütevazı bir yaşam sürmekteydiler. Bundan ötürü Kûfe ve Horasan’da Abbâsî ailesine karşı ilgi duyulmaktaydı. Yaşanan mütevazı hayat Şîi ve Hâricîler’in kendilerini desteklemesini sağlamıştır. Arkasına bu gücü alan Abbâsîler 750 yılında devletlerini kurmuşlardır. Devletin kısa sürede yapılanıp ortaya çıkmasında mevâlî politikasından vazgeçilmiş olması da etkili olmuştur.¹³¹

Abbâsîler henüz devletlerini kurdukları vakit Çinliler, Türkistan sınırlarında faaliyetlerde bulunmaktaydı. Çin hükümdarı Kao’nun idam ettirdiği Taşkent hâkiminin oğlu babasının intikamını almak için Ebû Müslim’den yardım istedi, aynı zamanda Karlukların yardımını da talep etmekteydi. 751 yılında Talas mevkiinde Çin ile yapılan savaşta İslâm orduları galip gelmiştir. Çinliler bu yenilgiden sonra Batı Türkistan’a hâkim olma arzularından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Akabinde Karluklar bağımsız bir devlet kurdular. Bundan sonra Türkler ve Müslümanlar arasında dostça münasebetler kurulmaya başlanmıştır.¹³²

İlerleyen dönemlerde iç isyanların olduğu Abbâsî Devleti’nde halifelik mücadelesini Hârûn’un oğlu Me’mun, Emîn’e karşı kazandı. Halife Me’mun, Merv’de bulunduğu süreçte İranlı ve Arap unsurların ne kadar tehlikeli olduğunu gördü. Bu gruplara karşı yeni bir güce ihtiyacı vardı. Bu güç Merv’de iken yakından tanıdığı Türklerden başkası değildir.¹³³ Hilafetinin son yıllarında askeri unsur olarak Türkleri

¹²⁹ Dineveri, *a.g.e.*, ss. 480-427; Kalkaşendî, *a.g.e.*, ss. 93-96; İbnü’t-Tıktaka, *a.g.e.*, ss. 107-109; Apak, *Emevîler*, ss. 247-260; Yiğit, *a.g.m.*, s. 94.

¹³⁰ Abbâsîler hakkında daha detaylı bilgi için Bkz., Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, mad., *DİA*, C. I, TDV Yay., İstanbul 1988, s. 31.

¹³¹ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (4 Abbâsîler Dönemi)*, Ensar Yay., İstanbul 2018, s. 45; Yıldız, “Abbâsîler”, s. 34; Öz, *İslâm Tarihi*, ss. 129-131.

¹³² Ahmet Taşağıl, “Talas Savaşı”, mad., *DİA*, C. XXXIX, TDV Yay., İstanbul 2010, s. 501; Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 144.

¹³³ Yıldız, *a.g.m.*, s. 34.

devlet kadrosuna kattı. Hatta bu dönemden sonra Türk unsurlar devlet politikası haline gelmiştir.¹³⁴ Türkler devlet içinde o kadar güçlü hale gelmeye başladı ki Me'mun'dan sonra Halife olan Mu'tasım'ı tahta çıkardılar. Buna karşılık Mu'tasım Türkler için Sâmerâ şehri kurmuştur.¹³⁵ Türklerin bu kadar devlet içine alınması ve nüfuzlarının artması İran, Irak ve Suriye taraflarında Türk varlığının artışının tesadüfi olmadığını göstermektedir. Zira IX. yüzyılın ortalarından itibaren Tâhîriler, Saffâriler, Büveyhîler ve Sâmânîler gibi mahalli hanedanlar ortaya çıkmıştır.¹³⁶ Ortaya çıkan devletlerin bazıları düzenli olarak Abbâsî iktidarını ele geçirmek ve dini gücü yanına almak istemiştir. Abbâsîler'in zayıflaması sonucu ortaya çıkan ve İran'da hâkimiyet kurmuş olan Türk devletleri Abbâsî Halifeleri ile iyi ilişkiler kurup meşruiyetlerini onaylatmışlardır. Büyük Selçuklular ile birlikte Halifeler siyasi yetkilerini kısıtlamak durumunda kalmıştır. Siyasi yetkileri de kısıtlanan halifeler, zamanla daha da zayıfladılar ve 1258 yılında Moğollar tarafından yıkıldılar.¹³⁷

1.2. İslâm Devletlerinde Toprak Sistemi

İnsanlık tarihi boyunca toprak ve toprak ürünleri her zaman önemli bir yer tutmuştur. Bunun için tarım alanlarında düzenli olarak reform ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bu ihtiyaç doğrultusunda tarımın gelişmesi, ticaretin artması ve vergi gelirlerinin düzenli hale gelmesi hedeflenmiştir. Toprak meselesi medeniyetler için sadece hukuk meselesi olarak değil, siyasi, sosyal, iktisadi ve coğrafi şartların hem bir neticesi, hem de belirleyicisi konumundadır. Sanayi devrimi öncesi çağlarda toprak, zenginlik ve iktidarın temel kaynağı olmuştur.¹³⁸

Giriş bölümünde bahsettiğimiz üzere eski İran toplumlarında tarım ve tarımın geliştirilmesi için yapılan toprak reformları önemlidir. Eski İran'da doğu'nun düzlüklerinde yaşayan insanlar hayvancılık ile ilgilenirken, batı kesimlerinde köylerde yaşayanlar tarım ile şehirde yaşayan halk ise ticaretle uğraşmaktaydı. Persler ülkelerini saptırlıklara ayırmışlardır ve her satrap bölgesinde tarımın geliştirilmesi ve vergi

¹³⁴ Yıldız, a.g.m., s. 35.

¹³⁵ İbnü't-Tıktaka, *a.g.e.*, s. 170; Kalkaşendî, *a.g.e.*, s. 121; Yıldız, a.g.m., s. 35; Apak, *a.g.e.*, s. 238.

¹³⁶ Özgüdenli, a.g.m., s. 397.

¹³⁷ Cahen, *a.g.e.*, s. 102.

¹³⁸ Mustafa Demirci, "Toprak ve Vergi", *İslâm Medeniyeti (Asr-ı Saâdet-Selçuklular) I*, ed. Mehmet Şeker, Siyer Yay., İstanbul 2018, s. 326.

toplama işleriyle uğraşmıştır. Tarım alarında dihanlar, toprakların dirlik ve düzeni ile ilgilenmiş vergilerini toplamıştır. Köylüler ise tarımsal üretimin en önemli parçasını oluşturmuştur. Sâsânîler döneminde *vasteryuşan salar* çiftçilerin reisi toprak işleri ile ilgilenirken, İslâmî dönemde bu işleri “Sahibi Divan” ve “Haraç Divanları” üstlenmiştir. İslâm devletlerinin en çok kullandığı iktâ sistemi de Sâsânîler döneminde ortaya çıkmıştır. Bunların dışından ülkenin hemen her yerinde tarımsal üretimin artması için sulama kanalları yapmışlardır. İran coğrafyasının tarımsal yapısı ve toprak sistemi üzerinde eski İran geleneklerinin önemi büyüktür. Bu öneme binaen İslâmî dönem toprak ve tarım politikalarının geliştiği söylenebilir.

İslâmî dönemde toprakla ilgili ilk düzenlemeler Hz. Peygamber (s.a.v) döneminde başlamış ve ardıllarınca devam etmiştir. İslâm’ın ilk devirlerinde arazi elde etmenin yolu savaşımlardan geçmekteydi. Savaşlarda elde edilen topraklar ya mücahitlere dağıtılır ya da gayrimüslim yerli ahaliye zımmî statüsünde bırakılmaktaydı. Bu topraklardan haraç vergisi alınmıştır.¹³⁹ Hz. Ömer devrinde de birkaç değişiklik yapılarak sistem oturtulmaya çalışılmıştır. Haraç vergisi yeniden tespit edilmiştir. Arazilerin mülkiyeti devlete geçmiştir. Vergiler bizzat devlet tarafından toplanmıştır.¹⁴⁰ Emevîler döneminde, yöneticiler akrabalarına geniş toprakları iktâ olarak vermiştir. Topraklarını işlemeyenlerden fey arazileri alınmış ve işleyecek olanlara verilmiştir.¹⁴¹

İslâmî dönem toprak sistemi ana hatları ile mülkiyetin şekillerine göre topraklar (fey arazileri, hâracî arazi, savâfî arazi, özel/mülk/öşür arazi ve amme arazi), arazinin devlet ve millet üzerinde tasarruf hakkı (iktâ ve kullanım alanı), vâkıf arazisi şeklinde gerçekleşmiştir. Bunun yanı sıra sulama sistemlerinden ve vergi sisteminden bahsetmek mümkündür.¹⁴² Şüphesiz toprak ve mahsülleri her devirde büyük öneme sahiptir. İnsan hayatı için elzem olan yiyecek ihtiyacının çoğunu toprağın işlenmesiyle karşılamak mümkündür. Bu yüzden hemen her devirde toprak reformları yapılmaya gayret edilmiştir. Abbasîler devrinde toprak hukuku sistemleşmiştir. Sistemleşen

¹³⁹ Cahid Baltacı, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 7. Baskı, İFAV Yay., İstanbul 2016, s. 220.

¹⁴⁰ Baltacı, *a.g.e.*, s. 221.

¹⁴¹ Baltacı, *gös. yer.*

¹⁴² Bahsetmiş olduğumuz toprak sistemi ve şekillendirme usulü ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Mustafa Demirci, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yay., İstanbul 2003.

toprak hukuku tarımsal üretimin artması için bir politika şekline dönüşmüştür. Bu sayede üretim artmış ve bunun doğal bir sonucu olarak ticarete gelişmiştir.

1.2.1. Fey Araziler

Fey sözlükte masdar olarak “geri dönmek, şekil değiştirmek”, gölge, öğleden sonraki gölge anlamlarına gelmektedir. Terim olarak gayrimüslimlerden alınan haraç, cizye, ticari mal vergisi (öşür) ve diğer bazı gelirleri ifade etmektedir.¹⁴³ İstılâhî manada Fey en genel anlamıyla “*savaşla ele geçen yerlerden alınan menfaatlere*” denilmiştir.¹⁴⁴ Fey’den sayılan şeylerden biri Müslümanların anlaşma ile fethettikleri topraklardır. Bu toprakların bir kısmı zekât bir kısmı öşür arazisidir.¹⁴⁵

Fey mefhumunun toprak ve vergi sistemi ile ilgili alanda kullanılmaya başlaması, İslâm fetihlerinin neticesi olarak Hz. Ömer döneminde ortaya çıkmıştır.¹⁴⁶ Doğal olarak sisteme ilk başlarda Hz. Peygamber (s.a.v) döneminde rastlansa da gelişimini Hz. Ömer ve ardıllarınca tamamlamıştır. Fey, savaşla ele geçirilen, “Harâcî Arazi”, “Savâfi Arazi”, “Haşriyye” ve “Mevât Arazi” üzerinden dönmektedir. Harâcî arazi, fey arazileri içinde ilk akla gelen ve çoğunluğunu oluşturan araziler savaşla ele geçirildikten sonra sahiplerinin ellerinde devletin belirlediği harâcî ödemek üzere bırakılan arazilerdir. Genel olarak öşür topraklarından ve sulh yapılan bölgelerdeki topraklardan ayırmak için savaşla fethedildikten sonra eski sahiplerine daima haraç ödemek üzere bırakılan toprakları ifade eden bir terimdir. Sonraki dönemlerde İslâm devletleri’nde bu sisteme “Mîrî Arazi” veya “Memleket Arazisi” denilmiştir. Bu araziden alınan vergi, mahsülün yarısına varacak kadar bir miktarı kapsamaktadır.¹⁴⁷ Savâfi arazi, terim olarak “ganimetten beytül mâle ayrılan ve tasarruf hakkı devlet

¹⁴³ Mustafa Fayda, “Fey” mad., *DİA*, C. XII., TDV Yay., İstanbul 1995, s. 51; Kudâme İbn Cafer, *a.g.e.*, s. 184.

¹⁴⁴ Kudame, İbn Cafer, *a.g.e.*, s. 184; Demirci, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁴⁵ Kudâme İbn Cafer, *a.g.e.*, s. 184.

¹⁴⁶ Demirci, *a.g.e.*, s. 52.

¹⁴⁷ Tebaanın mal varlığından alınan vergileri ifade eden harâc zaman içinde özellikle toprak vergisi için kullanılmıştır detaylı bilgi için Bkz. Cengiz Kallek, “Haraç” mad., *DİA*, C. XVI, TDV Yay., İstanbul 1997. s. 71; Savaşla ele geçirildikten sonra sahiplerinin ellerinden devletin istediği vergiyi ödeyerek bırakılan topraklardır, Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 67; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 18. Baskı, İFAV Yay., İstanbul 2018, ss. 443-444.

başkanına ait olan sahipsiz topraklar” anlamındadır.¹⁴⁸ Haşriyye arazi, herhangi bir mirasçı bırakmadan ölen kimselerin geride bıraktığı araziler denilmektedir.¹⁴⁹ Mevât arazi, ölü arazi demektir, ıstılâhi olarak, “üzerinde herhangi bir bina ve ziraât gibi mülkiyeti çağrıştıran işaret yoksa köylüler için harman yeri, hayvanların toplanma alanı, kabristan, odunluk, yaylak, çayırılık değilse, herhangi bir kimsenin de mülkiyeti altında bulunmuyorsa bu toprağa ölü arazi” denilmektedir.¹⁵⁰

1.2.2. Mülk Araziler

Mirât arazilerden ayrılarak, çeşitli sebeplerle bazı şahıslara ve devlete hizmet edenlere verilen arazilerdir.¹⁵¹ Bu arazilerin İslâm fıkında özel kategori şekli bulunmaktadır. Bunlar; devletlerin kendi toprakları, kendi isteği ile Müslüman olanların toprakları, savaşla alınan topraklar, parayla satın alınan topraklar vb. gibi hususları mevcuttur. Nitekim mülk araziler (özel) Abbâsîler döneminde genellikle “Öşür Arazisi”, “Sulh Arazisi”, “Kati’a” veya “Day’a” arazileri olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır.¹⁵² Öşür kelimesi “onda bir” anlamına gelmektedir. Fıkıhta ise toprak ürünlerinden alınan zekât anlamındadır.¹⁵³ Bir toprağın öşür arazisi sayılması için bazı şartları barındırması gerekmektedir. Sahibi zorlama olmadan kendi isteği ile Müslüman olan toprak. Sahibin’den savaşla alınıp, Müslümanlara dağıtılan topraklar. Ölü bir toprak (arazi) parçasının müslümanlar tarafından ihya edilmesi ile oluşan topraklar ve sahibi bulunmayan veya olmayan bir toprağın devlet başkanı tarafından bir müslümana iktâ olarak verilmiş olmasıyla şartlar sağlanmıştır.¹⁵⁴

Sulh arazi ise İslâm fetihleri esnasında arazinin taraflar arasında yapılan sulh akdi neticesinde ele geçirilmesi durumunda, mevcut mülkiyet tamamen ilga edilmediğinden eski sahiplerinin mülkünde kalan arazi demektir.¹⁵⁵ Kati’a veya Day’a araziler İslâm toprak sisteminin ve maliye tarihinin en belirsiz ve anlaşılması zor iki

¹⁴⁸ Mustafa Demirci, “Savâfi” mad., *DİA*, C. XXXVI, TDV Yay., İstanbul 2009, s. 184; Demirci, *a.g.e.*, ss. 85-118.

¹⁴⁹ Demirci, “Toprak ve Vergi”, s. 335.

¹⁵⁰ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 119; Baltacı, *a.g.e.*, s. 223.

¹⁵¹ Kenan Çetin, *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*, Yitik Hazine Yay., İzmir 2011, s. 139.

¹⁵² Demirci, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁵³ Mehmet Erkal, “Öşür” mad., *DİA*, C. XXXIV, TDV Yay., İstanbul 2007, s. 97; Demirci, *a.g.e.*, s. 128.

¹⁵⁴ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri*, s. 443; Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 129.

¹⁵⁵ Demirci, *a.g.e.*, s. 144.

kavramıdır. Kati'a, genel olarak sahihsiz ve savâfi arazilerden yapılmış iktâ olarak tanımlanmaktadır.¹⁵⁶ Day'a ise terim olarak Emevîler ve Abbâsîler devrinde beytül mâle ait bulunan haracî araziden yahut mevât araziden iktâ ve benzeri yollarla bazı kimselere tahsis edilen çiftlik mahiyetindeki arazilere denmektedir.¹⁵⁷

1.2.3. Amme Arazileri

Amme arazi, üzerinde herhangi bir bina ve ziraat gibi mülkiyeti çağrıştıran işaretler yoksa köylüler için harman yeri hayvanlar için toplanma alanı, kabristan, odunluk, yaylak ve çayırılık değilse bu arazi veya toprağa ölü arazi denilmektedir. Yani ne devletin mülkünde ne de toplumun mülkünde olan arazilerdir.¹⁵⁸ Himâ arazisi, hayvanların otlaması için herkese ait olmak üzere ayrılan, cemaat adına koruma altına almak suretiyle amme adına tahsis edilen mülk edinilmesi ve ihyası yasak olan arazilerdir.¹⁵⁹ İrfak ve harim arazi, göçebe ve hayvancılıkla geçinen bölgelerdeki himâ topraklarına karşılık yerleşik toplumların kullandığı kavramı ifade etmektedir.¹⁶⁰

Vâkıf arazi, maddi bir karşılık beklemeden başkalarına yardım etmek gibi ulvî ve fevkalade bir düşüncenin mahsulü olan vakıf müessesesi sosyal ve ekonomik hayat üzerinde büyük bir etkiye sahip dini ve hukuki bir süreçtir.¹⁶¹ Vâkıf konusu ilk dönemler de çoğunlukla araziler üzerinde tartışılmış ise de zamanla sabit gelir sağlayan en önemli yatırım alanı olmuştur.¹⁶² Doğal olarak bu sistem kendisini geliştirerek belirli şartlar dâhilinde oluşmuştur. Hususi olarak sahibinin tasarrufu üzerinden gerçekleşmiştir ve varisleri hak talebinde bulunamamıştır.¹⁶³ Genel amacı ihtiyaç sahiplerinin her türlü ihtiyaçları karşılayabilmektir. Bu sayede İslâm dünyasında sosyal yardımlaşma en üst düzeye ulaşmıştır.

¹⁵⁶ Demirci, *a.g.e.*, s. 159.

¹⁵⁷ Beşir Gözübenli, "Day'a" mad., *DİA*, C. IX, TDV Yay., İstanbul 1994, s. 57; Kati'a ve Day'a hakkında daha detaylı bilgi için Bkz. Demirci, *a.g.e.*, s. 159-171.

¹⁵⁸ Demirci, *a.g.e.*, s. 174.

¹⁵⁹ Demirci, "Toprak ve Vergi", s. 341.

¹⁶⁰ Demirci, "Toprak ve Vergi", s. 343.

¹⁶¹ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 280.

¹⁶² Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 199.

¹⁶³ Vâkıf arazi hakkında detaylı bilgi için Bkz., Demirci, *a.g.e.*, ss. 199-219; Kazıcı, *a.g.e.*, ss. 280-305; Cevdet Yakupoğlu, "Selçuklularda Vâkıf Kurumu", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed., Refik Turan, 4. Baskı, Grafiker Yay., Ankara 2018, s. 559-598.

1.2.4. İktâ Sistemi

Terim anlamı olarak iktâ, devlet başkanı veya onun adına yetki kullanan merci tarafından özellikle arazi gibi taşınmaz mallarla maden ocağı ve benzeri tabii kaynakların mülkiyet, işletme yahut faydalanma hak veya imtiyazlarının ya da bir bölgenin vergi gelirlerinin uygun gördüğü kimselere tahsisini ifade etmektedir.¹⁶⁴ Yani toprağın işlenmesi, vergilendirilmesi ve devlet çıkarına fayda sağlanması amacıyla kullanılmış bir sistemdir. Sadece toprak ile alakalı durumlar için değil, askeri alanlarda da kullanılmıştır.

İslâm tarihinde ilk örneklerine Hz. Peygamber döneminde rastlanan iktâ, Hulefâ-i Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler döneminde tekâmül etmiş ve Endülüs'ten Hindistan'a kadar uzanan sahada hüküm süren bütün İslâm devletleri'nde uygulanan bir sistem olmuştur.¹⁶⁵ İlk defa iktâ kavramının nasıl ortaya çıktığı bilinmemektedir. Bu kavramın komşu devletlerden etkilenme sonucu ile ortaya çıktığı düşünülebilir. Çünkü Arabistan coğrafyası çöl karakterlidir. Nitekim Sâsânî imparatorluğunun uydusu durumunda olan Hîre'deki Lahmi krallarına İran hükümdarları, bölgedeki köyleri iktâ olarak vermiştir.¹⁶⁶ İktâ sistemi İslâm devletleri'nde bu etkileşim üzerinde doğmuştur.

İslâm tarihi incelendiğinde iktâ'nın farklı şekillerde uygulandığı görülmektedir. Bunlarda ilki arazinin mülkiyetiyle birlikte tasarruf hakkının da verildiği "iktâ'u't-temlîk"tir. Bu tür iktâ'ların, mevât ve mamur arazi ile madenlerden yapılması öngörülmüştür. Diğer kullanım şekli sadece tasarruf hakkının iktâ edildiği "iktâ'u'l-istiğlâl"dir. Yani bir şeyin gelirinden faydalanmak demektir. Üçüncü kullanım şekli ise "iktâ'u'l-irfâk" olup kamuya ait pazar yerleri, konaklama yerleri ve su rezervlerinden istifade, geniş yolların kenarlarında oturma, tezgâh açma, gölgelik asma ya da hayvan bağlama gibi faydalanma önceliklerinin tahsisidir.¹⁶⁷ Tarihsel

¹⁶⁴ Mustafa Demirci, "İktâ" mad., *DİA*, C. XXII, TDV Yay., İstanbul 2000., s. 43; Yunus Arifoğlu, *Horasan, Medeniyet ve Mekân (Abbâsîler Döneminde Horasan Bölgesinin İktisadi Hayatı)*, Selenge Yay., İstanbul 2023, s. 168.

¹⁶⁵ Erkan Göksu, *Selçuklunun Mirası Gulâm ve İktâ (Kölelik mi, Efendilik mi?)*, Kronik Yay., İstanbul 2017, s. 132;

¹⁶⁶ Demirci, *Toprak Sistem*, s. 224; Arifoğlu, *a.g.e.*, s. 169.

¹⁶⁷ Göksu, *Selçuklunun mirası*, ss. 134-136; Demirci, *Toprak Sistemi*, ss. 253-267; Demirci, "İktâ", ss. 44-45; İktâ'nın beş çeşidi olduğu üzerinde duran Ann K.S. Lambton, bunları; Sultanın İktâ'yı ailesinden

süreçte nerdeyse bütün İslâm devletleri iktâ sistemini kullanmışsa da, bu sistemi en çok geliştiren ve farklı özellikleri ile kullanan Büyük Selçuklu Devleti olmuştur.

1.3. Tarım Ürünleri

İslâm devletleri'nde toprak sisteminin önemini vurguladık. Ortaya çıkan toprak sistemi tarımsal üretimin artmasını sağlamıştır. Bunun sonucu olarak devlet gelirleri de artmıştır. Abbâsî Devleti Mezopotomya topraklarında sevâd arazi, yani verimli arazi üzerinde kurulmuştur. Bulunduğu bölge itibari ile verimli arazilere sahip olan devlet, durumu iyi değerlendirmiştir. Irak toprakları dışında İslâm dünyası, Horasan ve Mâverâünnehir gibi verimli sahalara sahip idi. Buralarda her türlü zirai ürün üretilmekteydi. Mezopotamya, Hârizm, Mâverâünnehir ve Horasan bölgesinde gelişmiş sulama kanalları mevcut idi. Dicle ve Fırat bölgesinden kanal ağları oluşturulmuştur. Sulama kanalı olmayan yerler yağmur suyu veya kuyu suları ile tarım yapabilmekteydi.¹⁶⁸

Müslümanların ziraat yaptığı topraklar 6 çeşittir. Birincisi halkı Müslüman olurken ellerinde olan topraklardır. Taif, Yemen, Medine gibi. İkincisi Müslümanların ıslah ettiği sahipsiz araziler. Üçüncüsü idarecilerin iktâ olarak verdiği topraklar. Dördüncüsü bataklıktan kurutulan ve devlet başkanları tarafından Müslümanlara mülk dağıtılan savaşla alınmış topraklar. Beşincisi sevâd araziye sahip Müslümanların toprakları. Son olarak hudutlarda düşmanın terk ettiği yerlerde yerleşen Müslümanların ellerindeki öşür arazisinden, ziraat topraklarında öşür vergisi alınmaktadır.¹⁶⁹

Tarıma uygun olan arazilerde; en çok, buğday, arpa, pirinç, pamuk, keten, şeker kamışı, susam, bakliyat ve her türlü sebze meyve tarımı yapılmaktaydı. En çok yetiştirilen meyveler, kavun, karpuz, üzüm, hurma, portakal, mandalina ve zeytindir. Reyhan, gül fesleğen, nergis, karanfil, menekşe, yasemin en çok yetiştirilen

birisine bağışlaması, idari iktâ (devletin batı tarafının yönetimi), askeri iktâ, memurlara bağışlanan iktâ ve çok özel bir iktâ halifeye bağışlanan iktâ olarak tarif etmektedir. Bkz., Ann K.S. Lambton, "İktâ Üzerine Düşünceler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV/8, Çev. Halil İbrahim Hançbay, Bursa 2016/2, ss. 177-181; Baltacı, *a.g.e.*, ss. 223-224.

¹⁶⁸ Ramazan, Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İSAR Yay., İstanbul 2012, s. 147.

¹⁶⁹ Kudâme İbn Cafer, *a.g.e.*, s. 184.

çiçeklerdendir. Baharat türleri de bölgede bolca üretilen zirai ürünlerdendir. Baharat ticareti yapılan yola Baharat yolu denilmiştir.¹⁷⁰ Yetiştirilen ürünler ülke içinde ve ülke dışında geniş ticaret ağlarıyla pazarlanmıştır.

1.4. Ticaret

İslâm'dan önce de Araplar arasında yaygın olan ticari faaliyetler İslâm devletlerinin kurulmasıyla da devam etmiştir. İslâm devletleri'nin ortaya çıkmasıyla ticaret daha da önem kazanmıştır. Yol güvenliği başta olmak üzere, ticari yollar üzerine kervansaraylar yapmışlardır. Üstelik İslâm devletleri de Baharat, Kral ve İpek Yolu gibi ticari yollarının kesişim noktasındadır. Bunun yanında Umman Denizi, Basra Körfezi ve Nil Nehri gibi deniz ulaşımını da elinde bulundurmaktadır.¹⁷¹ İsmi zikrettiğimiz ticari yollar sayesinde Hindistan, Çin, Türkistan ve Bizans devletleri ile ticari faaliyetlerde bulunulmuştur. Zirai, sanayi, maden ürünleri, parfümler, süs eşyaları ve keresteler ticareti yapılan ürünlerdir.¹⁷²

İpek, tekstil, dokuma, kâğıt, mücevherat, çelik ve tarım ürünlerinin ticareti yapılmaktadır. Tarım ürünlerinden; hurma, elma, kayısı, üzüm, incir, karpuz, pamuk, şeker kamışı, şeftali, ayva, elma, armut ve ayva başlıca ticari ürünlerdendir. Baharat türleride ticareti yapılan ürünler arasındadır. Ülke içerisinde ise pazarlar ve panayırlar kurulmuştur ve iç ticarete önem verilmiştir.¹⁷³ Tarımsal üretimin artması, meslek gruplarının oluşması, ülkeler ticari ilişkilerin gelişmesi ülke ekonomisinin iyileşmesini sağlamıştır. Doğal olarak mali sisteminde gelişmesi gerekmektedir.

1.5. Maliye Sistemi

Ekonomik olarak İslâm devletleri'nin gerçek refah seviyesine ulaşması bu dönemde olmuştur. İslâm devletleri'nin Abbâsîler döneminde kurumsal yapısını oluşturduğu bilinmektedir. Bu kurumsal yapılardan birisi de devletlerin en çok önem verdikleri maliye kurumudur. Abbâsî maliye sistemi, devletin gelir ve giderlerini

¹⁷⁰ Şeşen, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 148.

¹⁷¹ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 11. Baskı, TDV Yay., s. 164.

¹⁷² Mustafa Hizmetli, "Abbâsîler Dönemi Ticaret Hayatı", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsîler II*, ed. Mehmet Şeker, Siyer Yay., İstanbul 2018, ss. 153-168.

¹⁷³ Hizmetli, *a.g.e.*, ss. 176-181; Şeşen, *a.g.e.*, s. 148; Sarıçam-Erşahin, *a.g.e.*, ss. 161-165.

dengelemeye yöneliktir. Maliye teşkilatı; divânü'l-haraç, divânü'd-diya, divânü'n-nafaka ve divânü'l-beytilmal isimli divanlardan oluşmaktaydı.¹⁷⁴

Divânü'l-beytilmal¹⁷⁵ veya Divân el-mal, devletin mali işlerini idare eden, vergileri toplayan ve harcayan kurumdur. Hazineci hazineye giren çıkan paraları kontrol etmektedir. Diğer divanlar bu divana bağlıdır.¹⁷⁶ Divânü'l-haraç, Abbâsî Devleti'nin toprakları çeşitli bölgelere ayrılmıştır. Bütün bu bölgelerin haracının toplanması gerekmektedir. Toprakta alınan vergileri toplayan birimin adına haraç divanı denilmektedir. Haraç vergisi her bölgede aynı değildir. Arazinin verimliliği, mevsimlerin olumlu geçmesi, ürünlerin yeteri kadar üretilmiş olması gibi durumlar haraç vergisinin miktarını belirleyen unsurlardandır.¹⁷⁷ Divânü'l-diya, sâvâfî denilen devlet arazilerinin şahıslara iktâ olarak verilmesi ve bu iktâ'nın öşrünü toplamakla görevli divandır.¹⁷⁸ Divânü'n-nafaka, hilafet sarayı başta olmak üzere, görevli memurların maaşlarını ödeyen ve devlet daireleri'nin ihtiyaçlarının karşılandığı divandır. Sarayın yiyecek, içecek ihtiyaçları bu divandan karşılanır. Harcamalar defterlere kaydedilmektedir.¹⁷⁹

1.5.1. Vergi Sistemi

Abbâsîler'de ekonomi vergilere, ticarete ve üretime dayalıydı. Savaş ganimetleri de ekonomi için önemliydi. Vergi sistemi toprağa göre kurulmuştu, zira toprak en önemli ve güvenilir vergi kaynağıdır. Humus, cizye, haraç, öşür, zekât, define ve madenler, mirasçı bırakmadan ölenlerin ve irtidat edenlerin malları, sahihsiz mallar, infak gelirleri ve bağışlar vergi sisteminin parçasıdır.¹⁸⁰ Mesehâ, arazi büyüklüklerinin tespiti ve bu miktar üzerinden alınan vergi türüdür.¹⁸¹ Mukâseme,

¹⁷⁴ Nahide Bozkurt, "Abbâsîler (750-1258)", *İslâm Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş, 5. Baskı, Grafiker Yay., Ankara 2016, s. 497; Corcî Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, C. I, Çev. Nejdî Gök, İletişim Yay., İstanbul 2004, s. 372.

¹⁷⁵ Beytülmal; haraç, sadaka, öşür, humus, cizye vs.'den oluşan devlet gelirleriyle ilgili tüm konuları kapsamaktadır. Müslümanlara ait olup sahibi belli olmayan her şey Beytülmal'e aittir. Bkz. Corcî Zeydan, *a.g.e.*, s. 275.

¹⁷⁶ Kudâme İbn Cafer, *a.g.e.*, s. 210; Şeşen, *a.g.e.*, s. 136.

¹⁷⁷ Abdülazîz ed-Dûrî, *Abbâsîler Tarihi (Siyasi, İdari, Sosyal ve Ekonomik Açılardan)*, Çev. Kasım Koç, Beka Yay., ss. 241-252; Bozkurt, *a.g.m.*, s. 497; Corcî Zeydan, *a.g.e.*, s. 286.

¹⁷⁸ Bokurt, *a.g.e.*, s. 498.

¹⁷⁹ Kudâme İbn Cafer, *a.g.e.*, s. 209; Şeşen, *a.g.e.*, s. 136; Bozkurt, *gös.yer.*

¹⁸⁰ Cahen, *a.g.e.*, s. 107; Bozkurt, *a.g.m.*, s. 497.

¹⁸¹ Demirci, "Toprak ve Vergi", ss. 348-349.

ürüne göre vergi alınan uygulamanın adıdır. Daha çok sulanabilir bölgelerde uygulanmıştır.¹⁸² Humus, sözlükte beşte bir anlamına gelmektedir. İslâm hukuku literatürün’de ganimetlerden ve bu hükümde olan mallardan kamu adına, belirli alanlarda sarf edilmek üzere alının beşte birlik payı ifade eden vergi türüdür.¹⁸³ Cizye, tebaadan olan gayri müslimlerin ödedikleri vergiye, harbî olanlardan ayrı tutulmalarına, can ve mal güvenliğine kavuşturulmalarına karşılık ödedikleri baş vergisine denilmektedir.¹⁸⁴

Haraç ve öşür vergisine daha önce değinmiştik. Vergi türleri arasında zekâtlar da bir hayli önemlidir. Hz. Peygamber döneminden beri alınan bir vergi türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Zekât vergisi ürünlerin öşürüyle birlikte hayvanlardan da alınmaktadır.¹⁸⁵ Çarşı-pazar vergisi, ürünlerin belli bir miktarından alınmaktaydı. Meks (gümrük vergisi), deniz yoluyla Basra’ya geelen gemilerden alınan vergidir. Bu verginin tahsili için özel gözetleme yerleri inşa edilmiştir.¹⁸⁶ Müsadere, mal elde etmek amacıyla vezirlerin ve kâtiplerin ihanetlerine karşılık ceza olarak mallarına el koymak maksadıyla uygulanmış bir sistemdir.¹⁸⁷ Vergileri toplayan görevliler ile ilgili çok az şey biliyoruz. Maliyenin başındaki memura önceleri âmil deniliyordu, zamanla âmil bölge maliyelerinin başındaki müdürü denilmiştir. Müstevfi bazen maliye müfettişi bazen de âmil olarak görev yapmaktadır. Zirai vergi, güneş yılına göre, diğer vergiler ay yılına göre toplanmaktaydı. Gelir-giderler defterlere kaydedilmekteydi. Buna göre; Halife Mansur öldüğünde devlet hazinesinde 600.000.000 dirhem ve 14.000.000 dinar dinar tutarında para vardı. Hârünürreşid öldüğünde 900.000.000 dirhemden daha fazla parayı devlet hazinesine bırakmıştır. Bu paralar yapılan su kanalları ve kurulan şehirlerin masrafları haricinde olan devlet gelirleridir.¹⁸⁸ Harcanan paralardan sonra devlet hazinesine kalan gelir İslâm devleti’nin zengiliğini göstermektedir.

¹⁸² Cahen, *a.g.e.*, s. 108; Demirci, “Toprak ve Vergi”, ss. 350-352.

¹⁸³ H. Yunus Apaydın, “Humus”, mad., *DİA*, C. XVIII, TDV Yay., İstanbul 1998, s. 365; Ed-Dûrî, *a.g.e.*, s. 255.

¹⁸⁴ Mehmet Erkal, “Cizye”, mad., *DİA*, C. VIII, TDV Yay., İstanbul 1993, s. 42; Kudâme İbn Cafer, *a.g.e.*, s. 184; Ed-Dûrî, *a.g.e.*, ss. 252-254; Sarıçam-Erşahin, *a.g.e.*, s. 152; Corcî Zeydan, *a.g.e.*, s. 282.

¹⁸⁵ Cahen, *a.g.e.*, s. 111; Ed-Dûrî, *a.g.e.*, s. 254.

¹⁸⁶ Ed-Dûrî, *a.g.e.*, ss. 255-256; Gümrük vergisine rüsum vergisi demektir. Bu verginin yerli halktan tahsil edilmektedir. Bkz. Şeşen, *a.g.e.*, s. 136.

¹⁸⁷ Ed-Dûrî, *a.g.e.*, s. 257.

¹⁸⁸ Corcî Zeydan, *a.g.e.*, s. 373; Şeşen, *a.g.e.*, ss. 136-137.

1.6. Sâ mânîler (819-1005)

Tarihte birçok devlet vasalı olduğu devletin zayıflaması sonucunda ortaya çıkmıştır. Zayıflayan Abbâsî Devleti'nin içinden irili ufaklı birtakım devletler peyda olmuştur. Bunlardan birisi olan Sâ mânî Devleti kurulduğu İran topraklarında varlığını sürdürmüştür. Sâ mânîler, "Mâverâünnehir ve Horasan'ı" içine alan çok geniş bir coğrafyada hüküm sürmüştür. Günümüzde Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, İran ve Afganistan arasında paylaşılmış olan topraklara hâkim olmuşlardır.¹⁸⁹ Sâ mânî devlet modeli; Sâsânî, Orta Asya ve Arap-İslâm sentezleriyle ortaya çıkmıştır.¹⁹⁰

1.6.1. Sâ mânîler Döneminde Ekonomik Hayat

Sâ mânîler Devleti'nin ekonomisi; tarım, hayvancılık, ticaret, ganimet ve vergilerden alınan gelirlere dayanmaktaydı. Devletin kurulduğu ve büyüdüğü coğrafya Türkler açısından önemli bir yerdi. Bölge aynı zamanda tarımsal faaliyetler, hayvancılık ve ticaret için uygun bir konumda bulunmaktadır. Mâverâünnehir coğrafyasını bu bakımdan İslâm coğrafyacıları: "Her yeri yemyeşil bahçelerle çevrilidir. Başka yerlere birçok defa kıtlık geldiğinde buraya ancak bir defa kıtlık uğrar" diyerek anlatmaktadır.¹⁹¹ Sâ mânî Devleti, Abbâsîler'in içinde büyümüş bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan müesseseseleşme konusunda Abbâsîler örnek alınmıştır. Sâ mânîler, başkentleri Buhara'da halifenin sarayını örnek olarak teşkilat yapılarını oluşturmuştur. Daha sonra Selçuklular ve diğer devletler için model haline gelen merkezi bir yönetim tesis etmişlerdir.¹⁹²

1.6.2. Tarım Politikası

Orta Çağ devletleri'nin ekonomik politikalarının en önde gelenleri toprak üzerinden dönen tarımsal faaliyetlerdir. Bunun yanında hayvancılık ve ticaret de

¹⁸⁹ Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâ mânîler)*, 2. Baskı, Yeditepe Yay. İstanbul 2013, s. 17.

¹⁹⁰ Erdoğan Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilat, Kültür)*, 2. Baskı, Bilge Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2019, ss. 60-61; Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, ss. 273-284; K.V. Zettersteen, "Samaniler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. VII, Çağ Yay., İstanbul 1989, s. 59.

¹⁹¹ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul 2015, s. 245.

¹⁹² Monika Gronke, *İran Tarihi*, s. 31.

bulunmaktadır. Bu yapı içerisinde beslenme kaynağı olarak toprak en önemli yeri işgal etmektedir. Sâ mânî Devleti de tarım politikalarının önemine vâkıf olmuş ve tarımsal üretimin artması için bir takım tedbirler almıştır. Genel olarak toprak ürünlerinin kıymeti kıtlık zamanlarında bilinmektedir. Sâ mânîler dönemi kaynaklarına baktığımız zaman kıtlıktan pek bahsedilmemiş olsa da örneklerine rastlamak mümkündür. Nitekim Nerşahî’de “Mâverâünnehir’de 886’lı yılında bir kıtlık yaşanmıştır. Nasır b. Ahmed ve İsmail b. Ahmed’in savaşı esnasında kıtlıktan etkilenilmiştir. İsmail b. Ahmed bu esnada çok sıkıntı çekmiştir. Öyle ki hayvanlarına saman bulamadılar ve kendileri için bir ekmeği üç dirheme satın almak durumunda kalmışlardır” ifadesi geçmektedir.¹⁹³ Bunun dışında 934/935 yılında Horasan’da yaşanan kıtlık sebebiyle birçok insanın hayatını kaybettiği de bilinmektedir.¹⁹⁴

Sâ mânîler döneminde kıtlık yok denecek kadar azdır. Nihayetinde devlet yöneticileri bir daha kıtlığa yakalanmamak adına Mâverâünnehir ve Suğd Nehirlerinden suyunu alan oldukça yaygın sulama kanalları yapmışlardır. Yapılan sulama kanalları sayesinde tarımsal verimlilik artmıştır. Bunun doğal sonucu olarak ticarete gelişmiştir. Tarımsal politika olarak göçebelerin tarım arazilerine saldırılarına engel olmak ve ürünlere verilen zararları azaltabilmek adına tarım sahalarının etrafı kerpiç duvarlarla çevrilmiştir.¹⁹⁵ Yine Sâ mânîler döneminde tarımsal verimliliğin artması için bir devlet politikası olarak adına “Su Divanı” denilen *Divânü’l-Ma’* isimli bir divan kurulmuştur. Bu divanın görevi sulama kanallarının yönetimi ve adil bir şekilde suyun dağıtımını üzerinedir.¹⁹⁶ Sâ mânîler’in tarıma verdiği önemi bizzat devlet yöneticilerinin bağ ve bahçe işleri ile uğraşmasından anlamak mümkün görünüyor. Bunun dışında Sâ mânîler döneminde Emir Nasr bahçe işleri ile uğraşan ve çiçek eken bir genç gördü. Onun hali ve hareketinde ikbal görmüş ve genci Sîstan eyaletine atamıştır.¹⁹⁷ İfade edilen tarımsal politikalar ve devlet idarecilerinin tarım ile alakadar olması Sâ mânî Devleti’nin tarıma ve tarım ürünlerine verdiği değeri göstermesi

¹⁹³ Nerşahî, *Târih-u Buhârâ* (inceleme ve Tercüme), Çev. Abdullah Duman, Ayışığı kitapları Yay., İstanbul 2013, s. 324.

¹⁹⁴ Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni*, s. 416.

¹⁹⁵ Usta, a.g.e., s. 435.

¹⁹⁶ Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni*, s. 359.

¹⁹⁷ Cemil Sönmez, *Ravzatü’s-Safâ ve Habibü’s-Siyer’deki Sâ mânîler Bölümünün Tercümesi Bağlamında Mîrhand ve Hândmîr’in Tarih Metodolojisi*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2023, ss. 80-81.

bakımından önemlidir. Devletin uygulamış olduğu bu sistem tarım ürünlerinin verimliliğini ve çeşitliliğini de arttırmıştır.

1.6.3. Tarım Ürünleri

Sâmânîler devlet teşkilatında, merkez ve çevre bölgeler ile birlikte halifenin Bağdat'taki organizasyonunu örnek almıştır.¹⁹⁸ Bu durum sadece devlet teşkilatında değil; toprak sistemi, vergi sistemi ve şehir yapısında da kendisini göstermektedir. Sâmânîler'in en büyük özelliği eski İran kültürünü İslâmiyet ile harmanlamış olmasıdır. Bu bakımdan tarımsal faaliyetlere önem vermişlerdir. Zira eski İran geleneğinde ve inancında tarım ve hayvancılık ekonomik manada kıymetliydi. Sâmânîler döneminde özellikle Mâverâünnehir, Ceyhun ve Soğd Nehirlerinden suyunu alan oldukça yaygın bir kanal sistemi mevcuttur. Bazılarının üzerinde küçük gemiler faaliyet göstermekteydi. Bu sistem yoğun tarımsal faaliyetleri ve mal taşıma kolaylığını beraberinde getirmiştir.¹⁹⁹

Buhara, Semerkant ve Nîşâbur dönemin önemli kültür ve ticari şehirleri arasında bulunmaktaydı. İsmi saydığımız şehirler idari merkez olmanın yanı sıra İpek yolu güzergâhın da bulunması hasebiyle zengin şehir olma özelliklerinede sahiptirler. Bu zenginlik genel olarak sulama kanalları vasıtasıyla elde edilmiştir. Sulama kanalları tarımsal üretimin artmasına olanak sağlamıştır. Sâmânîler'de Mâverâünnehir ve Horasan üzerinden devlet yönetimi ve sistemi işlemiştir. Zira Mâverâünnehir devletin idari şehri iken Horasan ordu komutanlarının olduğu bir eyalet özelliği taşımaktadır. Devletin ihtiyaç duyduğu tarım ürünleri ismini saydığımız eyaletler ve hâkim olunan diğer bölgelerden karşılanmıştır. Sâmânî Devleti'nde genel olarak: ipek, hububat, pirinç, safran, kökboyası, şifalı bitkiler, üzüm, ayva, hurma, ceviz, kavun, karpuz, incir, badem, portakal, nar, fıstık, armut, elma, reyhan, nadide çiçekler, gül, feslegen ve her türlü sebze-meyve yetiştirilmektedir.²⁰⁰ Yetiştirilen ürünlerin ihtiyaç fazlası her devlette olduğu gibi doğal olarak bu dönemde de hem iç pazara hem de dış pazara satılmıştır. Zira Mâveraünnehir, Horasan ve İran'ın diğer

¹⁹⁸ Ali Öngül, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Çamlıca yay., İstanbul 2018 s. 152.

¹⁹⁹ Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni*, s. 435.

²⁰⁰ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, ss. 223, 252; Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni*, ss. 435-439.

bölgeleri ticaret yolları üzerinde bulunmaktaydı. Tarımsal üretim ve ticaretin canlı olması güçlü bir maliye sisteminin varlığını işaret etmektedir.

1.6.4. Maliye Sistemi

Sâmânîler Devleti mali işleri konusunda gelişmiş bir müesseseye sahiptir. Abbâsîlerin içinden çıkmış olan devlet, müessese konusunda onu örnek almıştır. Maliye sistemi divanlar üzerinden dönmektedir. Sâmânîler’de, harâç divanı vezirin sorumluluğundadır. Bu teşkilatın merkezinde kâtipler ve diğer görevliler ile inşâ, istinsah, esküdar, hesap, cehbez, ceys, tafsil ve asıl gibi alt meclisleriyle devletin mali işlerini yürütmüşlerdir.²⁰¹ Arazilerin öşri ve haraci olarak sınıflandırılması, bunların kaydedilmesi ve vergi miktarının belirlenmesi divanın görevidir. Müstevfi denilen görevli ise belirlenen vergileri toplamakla görevlidir.²⁰² Divan-ı memleketi’l-hass, Sâmânî hükümdarı ve ailesinin masrafları için ayrılmış toprakların kontrolünü sağlayan divandır. Bu divan Abbasîler döneminde “Zıyâ” ve “Nafakât Divanı” olmak üzere iki ayrı divandı. Zıyâ divanı, haraç toplama usulüyle alakalıdır. Nafakât divanı ise devletin merkezindeki masrafları araştırmakla ve bu masraflar hakkında rapor yazmakla görevlidir.²⁰³

Müsadere divanı, devlete karşı suç işleyenlerin mallarına el koymak amacıyla oluşturulmuş divandır.²⁰⁴ Müşrif divanı, Saray idaresine ayrılan paralar ve saray harcamalarının kontrolünden sorumludur. Aynı zamanda mali ve idari konular başta olmak üzere müfettişlik yapmak müşrif’in sorumlulukları arasındadır. Devlet içindeki usülsüzlükler müşrif’in teftişleri ve incelemeleri sonucunda ortaya çıkarılmaktadır.²⁰⁵ Sâmânî maliye teşkilatı içerisinde en önemlisi “Divanü’l-Mâ” isimli divandır. Diğer adı Su divanı’dır. Mâverâünnehir toprakları sulama kanalları vasıtasıyla tarımsal alanda gelişmiştir. Bu bakımdan sulama kanalları hakkında hukuki kurallar yok idi. İsmi zikredilen divan sulama kanalları hakkında yapılacak olan her türlü işle görevlidir.²⁰⁶ Yani yeni kanalların yapılması, bozulan kanalların tadilatı ve sulama

²⁰¹ Sinan Şahin, *Mâverâünnehir’in İdari Yapısı*, s. 128.

²⁰² Şahin, *a.g.e.*, s. 129.

²⁰³ Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni*, s. 356; Şahin, *a.g.e.*, s. 130.

²⁰⁴ Şahin, *a.g.e.*, s. 130.

²⁰⁵ Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni*, s. 358; Şahin, *a.g.e.*, s. 131.

²⁰⁶ Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni*, s. 359.

kanallarının adil şekilde dağıtılması divanın görevleri arasındadır. Bu divanın aslını Tahîriler'den, Abdullah b. Tahîr döneminde yazılan *Kitabü'l-Kuniy* (Kanallar Kitabı) oluşturmaktadır. Kıvâm veya Hifaze isimli görevliler tarafından tutulan su dağıtım defterlerine göre işler yürütülmektedir.²⁰⁷

Belirlenen vergi toplama usulleri ve divanlar Sâ mânî teşkilatı hakkında bizlere bilgi vermektedir. Nitekim Horasan ve Mâverâünnehir'in toplam hâraç geliri yıllık 40.000.000 dirhemdir.²⁰⁸ Sadece alınan hâraç vergisi miktarı bile devletin zenginliğini göstermektedir. Sâ mânîler Devleti bütün bu teşkilat yapısı ve devleti'nin büyüklüğüne rağmen 1005 yılında yıkılmıştır. Yıkılan devletin Horasan taraflarına Gazneliler hâkim olurken, Mâverâünnehir taraflarına Karahanlılar hâkim olmuştur.

1.7. Gazneliler (963-1186)

Gazneliler Devleti, Kâbil'in güney-batısındaki başkentleri Gazne dolayısıyla *Gazneliler* adını almıştır.²⁰⁹ Mahmûd-ı Gaznevi'nin Yeminü'd-devle lakabına nispetle Yemînîler, babasına nispetle Sebük Teginîler de denilmektedir.²¹⁰ Gazneliler Mâverâünnehir, Horasan, Afganistan ve İran'da siyasi hâkimiyet kurdukları için Selçukluların öncüsü sayılmaktadır. Bu sebeple Gaznelilerin tarım politikasına kıyasla yer verilmiştir.

Gazneliler Devleti'nin birçok kalemde gelirleri bulunmaktadır. Bunlar: tarımsal faaliyetler, hayvancılık, ticaret, vasal devletlerden alınan vergiler, ganimetler vb. gibi arttırmak mümkündür. Gazneliler devlet teşkilatı ve ekonomik faaliyetlerde eski İran gelenekleri, İslâmî gelenekler ve eski Türk hayatından aldıkları fonksiyonları birleştirmiştir. Burada Sâ mânî tesiri önemlidir. Zira devlet Sâ mânîlerin içinden çıkmıştır.²¹¹ Gazneliler Devleti kurulduğu coğrafya ve yaptığı faaliyetleri ile ekonomik yapısı güçlü olan bir devlettir. Zira Hindistan'ın zenginliklerinden faydalanılmıştır. Bu bölgenin zenginlikleri Horasan üzerinden ticaret yaparak daha da

²⁰⁷ İsmail Pırlanta, *Orta Çağ'ın İncisi Nişabur*, Hikmetevi Yay., İstanbul 2013, ss. 305-306.

²⁰⁸ Toplanan vergi ve diğer gelirler için Bkz. Usta, *a.g.e.*, ss. 450-454.

²⁰⁹ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 17. Baskı, TDV Yay., Ankara 2017, s. 177.

²¹⁰ Erdoğan Merçil, "Gazneliler", mad., *DİA*, C. XIII, TDV Yay., İstanbul 1996, s. 480; Merçil, *Gazneliler*, s. 93; Yazıcı, *a.g.e.*, s. 177; Öngül, *a.g.e.*, s. 159.

²¹¹ Erkan Göksu, *Afganistan ve Hindistan'ın İhtişamlı Hanedanı Gazneliler (963-1186)*, Selenge Yay., İstanbul 2021, s. 80; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, s. 189.

ileri seviyeye ulaştırılmıştır. Gazneliler Devleti için Hindistan ve Horasan toprakları önemlidir. Doğal zenginlikleri ve stratejik konumuyla bahsedilen bölgeler devletin ekonomik yapısına olumlu katkı sağlamıştır.

1.7.1. Tarım Politikası

Kıtlık zamanlarına karşı alınan önlemler ve devletin ayakta kalması adına gerekli olan ekonomik gücün sağlanabilmesi için bir takım tedbirler alınması gerekmektedir. Zira büyük devletler ekonomik gelişimleri ile birlikte ayakta kalmaktadırlar. Alp Tegin'in ölümü üzerine kısa bir dönem Gazne Devleti'nde siyasi, ekonomik ve sosyal anlamda durgunluk yaşanmıştır. Bahsedilen durum üzerine devlet erkânı Sebük Tegin'i Gazneli tahtına oturtmuşlardır. Sebük Tegin devletin hazinesinin boş olduğunu görmüş ve bir takım tedbirler almıştır. İlk olarak ordunun elindeki iktâ arazilerine el koymuş ve devlet hazinesine almıştır. Devam eden süreçte askerlere durumu anlatmıştır. Daha sonra çok fazla iktâsı olanlardan iktâlarını aldı ve az olanlara verdi. Sebük Tegin askerlikten gelme birisydi bu yüzden askeri işlerin hepsini eline almış ve bütün köylere hazineden tohum, inek dağıtmıştır.²¹² Sebük Tegin'in idareyi eline alması ve halka ekonomik gelişmeler için tohum ve inek dağıtması Gazne Devleti'nde ekonomik ve siyasi olarak gelişimi hızlandırmıştır. Gaznelilerde ekonomik düzen Sebük Tegin döneminde gelişmeye başlamış ve Gazneli Mahmud döneminde zirveye ulaşmıştır.²¹³

Sebük Tegin'in 997 yılında ölümü üzerine 998 yılında tahta geçen Gazneli Mahmud babasının *Pendnâme* isimli öğütlerini düstur edinerek devletini yönetmiştir. Sebük Tegin oğluna "Bil ki hükmetmek en çok hazinenin dolu olmasıyla mümkündür. Yoksa kimse senin itaatinde olmaz" diyerek ekonomisinin zengin olması gerektiği nasihatini vermiştir.²¹⁴ Sebük Tegin'in diğer bir nasihatinde ise "haksız yere kimseye iktâ verme, yolları emin tut, zira bu çok önemli bir iştir ve çölde tüccardan çalınan her

²¹² Muhammed Şebânkâreî, *Şebânkâreî'nin Mecmau'l- Ensâb Fi't-Tevârih Adlı Eseri (Çeviri ve Değerlendirmesi)*, Çev. Nurullah Soylar, Erciyes Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Kayseri 2018, s. 27.

²¹³ Gülseri Okudan, *Afganistan ve Hindistan Fatih Sultan Gazneli Mahmûd*, İksad Yay., Ankara 2020, s. 136; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 27-28.

²¹⁴ Erdoğan Merçil, *Sebüktegin'in Pendnâmesi*, İslâm Tetkikleri Dergisi, C. VI/1-2, İstanbul 1975, s. 229; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 33.

malın senin hazinenden götürülmüş olduğunu bil” demiştir.²¹⁵ Gazneli Mahmud babasının ona nasihatlerini dinlemiş ve ülkesini ekonomik ve siyasi mana da mamur hale getirmiştir. Zira ticaret yollarının güvenliğini sağlamış ve birçok kervansaray ile ribat yapmıştır. Bunlardan en meşhuru “Ribât-ı Mahî” isimli kervansaraydır.²¹⁶ Yapılan kervansaraylar ve ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması devleti ekonomik anlamda güçlendirmiştir. Hindistan’a yapılan seferler ile birlikte Hindistan bölgesinin zenginliği, tarım ürünleri, bölgenin ticaret yollarının denetimi kısa süre de devlet ekonomisine katkı da bulunmuştur. Üzerinde durduğumuz ifadeden de anlaşılacağı üzere Gazneli Mahmud ekonomisinin temellerini ticaret, tarım ve ganimetlerden oluşturmuştur.²¹⁷

Gazneli Mahmud’un tarım politikası babasının nasihatleri ve ülkede yaşanan bir takım kıtlıktan sonra gelişmiştir. Tarım politikasının geliştirilmesi köylerde yaşayan, geçimini tarım ve hayvancılık ile sağlayan halk için olumlu bir gelişme olmuştur. Zira Sultan, köylülerin, tarım ve hayvancılık ekonomisinin temelini oluşturduğunun farkındaydı. Bu yüzden Gazne topraklarında arazi düzenlemesi yapılmış ve arazi vergisi çıkarılmıştır.²¹⁸ Sultan Mahmud döneminde Horasan eyaletinde birçok defa kıtlık meydana gelmiştir. 1010/1011 yılında özellikle Nişâbur şehrinde yaşanan kıtlık esnasında birçok insan ölmüş, halk ot, kedi ve köpek gibi hayvan eti dahi yemek durumunda kalmıştır. Durumun bu derece vahim olması üzerine Sultan Mahmud bölgedeki görevlileri cezalandırmış ve devletin ambarlarındaki hububatı fakirlere, ihtiyaç sahiplerine dağıttırıştır.²¹⁹ Sultan Mesud döneminde de bir takım kıtlıklar olmuştur. Özellikle uzun süren savaşlardan bölge halkı olumsuz etkilenmiştir.²²⁰ Bunlara benzer bir olayda 1110 yılında Sultan Mesud b. İbrahim döneminde yaşanmıştır. Dönem kaynaklarında “1110 senesinde Gazne şehri perişan oldu. Çekirge istilası sebebiyle kıtlık baş gösterdi ve halk bu kıtlık sebebiyle çaresiz kaldı. Sultan İbrahim Halkın refah bulması için depolardaki ambarı çıkartıp 10-7

²¹⁵ Merçil, *Sebüktegin’in Pendnâmesi*, s. 230.

²¹⁶ Okudan, *Sultan Gazneli Mahmûd*, s. 137.

²¹⁷ Okudan, *Sultan Gazneli Mahmûd*, s. 136.

²¹⁸ Okudan, *Sultan Gazneli Mahmûd*, s. 143.

²¹⁹ Erdoğan Merçil, *Gazneli Mahmûd*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 64; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 65.

²²⁰ Ebu’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, Çev. Necati Lügal, TTK Yay., Ankara 2019; ss. 449-556.

oranında satılmasını emretti. Bu sayede halk kıtlıktan kurtuldu ve refaha kavuştu” ifadesi geçmektedir.²²¹ Gazneli Devleti’nin tarım anlamında birinci politikası kıtlık zamanlarında halka depoladığı ürünleri dağıtmak veya makul fiyata satmak üzerinedir. İkinci politikası ise şehirlere sulama kanalları, barajlar, ribatlar ve kervansaraylar yaparak hem üretim hem de ticaret ile bu etkiden kurtulmak üzerine olmuştur. Yapılan barajlardan “Bend-i Mahmûdî” en meşhurlarındandır. Bu barajdan 1 şehir 12 köy sulanmaktadır.²²²

Gazneliler Devleti Sultan Mahmud ile birlikte ekonomik sistemini oluşturmuştur. Bu sistem ticaret, ganimet ve tarım üzerinden dönmüştür. Ticari yollara hâkim olan devlet, yolların güvenliğini sağlamış ve kervansaraylar yaptırmıştır. Tarımsal mana da sulama kanalları ve barajlar yaptırılmış, halka tohum ve hayvan dağıtılmıştır. Bu sayede Gazne Devleti’nin hüküm sürdüğü topraklarda ekonomik refah sağlanabilmiştir. Devletin çok geniş bir sahaya yayılmış olması tarımsal ürünlerin artmasını da sağlamıştır.

1.7.2. Tarım Ürünleri

Gazneliler Devleti, Sâ mânîler devrinde tarıma verilen önemin farkına varmışlar ve tarımsal faaliyetlere değer vermişlerdir. Ülkenin kıtlık zamanlarında tarımın değeri anlaşılmış ve bunun üzerine sistem kurulmuştur. Sebük Tegin döneminde Büst’ün fethedilmesi önemlidir. Büst Şehri Hilmen Irmağından gelen suyla tarım arazilerinin sulandığı bölgedir. Aynı zamanda Bağdat-Hindistan arasındaki ticari yolun kesişimidir. İran toprakları dışında Hindistan topraklarına da hâkim olan Gazneliler, özellikle baharat üretimi ve ticareti konusunda bir hayli gelir elde etmiştir.²²³

Gazneliler döneminde genel olarak önceki devletlerde olduğu gibi: Buğday, arpa, mercimek, pirinç, fıstık, nar, üzüm, kavun, karpuz, incir, mısır, sarımsak ve pamuk yetiştirilmiştir. Hindistan ve Afganistan taraflarında ise: hurma, üzüm, ağaç

²²¹ Fahr-ı Müdebber, *Âdâbu'l-Harb Ve's-Şecâ'a Adlı Eserin Tercüme ve Tanıtımı*, Çev. Raziye Çalmlı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2022, ss. 72-73.

²²² Şebânkârî, *a.g.e.*, s. 68; Okudan, *Gazneli Sultan Mahmûd*, ss. 144-147; Merçil, *Gazneli Mahmûd*, s. 82.

²²³ Okudan, *Gazneli Sultan Mahmûd*, s. 142.

kavunu, turunç, şeker kamışı, lotus ağacı, reyhan, ar'ar ağacı, su nilüferi ve çeşitli baharatlar'ın üretildiği bilinmektedir.²²⁴ Gazne toprakları, İpek yolu ve Hindistan ticari yolları üzerinde bulunmaktadır. Bu yollar vasıtasıyla ticari alanda devlet elini güçlü tutmuştur. Bunun dışında iç pazar da canlı tutulmuştur. Gaznede üretilen ürünler iç pazara ve dış pazara satılmış, dışardan gelen ürünlerde satın alınmıştır. Bu sayede ticaret canlı tutulmuştur. Zira Gazneli Mahmud, tüccarlara, zanaatkârlara ve ve esnafa değer veren bir sultan olarak bilinmektedir.²²⁵

1.7.3. Maliye Sistemi

Gazneliler Devleti'nin maliye sistemi Sâ mânîlerin sistemine benzemektedir. Burada farklı olan şey bazı divanların isminin değişmesi ve sistem görevlilerinin faaliyetlerinin belirgin olmasıdır. Divan-ı vezaret, vezirin başında bulunduğu divandır. Mali ve genel idari işlerle ilgilenirdi. Devlette en yüksek mali işlerle ilgilenen bölüm olup, vergilerin ve çeşitli gelirlerin toplanması ve sarfında söz sahibidir. Bu divana yardımcı olan "Divan-ı İstifâ", mali işler ile ilgili muameleleri defterlere kaydetmekte ve bunlar için hesap vermekteydi. Toprakta alınan vergiler: öşür, haraç, zekât, mal ve mülk vergileri, altın ve gümüş madenleri, tabi hükümdarlardan alınan haraç, ganimetler ve ticaret yollarından alınan vergiler bu divandan geçmektedir. Müstevfi ise bunların denetimini yapmaktadır.²²⁶

Divan-ı işraf, bir nevi istihbarat teşkilatıdır. Müşrif adlı görevli kıyafet değiştirerek yabancı ülkelerde ve saray içinde bilgi toplardı. Ganimet paylaşımında ve müsadere edilen mallar esnasında orada bulunup bu malların zaptını tutardı.²²⁷ Divan-ı vekâlet, vekil-i has yönetimindeki divan, hükümdara ait emlakı idare eder ve hükümdar ailesinin mali işlerini düzenlerdi. Ayrıca saray hizmetinin düzgün bir şekilde yürütülmesini ve ihtiyaçlarını sağlayan divandır.²²⁸ Divan-ı müsadere, müsadereye uğrayan kişinin mallarını toplar. Müsadereye uğrayan kişi mal varlığı ile

²²⁴ Anonim, *Hudûdü'l Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, 2. Baskı, Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul 2020, s.. 63; Mukaddesi, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2015, ss. 311, 314.

²²⁵ Okudan, *Gazneli Sultan Mahmûd*, s. 137-138.

²²⁶ Merçil, *Gazneliler*, s. 187; Yazıcı, *a.g.e.*, s. 190; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri*, s. 179.

²²⁷ Merçil, *a.g.e.*, s. 190.

²²⁸ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 191; Merçil, *a.g.e.*, s. 190.

ilgili yalan söylüyorsa *müstahriç* isimli görevli bu mal varlığını ortaya çıkarmakla görevlidir.²²⁹ Bahsedilen divanlar genel olarak ekonomik gelir elde edilen sistemler üzerinden dönmektedir. Bunlar: tarım ve iktâ arazilerinin denetimi, vergiler, ganimet paylaşımı, ticaret, vergiler vb gibi çoğaltmak mümkündür. İsmi geçen divanlar yalnızca gelirleri değil giderleri de denetlemektedir. Saray ihtiyaçları, sultanın toprakları, ordunun ihtiyaçları gibi büyük paraların harcandığı yerlerde divanlar tarafından denetlenmiştir. Bu bakımdan divanlar devlet hazinesinin korunması ve gelirlerin artması için önemlidir. Tarımsal faaliyetler ve mali anlamda iyi bir konumda olan Gazneliler Büyük Selçuklu Devleti tarafından yıkılmıştır. Kullanmış olduğu sistemler Selçuklular tarafından benimsenmiştir.

1.8. Selçuklular (1040-1157)

Selçuklu Devleti, Gazne Devleti ile yaptığı: Nesa, Serahs ve Dandanakan savaşları sonucunda İran coğrafyasında kurulmuştur. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulduğu bölgelerde günümüzde yirmi beş devlet ortaya çıkmıştır.²³⁰

Türk tarihinde önemli bir yeri olan Büyük Selçukluların menşei Reşîdü'd-dîn Fazlullah'ın aktardığına göre: “Keregüci Hoca oğlu Toksurmuş, Lokman (Ertuğrul, Dukak, Selçuk, Mikail)'a kadar dayanır ve Oğuzların Kınık boyuna” mensupturlar.²³¹ Dukak öldüğü zaman genç bir delikanlı olan oğlu Selçuk aradan belli bir zaman geçtikten sonra kendi meziyetleri sayesinde Subaşı olmuştur.²³² Selçuk Bey, Oğuz Yabgu hükümdarı ile ihtilafa düşünce Yabgu'nun gazabından kaçarak kurtulmak istemiştir. Bu yüzden güney yönünde hareket ederek Seyhun Nehri yakınındaki Cend

²²⁹ Merçil, *a.g.e.*, s. 191.

²³⁰ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, ss. 2-3.

²³¹ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'üt-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, 2. Baskı, Bilge Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2018, s. 53; Bazı kaynaklarda Selçuk Bey'i Lokman'ın oğlu olarak zikretmektedirler. Bu yanlış bir bilgidir. Bunun sebebi Anonim Selçuknâme'den sonra kaynakların onu takip etmesidir. Bkz. Anonim Selçukname (*Târih-i Âl-i Selçuk*), Çev. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atıf Yay., Ankara 2014, s. 17; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, C. I-II, Çev. Ahmed Ateş, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 2020, s. 86.

²³² Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lügal, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1999, ss. 1-2; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu (Kuruluş Devri)*, C. I, 5. Baskı, TTK Yay., Ankara 2016, s. 11; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, C. I, İSAM Yay., Ankara 2013, s. 44.

şehri civarına göç etmiştir. Yani Selçuk Bey ve cemaati, Dâru'l-harb'den İslâm diyarına geçmiştir.²³³

1.8.1. Selçukluların Yeni Yurtlarında Faaliyetleri

930-935 yılları arasında Cend şehrine gelen Selçuklular henüz Müslüman olmamıştır. Geldikleri bölgede daha kalıcı olabilmek adına Müslüman olmaları daha uygun görünmekteydi.²³⁴ Selçuk Bey bu gaye ile bölgenin Müslüman valisinden kendilerine dini öğretecek birilerini göndermesini istemiştir. Selçuk Bey'in İslâm diyarına geçişi takriben 961/962 yılındadır ve İslâmiyet bu dönemlerde kabul edilmiştir. Selçuk Bey 107 yaşında Cend'de vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.²³⁵

Selçuk Bey'in Mikail, Arslan, Musa, Yusuf ve Yunus adında oğulları vardır.²³⁶ Yunus'un varlığı konusunda kaynaklar ihtilaflıdır. Selçuk Bey'in oğullarından Mikail gayrimüslimler ile yapılan bir savaşta vefat etmiştir. Çağrı ve Tuğrul onun oğludur ve ölümünden sonra Selçuk Bey onları bizzat eğitmiştir. Daha sonra Selçuk bölgede kalırken Arslan (İsrail) kendisine tabi olan Oğuzlar ile Buhara yakınlarındaki Nur kasabasına göç etmiştir. Bu sırada Sâmânî Devletine, Karahanlılar ile savaşları konusunda yardım etmiştir ve Karahanlılar bozguna uğratılmıştır.²³⁷ Yaşanan bu gelişmelerden sonra 1025 yılında Karahanlı Kadir Han ile Gazneli Mahmud Türkistan'da görüştüler. Kadir Han “*Türkistan'dan gelen Türkler çok kuvvetli ve intizamlı, Buhara ve Semerkand'da çoğaldılar ve bütün otlaklara sahip oldular. Siz Hindistan taraflarına giderseniz fesad ve vesvese çıkarırlar*” diyerek uyarıda

²³³ Müneccimbaşı Ahmed b Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel (Selçuklular Tarihi I)*, Çev. Ali Öngül, Kabalcı Yay., İstanbul 2017, s. 46; Köymen, *a.g.e.*, s. 16.

²³⁴ Cihan Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, Timaş Yay., İstanbul 2014, s. 20; Bu göç Selçuklular için artık Turan'dan İran'a geçiş ve Darü'l-Harb'den İslam'a geçiş demektir. Bkz. Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşilat ve Kültür)*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 2020, s. 20.

²³⁵ Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s. 47; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 9.

²³⁶ Reşidü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 54; Selçuk'un Arslan, Mikâil ve Mûsâ adında üç çocuğu vardır. Bkz. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 362; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 9.

²³⁷ Faruk Sümer, “Selçuklular”, mad., *DİA*, C. XXXVI, TDV Yay., İstanbul 2009, ss. 365-366; Selçuklu –Karahanlı ilişkileri için Bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, I, ss. 43-62; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 24. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2022, ss. 69-76; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 54; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, ss. 21-24.

bulunmuştur.²³⁸ Sonuç olarak Gazneli Mahmud bir tertip ile Arslan Yabgu'yu yakalatmış ve Kalencer kalesine hapsedmiştir.²³⁹

Arslan Yabgu'nun hapsedilmesinden sonra büyük karışıklık içerisinde bulunan ve Mâverâünnehir'de ayakta kalmaya çalışan Selçuklular'dan Arslan Yabgu'ya bağlı kesim etrafa dağılırken bir kısım toplulukta Gazneli Mahmud'un izniyle Horasan'a yerleşmiştir.²⁴⁰ Tuğrul ve Çağrı Bey ise kavmi için daha elverişli yerler aramaya koyulmuştur. Nitekim Hârizmşah Harun'un ülkesine göç etmişlerdir.²⁴¹ Türkmenler ile arası bozuk olan Cend hâkimi Şah Melik, Selçukluların Hârizm'e yeleştğini duyunca 1034 yılında ani bir baskın vererek Selçukluların gücünü kırmıştır.²⁴² Yaşanan bu olaydan sonra Selçuklular Horasan'a gitmeyi uygun gördüler. Bölgeye daha önce gelmiş olan başsız kalan Türkmenler'de kendilerine katılmıştır. Hârizmşah Harun'un askerleri de onlara katıldı. Böylece bir anda 900 atlıdan 10.000 atlıya mahiyetleri yükselmiştir.²⁴³ Yaşanan gelişmeler karşısında Türkmenlerin topraklarına izinsiz gelmesini olumlu karşılamayan Sultan Mesud savaş kararı almıştır. Nesâ'da 29 Haziran 1035'te yapılan savaşı Selçuklu ordusu kazanmıştır ve savaş sonucunda barış anlaşması yapılmıştır.²⁴⁴

İlerleyen zamanlarda Selçuklular, Gazne toprakları üzerine akınlarına devam etmiştir. Sultan Mesud, Hâcib Subâşî komutasında bir orduyu Selçukluların üzerine göndermek zorunda kalmıştır. Haziran 1038 yılında Serahs'ta yapılan savaşı yine Selçuklular kazanmıştır. Savaş sabahtan ikindiye kadar sürmüştür ve Gazne ordusunun neredeyse bütün ağırlığı Selçukluların eline geçmiştir.²⁴⁵ Bu büyük zaferden sonra

²³⁸ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 55; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 14.

²³⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 363; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, ss. 56-59; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, ed., Erkan Göksu, Bilge Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2015, ss. 18-19.

²⁴⁰ Özgüdenli, gös.yer.

²⁴¹ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ (fî Sîreti'l-Enbiya ve'l-Mülük ve'l-Hulefâ-Tabaka-i Selçûkiyye)*, Çev., Erkan Göksu, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 2018, ss. 27-29; Sümer, gös.yer.

²⁴² Köymen, *Selçuklu Devri Tarihi*, s. 41; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 3; Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, s. 38; Kafesoğlu, *a.g.e.*, ss. 17-19.

²⁴³ Köymen, *Selçuklu Devri Tarihi*, s. 45; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 62.

²⁴⁴ Gerdîzî, *Ebu Sâid Abdulhay Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî'nin "Zeynü'l Ahbâr" Adlı Eserinin Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler ve Gazneliler ile İlgili Bölümlerinin Tercümesi ve Değerlendirmesi*, Çev. Filiz Akçay, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2015, s. 140; Beyhaki, *a.g.e.*, s. 449; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, ss. 364-365; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 4; Kâzvîni, *a.g.e.*, s. 21; Mîrhând, *a.g.e.*, ss. 39-43; Râvendî, *a.g.e.*, s. 93.

²⁴⁵ Beyhaki, *a.g.e.*, ss. 508-509; Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 143; Mîrhând, *a.g.e.*, ss. 55-56; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 36; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, I, ss. 248-253.

Horasan'ın büyük bir kısmı Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Buna göre fetih hakkı olarak; Tuğrul Bey Nişâbur'a, Çağrı Bey Merv'e ve Musa Yabgu ise Serahs'a hâkim olmuştur.²⁴⁶ Akabinde İbrahim Yinal Nişâbur'a gelmiş ve Nişâbur halkına buranın artık Selçuklu mülkü olduğunu itaat etmeleri gerektiğini söylemiştir. Daha sonra Tuğrul Bey buraya geldi ve Sultan Mesud'un tahtına oturdu, hutbeyi de kendi namına okuttu. Mayıs 1040 yılında Selçuklu-Gazneli ordusu Dandanakan'da tekrar savaşmıştır. Selçuklular bu savaştan da galip ayrılmıştır.²⁴⁷

1.8.2. Selçukluların Kuruluşu

Gazneliler ile yapılan uzun ve çetin muharebelerin doruk noktasını teşkil eden Dandanakan Savaşı sonucunda Büyük Selçuklu Devleti kurulmuştur. Savaşın son günü Selçuklu Beyleri yaptıkları toplantıda Tuğrul Bey'i yeni devletin ilk sultanı ilan ettiler.²⁴⁸ Daha sonra Türk Devlet geleneklerine göre ülkeyi hanedan üyeleri arasında bölüştüler. Buna göre, Tuğrul Bey Sultan sıfatıyla Nişâbur'u alarak batıya Irak tarafına gidecekti, Çağrı Bey merkez Merv olmak üzere Seyhun Nehri ile Gazne arasındaki bölge, Musa Yabgu'ya ise Büst, Herat ve Sîstan havalisi verilmiştir. Diğer hanedan üyelerinden İbrahim Yinal Kuhistan'a, Arslan Yabgu oğlu Kutalmış'a Gürgân ve Damegan, Çağrı Bey'in oğlu Kavurd'a Kirman bölgesi verilmiştir.²⁴⁹

Selçuklu Devleti Dandanakan savaşını takip eden ilk on beş yılda hızlı bir büyüme göstermiştir.²⁵⁰ Çağrı Bey, Belh, Tohâristan, Tirmiz, Velvâliç, Kubâdiyan. Vahş bölgelerini ve Hârizm'i topraklarına kattı. Daha sonra oğlu Kavurd Bey Kirman'ı fethetti.²⁵¹ Musa Yabgu ise kendisine verilen yerleri almaya 5000 süvarisi ile gitti. İlk olarak Herat'ı ele geçirdi ve başkenti yaptı. Daha sonra oğlu Ertaş'ın da yardımıyla Sîstan'ı ele geçirmiştir. Ele geçirdiği bölgelerde yarı müstakil bir idare kurarak sikke

²⁴⁶ Yüksel Sayan, "Serahs" mad., *DİA*, C. XXXVI, TDV Yay., Ankara 2009, s. 540.

²⁴⁷ Beyhaki, *a.g.e.*, ss. 586-588; Gerdizi, *a.g.e.*, s. 146; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 369; Hüseyinî, *a.g.e.*, ss. 8-9; Kazvini, *a.g.e.*, s. 24; Savaşın 1038 yılında yapıldığını kaydetmiş olsa da 23 Mayıs 1040 yılında yapılmıştır. Bkz. Reşidü'd-dîn-Fazlullah, *a.g.e.*, s. 66; Köymen, *Büyük Selçuklu Tarihi*, I, s. 336.

²⁴⁸ Ali Sevim, "Dandanakan", mad., *DİA*, C. VIII, TDV Yay., İstanbul 1993, s. 457; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 2. Baskı, Bilge Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2017, s. 25; Köymen, *Selçuklu Devri Tarihi*, s. 57.

²⁴⁹ Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 27; Köymen *Selçuklu Devri Tarihi*, s. 58; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 87.

²⁵⁰ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 92.

²⁵¹ Sümer, "Selçuklular", s. 369; Çağrı Bey hakkında detaylı bilgi için Bkz. Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, ss. 107-131; Ali Sevim, "Çağrı Bey", mad., *DİA*, C. VIII, TDV Yay., İstanbul 1993, ss. 184-186.

kestirip hutbe okutmuştur.²⁵² Selçukluların batı fetihlerinin kahramanı Tuğrul ve Çağrı Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yınal'dır. Cibâl bölgesinin fetih hareketi de onun üzerindedir. Orta İran'ın önemli merkezlerinden Rey şehri 1042 yılında Yınal tarafından fethedildi. Rey şehrini hareket merkezi haline getirdi ve böylelikle Burûcird, Hemedan, Kazvin ve Zencan gibi Cibâl bölgesinin önemli şehirlerini ele geçirdi.²⁵³ Tuğrul Bey, Rey şehrini Yınal'ın elinden almış ve 1042 yılında başkent yapmıştır.²⁵⁴

1050 yılına gelindiğinde Büveyhîlerin elinden İsfahan alındı. Selçuklunun gücünden çekinen Azerbaycan hükümdarı Sultan Tuğrul adına hutbe okuttu. Daha sonra Van Gölü civarındaki Bargiri alındı. Sultan Tuğrul 1055 yılında halife Kâim-Biemrillâh'ın²⁵⁵ daveti ile Bağdat'a girmiş ve buradaki Büveyhî hâkimiyetine son vermiştir.²⁵⁶ Tuğrul Bey 1060 yılında Arslan el-Besâsirî'nin²⁵⁷ peşine düştü, onu yakalayıp öldürdüler. Daha sonra halifenin kızıyla evlendi. Evlilikten sonra 1063 yılında Tuğrul Bey hastalanmış ve Rey'de vefat etmiştir.²⁵⁸

1.8.3. Alp Arslan (1064-1072)

Horasan meliki Çağrı Bey'in oğludur. 20 Ocak 1029 yılında dünyaya gelmiştir. Doğumu Karahanlılar ile savaşta olan Selçuklular için müjde olarak görülmüş ve savaş kazanılmıştır.²⁵⁹ Meliklik döneminde kendisini ispatlamıştır. Sultan Tuğrul'un ölümünden sonra 1063 yılında Dâmğan'da Kutalmış ile Alp Arslan savaşmıştır.

²⁵² Osman Gazi Özgüdenli, "Mûsâ Yabgu", mad., *DİA*, C. II (ek II. Cilt), TDV Yay., Ankara 2019, ss. 322-323; Turan, *Selçuklular Tarihi*, ss. 127-128

²⁵³ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 93; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, ss. 379, 388, 389.

²⁵⁴ Nurullah Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, TTK Yay., Ankara 2009, s. 60; Köymen, *Selçuklu Devri Tarihi*, s. 63.

²⁵⁵ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*, İstanbul 2016, s. 207; Sultan Tuğrul Bağdat'a 1055/1056'da geldi ve hutbe onun adına okutulmaya başladı. Bkz. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 462.

²⁵⁶ Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", mad., *DİA*, C. XLI, TDV Yay., İstanbul 2012, s. 345; Kalkaşendi, *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2019, s. 175.

²⁵⁷ Besâsirî, Mısır Fâtımîlerine yakınlık gösterdi ve Bağdat'ta onlar adına Şîh hutbesi okuttu. Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesinin sebebi bu olaydır. Bkz. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2014, s. 8.

²⁵⁸ Kalkaşendi, *a.g.e.*, s. 176; İbnü't-Tiktak, *a.g.e.*, s. 208; Anonim, *Selçuknâme*, s. 21; Kazvîni, *a.g.e.*, s. 29; Reşidü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 76; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. X, s. 41.

²⁵⁹ İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", mad., *DİA*, C. II, TDV Yay., İstanbul 1989, s. 526; Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan (Fethin Babası)*, Kronik Yay., İstanbul 2016, s. 29; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamani)*, C. III, 5. Baskı, TTK Yay., Ankara 2016, s. 3; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s. 51.

Kutalmış'ın atından düşerek ölmesi Alp Arslan için tahtın yolunu açmıştır.²⁶⁰ Alp Arslan'ın sultanlığı, Halife Kâim-Biemrillah tarafından 27 Nisan 1064 yılında onaylanmıştır.²⁶¹

Artık resmi olarak Sultan olan Alp Arslan'ın iki önemli politikası vardı. Bunlar batı ve doğu politikasıdır. Buna göre batı'da fetih, doğu'da ise genellikle asayişin temini için uğraşmıştır.²⁶² Doğu politikası; devletin doğu bölgeleri Çağrı Bey zamanında Alp Arslan'ın da katılımıyla güvenli bir konuma getirilmiş idi. 1064 yılında Huttelân emirinin toprakları, ardından Sağaniyan emiri Musa'nın toprakları Selçuklu Devleti'nin oldu. Akabinde Mâverâünnehir ve Hârizm taraflarına Türkmenler üzerine sefer düzenlenmiştir.²⁶³ Batı politikası; devletin batı bölgeleri, doğu'ya nazaran daha hareketli olmuştur. Zira batı da Ermeniler, Gürcüler ve Bizans bulunmaktaydı. Sultan Alp Arslan ilk olarak Ermenistan üzerine yürümüştür. Tiflis'in batısında Trialeti tahrip edildi. Selçuklular Kvelus-Kur'a kadarki yerlere yayıldılar. Daha sonra Panaskert'e gidildi. Hedefteki Kars ve Ani doğu'da kaldı. Ardından Ahalkelek kalesi alınmıştır.²⁶⁴ Aguvan ve Şirvan'dan ordular çıktığı vakit Urfalı Mateos "*Bütün ovalar Sultanın askerleriyle kaplandı ve bütün kaçacak yollar kapandı*" diyerek Alp Arslan'ın ordusunun gücüne vurgu yapmıştır.²⁶⁵ Sırasıyla Meryemnişin ve Ani kalesi alınmıştır. Yapılan fetihlerden sonra Abbâsî halifesi tarafından, Alp Arslan'a Ebu'l-Feth ünvanı verilmiştir.²⁶⁶

Alp Arslan'ın yapmış olduğu Gürcistan ve Ermenistan seferleri Bizans'ın dikkatini çekmiştir. Ebu'l-Feth Alp Arslan döneminde Anadolu'da Sivas'a kadar gelinmiştir. Buralardaki müstahkem kaleler tahrip edilmiştir. Selçuklu fetihlerini

²⁶⁰ Kazvini, *a.g.e.*, ss. 30-31; Reşidü'd-din Fazlullah, *a.g.e.*, s. 76-77; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 48; Hüseyinî, *a.g.e.*, ss. 21-22; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, ss. 61-64; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 138; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, ss. 44-46.

²⁶¹ Abbâsî halifesi, Alp Arslan adına hutbe okunmasını emretti ve ona Sultanü'l-Muazzam, Adudu'd-devle, Tâcü'l-mille, Ebu Şuca unvanlarını verdi. Bkz. İbnü'l-Cezvi, *a.g.e.*, s. 88; Kazvini, *a.g.e.*, s. 31; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, s. 71.

²⁶² Kafesoğlu, "Alparslan", s. 527.

²⁶³ Mîrhand, *a.g.e.*, ss. 106-110; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, ss. 40-41.

²⁶⁴ Piyadeoğlu, *a.g.e.*, s. 82; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 15.

²⁶⁵ Urfalı Mateos, *Vekayi-nâmesi* (952-1136) ve *Papaz Grigor'un Zeyli* (1136-1162), Çev. Hrant D. Andreasyan, 4. Baskı, TTK Yay., Ankara 2019, s. 118.

²⁶⁶ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 65; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, s. 93

durdurmak maksadıyla Bizans'ta tahta geçirilen Romanos Diogenes²⁶⁷ Türk akınlarına karşı çeşitli milletlerden bir ordu meydana getirmiştir. Malazgirt Savaşına kadar olan dönemde, Diogenes başarılı olamamıştır.²⁶⁸ 1070 yılında büyük bir orduyla Selçuklular üzerine yürüyerek bu işi kökten bitirmek isteyen Romanos 1071 yılında Malazgirt'e geldi. İki ordu da olan kuvvetiyle saldırdı. Netice de Sultan, Bizans ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmıştır.²⁶⁹ Malazgirt zaferinden sonra Berzem kalesi kuşatılmıştır. Berzem kale komutanı Yusuf el-Hârizmi gizlemiş olduğu hançeriyle Sultan Alp Arslan'ı ağır bir şekilde yaralamıştır. Bu durum üzerine Sultan 23 Kasım 1072 yılında vefat etmiştir.²⁷⁰

1.8.4. Melikşah (1072-1092)

Sultan Alp Arslan vefat ettikten sonra devlet adamları ve komutanlar 24 Kasım 1072 yılında Melikşah'ı sultan ilan ettiler. 20 Mart 1073 yılında ise Abbâsî halifesi tarafından adına hutbe okutuldu. Sultanın genç yaşta tahta geçmesini fırsat bilen Karahanlılar ve Gazneliler Selçuklu topraklarına saldırdılar.²⁷¹ Bunun üzerine Melikşah Mâverâünnehir'e sefer düzenledi, Tirmiz ve Toharistan'ı aldı. Selçukluların gelmesinden korkan Gazneliler ise Sultan ile anlaştilar. Daha sonra Sultan başkenti 1074 yılında Rey'den İsfahan'a taşımıştır.²⁷² Batı yönünden genişlemek isteyen Melikşah, Suriye'ye seferler yaptı. Remle, Kudüs, Şam, Akka, Antakya, Halep, Urfa, Caber, Menbiç, Şeyzer, Lâzkiye, Kefertâb ve Efâmiye ele geçirildi.²⁷³ Sultan

²⁶⁷ Bizans İmparatoru X. Dukas 1067 de öldü. Eşi Eudokia Küçük yaştaki çocuklarının yerine idareyi eline aldı. Eudokia Kapadokyalı bir asilzade olan Romanos Diogenes ile evlendi ve Bizans tahtına oturmasını sağladı. Bkz. Piyadeoğlu, *a.g.e.*, s. 155; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi (Selçuklular Dönemi)*, 5. Baskı, TTK Yay., Ankara 2020, ss. 49-53; Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 2021, ss. 16-23.

²⁶⁸ Ali Sevim, "Malazgirt", mad., *DİA*, C. XXVII, TDV Yay., Ankara 2003, s. 48; Ayönü, *a.g.e.*, s. 35.

²⁶⁹ Malazgirt Savaşının sebepleri sonuçları ve gelişimi hakkında detaylı bilgi için Bkz. Faruk Sümer-Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çeviriler)*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 2018; Hüseyinî, *a.g.e.*, ss. 34-37; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, ss. 175-208; Alican, *a.g.e.*, ss. 135-175; Ayönü, *a.g.e.*, ss. 38-56; Köymen, *Selçuklu Devri Tarihi*, ss. 270-285; Özgüdenli, *a.g.e.*, ss. 151-158; Turan, *Selçuklular Tarihi*, ss. 178-190; Sevim, "Malazgirt", s. 482.

²⁷⁰ Abdurrahman İbnü'l-Cezvi, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2014, ss. 99-101; Reşidü'd-din Fazlullah, *a.g.e.*, s. 85; Kazvini, *a.g.e.*, s. 37; Mirhand, *a.g.e.*, ss. 111-114; Anonim, *Selçuknâme*, s. 22; Ravendi, *a.g.e.*, s. 118-120; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 78.

²⁷¹ Abdülkerim Özaydın, "Melikşah", mad., *DİA*, C. XXIX, TDV Yay., Ankara 2004, s. 54-55; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, ss. 103-104; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 164.

²⁷² Özgüdenli, *a.g.e.*, ss. 167-168; Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, s. 84; Özaydın, "Melikşah", s. 55.

²⁷³ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss. 170,171,173-174; İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, ss. 60-66; Ravendi, *a.g.e.*, ss. 126-127; Özgüdenli, *a.g.e.*, ss. 169-171,177-179; Turan, *Selçuklular Tarihi*, ss. 199-201.

Melikşah'ın fetih hareketlerinden birisi de Doğu Arabistan topraklarıdır. Türkmen beyi Artuk 1077 yılında Basra'dan hareketle Katîf Kalesi, Bahreyn ve Ahsâ'yı Selçuklu topraklarına bağlamıştır.²⁷⁴

Diyarbakır Mervâni Emiri'nin Selçuklulara karşı ikili siyaseti Melikşah'ın dikkatini o bölgeye yöneltmesini sağladı. Bu yüzden büyük bir orduyu Diyarbakır'a gönderdi. Fahrü'd-devle Cehîr'in kumandasındaki ordu hızlı bir hareketle; Mardin, Siirt, Erzen ve Hısnikefâ gibi merkezleri ele geçirmiştir. Daha sonra Âmid halk ayaklanması sonucu, Meyyâfârikîn ise zoraki teslim olmak durumunda kaldı. Kasım 1084'de ise Musul'u zapt edilmiştir.²⁷⁵ Sultan Melikşah 1088 yılında Doğu Karahanlılar'ı kendine tabi eylemiştir. Lüzum üzerine ikinci defa sefer yapmak durumunda kalan Sultan Doğu Karahanlı topraklarını fethetmiştir. Selçuklu Devleti'nin sınırları Çin hududuna kadar dayanmıştır.²⁷⁶ Bu dönemin önemli bir diğer olayı da Hasan Sabbâh'ın İsmâîlî faaliyetleridir. Bâtınîler ile olan mücadeleyi Nizâmülmülk idare etmekteydi. Fakat bir fedai tarafından suikast sonucu 1092 yılında öldürülmüştür.²⁷⁷ Nizâmülmülk'ün ölümünden kısa bir süre sonra Melikşah'ın öldüğünü de görmekteyiz. Sultan Melikşah 18/19 Kasım 1092 yılında gece şüpheli bir şekilde ölmüştür. Sultan Melikşah'ın yirmi yıllık iktidarı Selçuklu Devleti'nin “altın çağı” olarak bilinmektedir. Devlet bu dönemde Çin'den Akdeniz'e kadar uzanan bir dünya imparatorluğu haline gelmiştir. Ticaret yolları da kontrol altına alınmıştır.²⁷⁸

1.8.5. Selçukluların Yıkılışı

Melikşah'ın büyük oğullarından Berkyaruk 1092 yılında henüz 11 yaşındayken devletin başına geçmiştir. 1094 yılında halife “Rükneddin” lakabını vermiş ve hutbeler onun adına okutulmuştur. Devleti ayakta tutma çabasına rağmen Berkyaruk 22 Aralık

²⁷⁴ Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 171; Özeydın, “Melikşah”, s. 55.

²⁷⁵ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, ss. 49-50; İbnü'l-Cezvi, *a.g.e.*, ss. 136-137; Özgüdenli, *a.g.e.*, ss. 172-174; Turan, *Selçuklular Tarihi*, ss. 202-204.

²⁷⁶ Reşidü'd-din Fazlullah, *a.g.e.*, s. 91; Ravendi, *a.g.e.*, s. 125; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 173; Özgüdenli, *a.g.e.*, ss. 179-181; Özeydın, “Melikşah”, s. 56; Turan, *Selçuklular Tarihi*, ss. 208-211.

²⁷⁷ Ayşe Atıcı Arayancan, *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut*, 3. Baskı, Yeditepe Yay., İstanbul 2014, ss. 47-52, 238-239; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, ss. 176-177; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 45; Özeydın, “Melikşah”, ss. 56-57; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 186.

²⁷⁸ Anonim, *Selçukname*, s. 24; Reşidü'd-din Fazlullah, *a.g.e.*, s. 94; İbnü'l-Cezvi, *a.g.e.*, s. 173; Hüseyinî, *a.g.e.*, ss. 49-51; Kazvini, *a.g.e.*, s. 49; İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s. 67; Mirhand, *a.g.e.*, s. 128; Özgüdenli, *a.g.e.*, ss. 190-191.

1104 yılında vefat etmiştir.²⁷⁹ Berkyaruk'un vefatından sonra kardeşi Muhammed Tapar 1104/1105 yılında Selçuklu tahtına çıkmıştır. Tahta geçtikten sonra, Selçuklu İmparatorluğunu tekrar birleştirmiştir. O, Bâtınilere karşı sert bir siyaset takip etmiştir. Şahdiz kalesi Bâtınileri, halka eziyet etmekteydi. Nihayetinde Sultan Muhammed Tapar 1107 yılında kaleyi zapt etti ve bütün Bâtınileri öldürdü.²⁸⁰ Akabinde, Gence'ye kadar gelen Gürcülerin üzerine 1110 yılında ordu gönderdi ve savaşı kazandı. 1118 yılına gelindiğinde Muhammed Tapar vefat etmiştir. Bu dönemde devlet yeniden toparlanmıştır.²⁸¹

Sencer 1118 yılında Büyük Selçuklu hükümdarı olarak tahta geçti. Daha önce üvey abisi Berkyaruk tarafından Merv merkezli Horasan meliki olan Sencer her ne kadar küçük yaşta pek eğitim alamasa da bulunduğu konumdan ve Horasan coğrafyasının karmaşasından ötürü bir hayli tecrübelenmiştir.²⁸² Sultan Sencer 1135'li yıllarda Kaşgar'dan Yemen, Mekke, Tâif Mekran'a; Umman ve Azerbaycan'dan Anadolu'ya çok geniş bir coğrafyaya hükmetmekteydi.²⁸³ Nihayetinde, Karahıtaylar'ın Mâverâünnehir'de hâkimiyet kurmalarına engel olamadı ve 1141 yılında Katvan Savaşında yenildi.²⁸⁴ 1153 yılında soydaşı olan Oğuzları cezalandırmak istese de esir düşmüştür.²⁸⁵ Esaretten kurtulduktan bir süre sonra vefat etti. Onun 1157 yılında ki ölümüyle Selçuklular Devleti tarih sahnesinden çekilmiştir.²⁸⁶

Büyük Selçuklu Devleti henüz yıkılmamışken ülke dörde bölünmüştür. Bunlar: Irak ve Horasan Selçukluları (Büyük Selçuklu devamı), Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları ve Anadolu Selçukluları'dır.²⁸⁷ İsmi zikredilen devletler

²⁷⁹ Abdülkerim Özeydin, "Berkyaruk", mad., *DİA*, C. V, TDV Yay., İstanbul 1992, s. 514-516; Sümer, "Selçuklular", s. 370; Özgüdenli, *a.g.e.*, ss. 193-199; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, ss. 173-175.

²⁸⁰ Arayancan, *Hasan Sabbâh*, ss. 61-64; Sümer, "Selçuklular", s. 370; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 225; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, ss. 236-240; Özeydin, "Muhammed Tapar", s. 577.

²⁸¹ Abdülkerim Özeydin, "Muhammed Tapar", mad., *DİA*, C. XXX, TDV Yay., Ankara 2020, s. 578.

²⁸² Abdülkerim Özeydin, "Sencer", mad., *DİA*, C. XXXVI, TDV Yay., İstanbul 2009, s. 507.

²⁸³ Özeydin, "Sencer", s. 509.

²⁸⁴ Mehmet Altay Köyemen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*, C. II, 5. Baskı, TTK Yay., Ankara 2017, s. 323 vd.; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XI, ss. 80-82.

²⁸⁵ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, ss. 154-157.

²⁸⁶ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 348; Sümer, "Selçuklular", ss. 370-371; Özeydin, "Sencer", ss. 509-510; Köyemen, *Büyük Selçuklu Tarihi*, II, ss. 399-405.

²⁸⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 40.

Selçukluların devamı niteliğindedir. Büyük Selçuklu Devleti Türkistan'dan Horasan'a geldiği zaman konar-göçer Türkmen adetleri ve kabileleri ile İran'a yerleşmiştir. İran coğrafyasında; Sâmânîler, Gazneliler ve Karahanlılar gibi İslâm devletleri ile karşılaşmışlardır. İran'da devletlerini kuran Selçuklular yerleşik hayata geçmeye başlamıştır. Yerleşik hayatın kültürü ile konar-göçer kültür arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu bakımdan kurulduğu bölgede yerleşik kültürü benimseyen Selçuklular, eski Türk geleneklerini de korumaya gayret etmiştir. Selçuklular yukarıda ismini saydığımız devletlerin müesseselerini eski Türk gelenekleri ile birleştirmişler ve daha modern bir hale getirmiştir. Bu sayede sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda devrin en önemli devleti olmuşlardır. Kendilerinden sonra gelecek olan Türk-İslâm devletlerine rol model olmuşlardır.

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU İRAN’INDA TARIM

Türklerin tarihteki en büyük başarılarından biri, onların buldukları çevreye ve iklime uygun bir hayat tarzını benimsemiş olmalarıdır. Bilindiği üzere Türkler, konargöçer topluluklardır. Yerleşik hayata geçilmesiyle beraber yaşayışlarında bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. Bu bölümde eski Türklerin İslâmiyet ile tanışmadan önceki faaliyetleri ve konar-göçer Türk ekonomisi hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Sonra konargöçer veya atlı-göçebe Türk ekonomisinden yerleşik hayata geçen ve İran coğrafyasında büyük bir imparatorluk kuran Büyük Selçuklu Devleti’nin tarımsal ve ekonomik faaliyetleri incelenmiştir.²⁸⁸

2.1. Eski Türklerde Ekonomik Hayat

Bozkır olan ve yüksek dağlar, ovalar ile bol otlulu yaylalardan oluşan Türkistan sahasında yaşayan İslâm öncesi Türklerinin ekonomisini iki kısımda ele almak mümkündür. Birincisi kendi kendine yetme esasına dayalı aile ekonomisi; ikincisi ise askeri güce bağlı devlet ekonomisidir.²⁸⁹ Bu iki unsur Türklerin geçim vasıtalarını ve üretim tarzlarını ortaya koymaktadır. Genel olarak konar-göçer veya atlı göçebe hayat tarzı Türkler tarafından benimsenmiştir. Lakin belirtelim ki, ilkel topluluklarda görülen göçebe hayat tarzı ile eski Türk topluluklarının atlı-göçebe hayat tarzı bir birinden tamamen farklıdır. İlkel topluluklar sadece toplayıcılık yapıyorken, Türkler ekonomik anlamda: hayvancılık, ziraat, ticaret ve madencilik yapmaktadır.²⁹⁰

Türklerin yaylak-kışlak yaşam tarzı rastgele göç şeklinde gerçekleşmeyip yılın belirli aylarında belirli düzende ve belirli yerlere gitme politikası şeklindedir. Bu durum hayvancılıkla uğraşan Türkler için bir zorunluluktur. Yaylak ve kışlak hayat tarzını sürdüren Türklerin yerleşik hayatı bilmediği anlamına gelmez. Zira yapılan arkeolojik kazılar Türkler arasında yerleşik hayatın varlığını kanıtlamaktadır.²⁹¹ Eski

²⁸⁸ Salim Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler*, C. III, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca (Yay.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 15; Yaşar Bedirhan, *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Eğitim Kitabevi Yay., Konya 2004, s. 245.

²⁸⁹ Ali Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, 2. Baskı, Yeditepe Yay., İstanbul 2015, s. 318.

²⁹⁰ Koca, a.g.m., s. 15; Bedirhan, a.g.e., s. 245.

²⁹¹ Hava Selçuk, *Türk Kültür Tarihine Dair Notlar*, s. 281.

Türklerde iktisadi ve mali işler ile “Tudun’lar” meşgul olmaktadır. Oğuzlar maliye ve tahsil memurlarına “amga/ınga” derlerken, devlet hazinesine “ağılık” demektedirler. Vergiler çoğu zaman aynı alınmaktaydı. Kullanılan paralara ise “kamdu ve yarmak” denilmiştir.²⁹²

Bozkır coğrafyasının ve hayat tarzının etkisi ile Türk ekonomisinin temelini hayvancılık oluşturmuştur. Bunun yanında ganimet, vergiler, ziraat, avcılık, endüstri ve el sanatları ile ticaret diğer iktisadi unsurlardandır. Türk toplumlarında tali bir iş olan ziraat genellikle hayvancılık ile birlikte yürütülmüştür.²⁹³

2.1.1. Hayvancılık

Bozkır Türk ekonomisinin esasını yüksek ovalar ile yaylalardan teşekkül eden, Bozkır coğrafyasının iklim şartları gereği, çobanlık ve hayvan besleyiciliği teşkil etmekteydi.²⁹⁴ En önemli hayvanlar: at, koyun ve deve idi. Göçebe hayat gereği atlar ve develer yük taşıma işlerinde önemlidir. Zira göçebe hayat at üzerine kurgulanmıştır. At, Türk kültürü bakımından her zaman önemli bir yere sahiptir. M.Ö. 2500’lü yıllara dayanan Afanasyevo Kültür merkezinde at ve koyun kemiklerine rastlanması Türklerin atı çok eski dönemlerden bu yana kullandığını göstermektedir.²⁹⁵

Türkler, atı hem ekonomik varlık olarak hem de binit ve savaş aracı olarak kullanmıştır. Süvari tekniğini bulan, yani ata binen ilk kavim Türklerdir. Bundan sonra diğer kavimlerde de at kullanımı görülmeye başlamıştır. Genel manada Türklerin bir günü at üzerinde başlayıp, at üzerinde bitmektedir. Atı savaşta kullanan Türkler, onun etini yiyip sütünden de kıymız yapmaktaydılar. Diğer kavimlere atlarını satıp gelir elde etmekteydiler. Bu, bakımdan at o kadar önemliydi ki, hayvanlarına isim vermişlerdir. Bu isimler: hayvanın üzerindeki beneğe, rengine, gücüne ve cinsiyetine göre verilmekteydi.²⁹⁶ Bu durum eski Türk yazıtlarında da geçmektedir. Eski Türk

²⁹² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 38. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2015, ss. 314-315.

²⁹³ Ahmetbeyoğlu, *a.g.e.*, ss. 318-319.

²⁹⁴ Alâeddin Ceylan, *Türk Kültür Tarihi*, Selçuk Kitabevi Yay., Konya 1994, s. 157.

²⁹⁵ Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, 7. Baskı, TTK Yay., Ankara 2020, s. 19; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 304; Faruk, Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 2. Baskı, A.Ü.D.C.T.F. Yay., Ankara 1972, s. 42; Koca, *Türkler*, s. 15.

²⁹⁶ Koca, *Türkler*, ss. 18-20.

yazıtlarında: “Yunt, At, Göçüt” atın diğer adları olarak geçmektedir.²⁹⁷ Yine eski Türk yazıtlarında atlara isim verildiğini anlamaktayız. Adgır, Azman, Ak, Başgu, Bodrak, Boz, Ermeli, Eygir, Gaşga, Kök, Önsüz, Torug ve Yeğren atlara verilen isimlerdendir.²⁹⁸ Atın bu özelliklerine rağmen bazı araçların at ile kullanılması gerekmektedir. Bunlar binit ve koşum takımlarıdır. Gem, Yular, Eyer ve Üzengi atlar için olmazsa olmaz aksesuarlardandır.²⁹⁹

At'tan sonra diğer önemli hayvan koyun'dur. Koyun eski Türklerde zenginliğin simgesi gibi görülmekteydi. Koyunlar sürüler halinde beslenmekteydi. Etinden ve sütünden faydalanılmaktaydı. Özellikle sütlü darı, peynir ve yoğurt yapımında koyun sütü bilhassa kullanılmaktadır. Koyunun yünü'de önemlidir. Türkler ihtiyacı olan tarımsal ürünleri koyun, kuzu, keçi ve at gibi hayvanlar vasıtasıyla sağlamıştır. Hatta hayvancılık Türklerde o kadar önemli ki sanatsal alanda “Hayvan Uslubunu” geliştirmişlerdir.³⁰⁰

Deve, at ve koyun kadar önemli bir hayvandır. Eski çağlardan beri Orta Asya ve Orta Doğu ticaret yollarının nakil vasıtasıdır. Ticaret kervanlarındaki yük taşıyan hayvanların çoğunluğu develerdir. Açlığa ve susuzluğa dayanıklı oluşu Deve'nin ticari yollarda kullanılmasını sağlamıştır. Çift hörgüçlü deve Türkler ile özdeşleşmiştir.³⁰¹ İsmi saydığımız hayvanlar dışında: Sığır, Manda, Keçi, Tavuk ve Bal Arısı gibi hayvanlar Türkler tarafından hem sosyal hayatta hem de ekonomik hayatta kullanılan hayvanlardır.³⁰² Hayvanlar; tarımsal faaliyetler, ticari faaliyetler ve Türk beslenme sisteminin bir parçası olarak kullanılmıştır. İsmi sayılan hayvanların etinden ve sütünden farklı şekillerde faydalandığı bilinmektedir. Kimisi ticareti kolaylaştıran bir unsur iken kimisi beslenme amacıyla kullanılmıştır. Bu hayvanlar için ziraat alanında yoncalar yetiştirilmiştir. Yonca'nın ticareti de yapılmıştır.

²⁹⁷ Erhan Aydın, *Eski Türklerde Gündelik Hayat*, Kronik Yay., İstanbul 1922, ss. 146-152.

²⁹⁸ Aydın, *a.g.e.*, ss. 153-168; Koca, *Türkler*, s. 20.

²⁹⁹ Koca, *Türkler*, ss. 22-23.

³⁰⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, ss. 304-305; Koca, *Türkler*, s. 23-24; Bedirhan, *a.g.e.*, ss. 249-250; Aydın, *a.g.e.*, ss. 131-139.

³⁰¹ Koca, *Türkler*, s. 25; Sümer, *a.g.e.*, s. 392; Aydın, *a.g.e.*, ss. 184-192.

³⁰² Kümes hayvanları ve Bal Arısı hakkında detaylı Bilgi için Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. II, 2. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985, ss. 396-434; Aydın, *a.g.e.*, s. 140-145; Koca, *gös. yer.*

2.1.2. Tarım

Orta Asya'nın tabiat ve iklim şartları hayvancılığa olduğu kadar tarıma elverişli değildi. Tarım, ancak tabiat ve iklim şartlarının imkân verdiği ölçüde vardı. Buna rağmen tarım, hayvancılık yapan Türkler için en az sürü beslemek kadar önemli bir faaliyettir.³⁰³ Eski Türklerde tarımla uğraşan kişiye tarımcı/tarıdacı denilmektedir. Türkçenin en eski kelimelerinden biri "tarla", diğeri "ekin" dir. Tarla kelimesinin en eski hali de "tarıglag"dır. Tarıglag, mısır ekilen yer demektir.³⁰⁴ Tarlaları ekip-biçmeye yarayan malzemeler saban, tırmık, orak ve tırpan'dır.³⁰⁵

Türklerin ekip yetiştirdikleri en eski tarım ürünlerinin başında buğday, çavdar (konak) ve arpa gelmektedir. Tarih kayıtlara göre, bu ürünlerin ana vatanı Ön Asya ise de, ikinci vatanı da Orta Asya'dır. Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat yakınlarında Anav'da yapılan kazılarda günümüzden 6 bin yıl öncesine ait yerleşik bir kültür meydana çıkarılmıştır. Anav insanı, kerpiçten yapılmış evlerde oturuyor, çiftçilik yapıyor ve çeşitli tarım ürünleri yetiştiriyordu.³⁰⁶ Bu durum konargöçer Türklerin yurtlarında hayvancılıkla beraber tarımında yapıldığını kanıtlar niteliktedir.

Genel olarak yazıtlarda geçen ve dönem kaynaklarında tespit edilebilen bilgilere göre eski Türkler; buğday, çavdar, arpa, burçak, yulaf, darı, pirinç, kabak, karpuz, kavun, salatalık, sumak, havuç, turp, soğan, sarımsak, bakla, nohut, mercimek, bezelye, ıspanak, pazı, hindiba, alıç, armut, ayva, badem, ceviz, erik, fındık, fıstık, hurma, iğde, incir, kayısı, kestane, vişne, nar, şeftali, turunçgiller, üzüm, zeytin, susam ve biber gibi meyve ve sebzeleri yetiştirmektedir.³⁰⁷ Bunca ürünün yetiştirilmesi için su sisteminin olması gerekmektedir. Türkler ark adı verilen sulama kanalları vasıtasıyla tarlalarını sulamaktadır. Bundan ötürü tarımsal verimlilik artmıştır. Altay bölgesinde Hunlar zamanında sulama kanalları açılmıştır. Tötü ırmağından açılan

³⁰³ Tuncer Baykara, *Türk Kültürü*, 3. Baskı, IQ Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2007, s. 242; Koca, *Türkler*, s. 26; Bedirhan, *a.g.e.*, s. 251.

³⁰⁴ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, ss. 2-5; Koca, *Türkler*, s. 251; Baykara, *a.g.e.*, s. 254.

³⁰⁵ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, ss. 11-23; Bedirhan, *a.g.e.*, s. 253.

³⁰⁶ Koca, *Türkler*, s. 26.

³⁰⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, ss. 143-348; Bedirhan, *a.g.e.*, ss. 251-252, 263-264; Aydın, *a.g.e.*, ss. 257-270; Ceylan, *a.g.e.*, s. 157.

kanal, Ak-tura kanalı tespit edilen kanallardandır.³⁰⁸ Yetiştirilen tarım ürünleri ve hayvancılık faaliyetleri Türklerin beslenme sisteminde de sıkça kullanılmıştır.

2.1.3. Beslenme

Türkler, besin maddelerini hayvanlar ve bitkiler olmak üzere iki temel kaynaktan sağlamaktadır. Hayvanlardan elde edilen besin maddeleri daha ağır basmaktadır. Türkler hayvancılıkla uğraşmaları sonucunda doğal olarak en çok tükettikleri gıda maddesi et olmuştur. En çok at, koyun, koç, keçi, oğlak deve ve tavuk gibi kendi besledikleri hayvanların etini tüketmekteydiler. Bunun dışında geyik, tavşan ve balık gibi av hayvanları da beslenme aracı olarak kullanılmıştır. Hayatın hemen her alanında et tüketen Türkler bunu uzun süre muhafaza etmek için konserve yapmayı öğrenmiştir. Bu sayede konserveler ticaret alanında kullanılmıştır.³⁰⁹ Hayvancılığa bağlı olarak, süt ve süt ürünlerinden: süt, sütlü darı, yoğurt, peynir, kaymak, yağ, ayran, kımız, boza gibi yiyecek ve içecekler tüketilen ürünlerdendir.³¹⁰

Türklerin hayatında hayvan ürünleri kadar olmasada bitkilerden elde edilen ürünlerde önemlidir. Tarım ürünlerinden: Buğday, darı ve arpa'dan ekmek yapılmaktaydı. Buğdaydan yarma, bulgur ve dövme yapılmaktaydı. Pirinçli yemekler ve tutmaç Türklerin sevdiği diğer yemeklerdendir.³¹¹ Sebze türlerinden: Patlıcan, fasulye, pancar, havuç, kabak, sarımsak, soğan, salatalık, turp, şalgam ve biber gibi yiyeceklerden faydalanılmıştır. Kabak en çok yedikleri ve sevdikleri yemeklerdendir. Meyvelerden: elma, kayısı, erik, armut, ayva, dut, fıstık, fındık, üzüm, ceviz, iğde, karpuz ve kavun en çok tercih edilenlerdir. Kavun, erik ve ceviz en çok sevilen yiyeceklerdendir.³¹² Üzüm hem yaş hem de kuru olarak tüketilmektedir. Üzümün ayrıca pekmez, sirke ve şarap yapılmaktadır. Erik ve kayısı gibi meyvelerin kurutulup yenildiği de bilinmektedir.³¹³ İsmi saydığımız yiyecek ve içecekler hem Selçuklularda hem de günümüzde bilinen ve tüketilen besin ürünleri arasındadır.

³⁰⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 314; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, ss. 49-60; Baykara, *a.g.e.*, ss. 242, 256-257.

³⁰⁹ Koca, *Türkler*, s. 30-31; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 305.

³¹⁰ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 305; Koca, *Türkler*, s. 31.

³¹¹ Koca, *Türkler*, s. 32.

³¹² Koca, gös.yer.; Bedirhan, *a.g.e.*, s. 264.

³¹³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 306; Koca, gös.yer.; Bedirhan, *a.g.e.*, s. 265.

2.1.4. Ticaret

Türkler yaşadıkları coğrafya gereği ve yaşam tarzları dolayısıyla ticareti bilmekteydiler. Zira Türkistan bölgesinde ipek yolu ve kürk yolu gibi ticaret yolları bulunmaktaydı. Bununla beraber yarı göçebe olarak sürdürdükleri yaşayış biçimlerinden ötürü çoğu zaman toprak mahsüllerini satın alıp, hayvancılıkla ilgili mahsülleride satmaktaydılar. İzah ettiğimiz durumları temellendirmek gerekirse; birinci bölümde Sâsânîler devletinden söz ederken ipek yolu mücadelesi için Göktürkler'in Sâsânîler ile ittifak kurarak Ak Hunları ortadan kaldırdığından bahsetmiştik. Ticaret için kendi soydaşlarını ortadan kaldıran Türkler bu ticaret yollarının zenginliği için Çin, Sâsânî ve İslâm devletleri ile de mücadele etmiştir. Doğal olarak bu durumlara eski Türk yazıtlarında rastlamakta mümkündür.³¹⁴

Eski Türk topluluklarında ve devletlerinde ticaret, büyük ölçüde “değiştokuş” esasına dayanmaktaydı. Türklerin değiştokuş için en çok kullandıkları mal at idi. Türkler, yaptıkları ticarete para da kullanmaktaydılar. Onlar, özellikle Bizans, Çin ve İran gibi komşu ülkelerden vergi, haraç ve savaş tazminatı adı altında sağladıkları paralarla bazen ihtiyaçları olan malları satın almışlardır. Kullanılan bu paraya “satir” denilmiştir. Ticarete kullanılan diğer bir ödeme yöntemi kıymetli madenlerden kap-kacaklar'dır.³¹⁵

Türk devletleri komşu milletlere başta at olmak üzere canlı hayvan, konserve et, deri, kösele, kürk, hayvani gıdalar, silah türleri satarlar, karşılığında hububat ve giyim eşyası alırlardı. Türklerle Çin'den pirinç, ipek, ipekli kumaş, hububat; Roma ve Bizans'tan da diğer ihtiyaç maddeleri gelir, Türklerde onların eksiklerini tamamlamaktaydı.³¹⁶ Türkler komşu devletler ile yapılan ticaretin güvenlik içinde cereyan etmesi için bazı tedbirlere başvurmuşlardır. Bu durum sınırlarda serbest ticaret pazarlarının kurulmasını sağlamıştır. Böylece sınırlarda her türlü alış-veriş rahatlıkla yapılmış ve ticari faaliyetler gelişmiştir.³¹⁷ Türkistan coğrafyasından İran'a gelen Selçuklular, yaşadıkları yerlerin özelliklerini İran'a taşımışlardır. Burada eski Türk

³¹⁴ Aydın, *a.g.e.*, ss. 271-275; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 312.

³¹⁵ Koca, *Türkler*, s. 28.

³¹⁶ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 312; Koca, *Türkler*, ss. 28-30; Bedirhan, *a.g.e.*, ss. 255-258.

³¹⁷ Koca, *Türkler*, s. 30; Bedirhan, *a.g.e.*, s. 258.

gelenekleri, İran gelenekleri ve İslâm geleneğini harmanlayarak yaşamayı başarabilmiştir.

2.2. Selçuklularda Sosyal Yapı

Türk tarihinin İslâmi safhasında kurulan devletler, sosyal yaşam, iktisadi hayat, idari, askeri, dil, edebiyat ve sanatsal bakımdan yeni bölgenin kültür şartlarına göre kurulmuştur. Fakat bu, Türk devletleri tam manasıyla bir İslâm devleti olmayıp temelde önemli farklılıkları içinde barındırmaktadır. Bu farklılıklar yönetim anlayışı, sosyal yaşam, iktisadi hayat gibi sosyal yaşamın hemen her alanında kendini göstermektedir. Bundan ötürü Türk devletleri İslâm kültürünün hâkim olduğu coğrafyaların kültürü ile bozkır Türk kültürünü harmanlamışlar ve kendilerine özgü bir kültür oluşturmuşlardır.³¹⁸

Selçuklu devri olaylarına bakıldığı zaman izah edilen durumun haklılığı ortaya çıkmaktadır. Zira Selçuklular kuruldukları coğrafyada eski Türk adetleri ile yaşamaya devam etmiştir. Sosyal hayat, devlet yönetim tarzı, han-ı yağma geleneği, yarı göçebe hayat, hayvancılık, ordu sistemi ve beslenme sistemleri eski hayatlarına benzer tarzda devam etmiştir. Bu durumu ilk olarak Tuğrul Bey değiştirmeye çalışmışta muvaffak olamamıştır. Zira Nişâbur'da devleti kurduklarında ülke hanedan üyeleri arasında paylaştırılmıştır. Sultan Melikşah devrinde yerleşik hayata teşvik edilen Türkmenler için iktâ sistemi geliştirilmiş ve merkezi yönetim anlayışı güçlendirilmeye çalışılmıştır. Nihayetinde onun ölümüyle beraber durum tekrar eskiye dönmüştür. Bunu Sultan Sencer ve Türkmen olaylarından anlamak mümkündür.

Selçuklular kurulduğu coğrafya itibarıyla kozmopolit bir yapıya sahip idi. Selçuklular: Türk, Fars, Arap, Kürt ve farklı ırklardan insan gruplarını bir arada bulundurmaktadır. Selçuklu Devletlerinde siyasi ve askeri yönden hâkimiyeti ellerinde tutan Türkler, sosyal hayatta daha üstün konumdaydılar. Saray teşkilatı kadroları ile askeri sınıf mensupları Türklerden oluşmaktaydı. Hükümet teşkilatında İranlılar hâkim unsur idi.³¹⁹ Bu farklı unsurların içinde gayrimüslim tebaa'da bulunmaktaydı.

³¹⁸ Abdurrahman Uçmaz, *Selçuklularda Toprak ve İktâ Sistemi*, Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2007, s. 27.

³¹⁹ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 634.

Selçuklular genel olarak şehirli, köylü ve göçebe hayatı sürdüren Türkmenler grubundan oluşan halk kitleleri şeklinde yaşamaktadır.³²⁰ Şehirli hayatı sürdüren halk genel olarak yerleşik hayatı benimsemiş ve ticaret ile uğraşan güruhu temsil etmiştir. Kuruluş döneminde Türkler daha çok göçebe hayat tarzı sürer iken yükselme dönemiyle beraber yerleşik hayata geçmiş şehirli veya köylü Selçuklu halkını görmek mümkündür.

Köylüler: Selçuklular zamanında nüfusun en kalabalık kesimini köylerde yaşayan çiftçiler teşkil etmekteydi. Toprağı işleyen köylü, toprağa muvakkat tapu ile ve ancak ekip biçmek şartıyla sahip olabiliyor idi. Ekilen topraktan alınan mahsülün vergisi iktâ sahiplerine verilmekteydi. İktâ sahibi tespit edilenin dışında halktan vergi alamazdı. Bu sayede köylü korunmuş oluyordu. Selçukluların İran coğrafyasına girmesiyle birlikte ziraat ile uğraşan köylü halk olumsuz etkilenmişti. Devam eden süreçte Selçuklu-Gazne savaşları köylülere zarar vermiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nde köylülerin hayat şartları ancak ülkede siyasi istikrarın kurulması ve iktâ sisteminin uygulanmaya başlamasıyla iyileşmiştir.³²¹ İktâ özellikle zarar verilen bölgelerde uygulamaya konulmuştur. Bu durum sayesinde tarımla uğraşan Selçuklu köylüleri, tarımsal verimliliğin artmasına katkıda bulunabilmiştir.

Göçebeler: Ceyhun Nehri'ni geçerek İran coğrafyasına giren Selçuklu Türkleri ilk zamanlarda genel olarak göçebe idiler. Aralarında yerleşik hayatta yaşayanlarda bulunmaktaydı. Göçebe hayat ekonomik olarak hayvancılık ve ticarete dayanmaktadır. Eski Türklerde bu durum üzerinde durmuştuk. Selçuklular döneminde hayvancılıkla uğraşan Türkleri kontrol etmesi için Şahne tayin edilmiştir.³²² Bu sayede göçebeler kontrol edilecektir. Burada göçebeler üzerine Nizâmülmülk: *“Sayıları küçümsenmeyecek kadar çok olan Türkmenler her ne kadar bize bezginlik getirmişse*

³²⁰ Tülay Metin, “Selçuklular’da İktisadi Hayat”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Selçuklular)*, X, ed. Mehmet Şeker, Siyer Yay., İstanbul 2018, s. 571.

³²¹ Osman Gazi Özgüdenli, “Selçuklu Çağında Kırsal Hayat: Göçebeler ve Köylüler”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, 4. Baskı, Grafiker Yay., Ankara 2018, ss. 556-557; Muharrem Kesik, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, Bilge Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2021, s. 389; Bedirhan-Atçeken, a.g.e., s. 71.

³²² Özgüdenli, a.g.m., s. 552.

*de devletin kurulmasındaki payları inkâr edilemez” demiştir.*³²³ Buradan anlaşılması gereken klasik göçebe hayatı yaşayan halkların, yerleşik hayat yaşayan halklar üzerindeki baskısı ve tahakkümüdür. Zira göçebeler düzenli olarak yerleşik hayatta yaşayanların ekinlerine ve mahsullerine zarar vermektedir. Bu zararların önüne geçmek isteyen Selçuklu hükümdarları göçebelere Azerbaycan yoluyla Bizans üzerine yönlendirmiştir.³²⁴ Bu sayede İran’da çiftçilik ile uğraşan halk korunmak istenmiştir. Çalışmamıza konu olan Selçuklu İran’ında tarım meselesinin anlaşılması için Selçuklu Devleti’nin tarım politikası ve toprak sisteminin incelenmesi gerekmektedir. Uygulanan toprak politikası ve toprak sistemi tarımsal üretimin artmasına olanak sağlamıştır.

2.3. Selçukluların Tarım Politikası

Büyük Selçuklu Devleti İran coğrafyasında Gazneliler ile savaşırken bölge halkı ve toprakları savaşların yoğunluğu, insan kalabalığı ve hayvan kalabalığına bağlı olarak hasar görmüştür. Bölgede kıtlık oluşmuştur. Selçuklu Devleti İran’a geldiği vakit eski Türk adetleri ile gelmiştir. Burada yerleşik hayata geçilmesiyle beraber tarımsal faaliyetlere ağırlık verilmiştir. Selçukluların ilk dönem İran’daki faaliyetleri bölge halkının memnuniyetsizliğine yol açmıştır. Yerel İran halkı tarlalarını ekip-biçen, ticaret ile uğraşan bir kitledir. Bahsedilen kitleler üzerinde etki kurabilmek ve yönetmek için ekonomik politikalarının halka uygun olması ve halkın refah içinde yaşaması gerekmektedir. Zira insanın en temel ihtiyacı olan beslenme ekonomik refah, tarım politikaları, üretim ve ticaret ile sağlanmaktadır. Yerel halkı ve Türkleri memnun etmek isteyen Selçuklular, yerel halk için tarım politikaları geliştirirken, yerleşik hayata geçmek istemeyen Türkmenleri de Anadolu’ya Bizans üzerine yönlendirmiştir. Selçuklu tarım politikasının en temel unsurunu sultanların sulama kanallarını tadilat ettirip yenilerini açtırması oluşturmuştur. Tarım politikası olarak toprak sistemleri üzerinde iyileştirmeler yapılmıştır. Bu iyileştirmeler özellikle iktâ alanında Selçuklular ve önceki Türk-İslâm devletleri arasındaki farkı oluşturmuştur.

³²³ Nizamü’l-Mülk, *Siyâsetnâme*, Çev. Mehmet Taha Ayar, 12. Baskı, İş Bankası Yay., İstanbul 2017 s. 147.

³²⁴ Yakup Şentürk, *Selçuklularda İktisadi Hayat*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 1993, s. 21; Özgüdenli, a.g.m., s. 554.

Sultan Tuğrul döneminde devletin yeni kurulmuş olması ve savaşlar ile uğraşıyor olması ilk dönem tarımsal politikalarından çok ekonomik faaliyet olarak ganimet ve vergilerin üzerinde durulduğunu göstermektedir. İktâ sistemi ve diğer toprak sistemleri bu dönemde de vardır. Devletin başına Sultan Aparslan'ın geçmesiyle devlet müesseseleri tesis edilmeye başlanmıştır. Melikşah dönemiyle beraber bu sistemleşme tamamlanmıştır. Nitekim Sultan Sencer dönemi müesseseseleşmenin zirvesini oluşturmuştur.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu özellikle Melikşah ve Sultan Sencer zamanında ziraat faaliyetlerine hız vererek üretimin artmasına gayret etmiştir. Irak, Horasan ve Hârizm'de yeni sulama kanalları açılmıştır.³²⁵ Açılan yeni kanallar sayesinde tarımsal üretim artmıştır. Selçuklular zamanında ekonominin gelişmesi ve üretimin artması için kervansaraylar ve ribatlar'da yapılmıştır. Genel olarak ticaret ile ilgili olan bu kavramlar bölgede üretimin arttığını ve bu artışın ticaretle zenginleşmeyi de beraberinde getirdiğini göstermektedir. Ribatların kuruluş amacı ticaret yolları üzerinde denetimi ve güvenliği sağlamaktır. Nitekim Selçuklularda ribatların kullanım alanını "kervansaray, hankah ve ileri karakol" olarak görmekteyiz.³²⁶ Ribatlar zamanla daha büyük alanlara yayılarak yerleşim yerlerine de dönüşmüştür. Bu bakımdan ribatların su ihtiyacını karşılamak amacıyla sarnıç ve su kuyuları kazılmıştır. Ortaya çıkan bu durum bölge de tarımsal üretimin yapılmasını sağlamıştır. Hem tüccarların su ihtiyacı karşılanmış hem de tarımsal üretim yapılmıştır.³²⁷

Selçuklular döneminde İran ile ilgili pek fazla kıtlık haberine rastlanmaz. Nitekim kuruluş döneminde yapılan savaşlar ve Türkmen faaliyetleri kıtlık oluşmasına sebep olmuştur. Kıtlık olduğu zamanlarda Selçuklu sultanlarının sert tedbirler aldığı bilinmektedir. Nitekim Sultan Sencer döneminde Oğuzlar ile olan mücadelelerde İran coğrafyası büyük bir kıtlık yaşamış, şehirler harap olmuş ve hazine boşalmıştır. Bundan ötürü Sultan Sencer kederlenmiş ve ölmüştür.³²⁸ Selçuklu Devleti Sultanı

³²⁵ Şentürk, *Selçuklularda İktisadi Hayat*, s. 19.

³²⁶ Yasemin Akyol, *Büyük Selçuklu Döneminde Ribatlar ve Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Fonksiyonları*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2024, s. 122.

³²⁷ Akyol, a.g.t., s. 98.

³²⁸ Zahîru'd-Dîn Nişâbü'rî, *Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nişâbü'rî' nin Selçuknâme'si (İnceleme-Çeviri)*, Çev. Ayşe Gül Fidan, Ankara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015, ss. 106-107.

Melikşah, birçok yapı inşa etmiştir. Bu yapı içerisinde şehirlerin içinde ve dışında birçok bahçe yaptırmıştır. “Bâğ-i Kârân, Bâğ-i Beytu’l-Mâi, Bâğ-i Ahmed-i Siyâh ve Bâğ-i Deşt-i Gûr” gibi bahçeler devrin en önemli bahçeleridir.³²⁹ İzah edilen durum üzerinden Selçuklu devletinin tarıma ve tarım politikasına verdiği önem anlaşılmaktadır. Tarım için önemli olan politikalardan birisi de toprak sistemidir.

2.3.1. Selçuklularda Toprak Sistemi

Selçuklu Toprak sisteminin parçaları daha önce bahsettiğimiz İslâm devletleri’nde toprak sistemi isimli bölümdekiler ile benzer yapıdadır. Selçuklu Devletini toprak hukukunda farklı kılan unsurlar, eski Türk gelenekleri, İslâm gelenekleri, İran gelenekleri ve bölgedeki Türk devletleri toprak sistemi ve iktâ sistemini harmanlamış olmasıdır. Selçuklularda bu bağlamda topraksız köylüye toprak dağıtmak veya boş arazinin imar edilerek şekillendirilmesi devletin başlıca vazifelerindedir. Bu anlayış eski Türk devlet geleneğinin devamıdır.³³⁰ Selçuklularda toprak; Arazi-i Emiriyye veya kısaca Mîrî denilen devlet toprakları şeklindedir. Yani bütün topraklar devlet kontrolü altındadır. Bu sistem Hâs Arazi, Mülk Arazi, Harâci Arazi, İktâ Sistemi ve Vâkıf Araziler üzerinden işlemektedir.³³¹ Selçuklu toprak sisteminde en önemli parça iktâ sistemidir. Diğer sistemlerde önemli bir yeri tutmaktadır.

Hâs arazi: Hükümdarın şahsına ait tarla, bağ, bahçe, koru, otlak gibi yerlerdir. Selçuklularda vergileri hükümdara tahsis edilen arazidir. Vergiler doğrudan hazineye aktarılmaktadır.³³² Mülk arazi: Selçuklular memleketin bütün topraklarında devlet mülkiyet esasını kabul ve tatbik etmekle beraber, bazı maksatlarla hususi toprak mülkiyetine de müsaade etmiştir. Bu tip arazi sahibi, mülkü üzerinde tam bir tasarruf hakkına sahiptir. Bu topraklar elinden alnamaz, araziyi miras bırakabilir, satabilir hibe

³²⁹ Zahîru’-d-Dîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, ss. 80-81.

³³⁰ Uçmaz, a.g.t., s. 86.

³³¹ Yaşar Bedirhan-Zeki Atçeken, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Eğitim Kitabevi Yay., Konya 2004, s. 69; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 634.

³³² Sevim-Merçil, a.g.e. *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 634; Bedirhan-Atçeken, *Selçuklu Müesseseleri*, s. 70; Uçmaz, a.g.t., s. 114.

edebilir veya araziyi vakfetme hakkına sahiptir. Bu tarz topraklardan örfî ve şer’î vergi alınmaktadır.³³³

Harâci topraklar: Selçuklu sınırları içinde yaşayan gayrimüslim halktan sahibi oldukları arazi için onları koruma ve yaşatma hakkı karşılığında alınan vergiye “haraç” denilmektedir.³³⁴ Harâci araziden iki çeşit vergi alınmaktadır. Birincisi: muvazzafa harâcî, Tarıma elverişli arazi için dönüm başına alınacak olan vergi miktarı, önceden belirlenir ve ürün kaldırılınca alınır. İkincisi mukaseme harâcî, harâci araziden elde edilecek ürünlerden belli oranda vergi alınmasıdır. Bu vergi ürünün oranına göre alınmaktadır.³³⁵ Vâkıf arazi: Bir malı veya mülkü satılmamak koşuluyla bir hayır işine bağışlamak veya bırakmak anlamındadır. Mîrî veya mülk arazi, gelirlerinin ilmi veya sosyal müesseselerin masraflarına karşılık olarak tahsis edilen arazilerdir.³³⁶

2.3.1.1. Selçuklularda İktâ

İktâ genel olarak tarımsal faaliyetler ile kullanılıyor olsa da zamanla askeri amaç için de kullanılmaya başlanmıştır. Tabii olarak ilk defa kim iktâ sistemini askeri amaçla kullandı? Bundan muradı ne idi? gibi sorular tartışma konusu³³⁷ olsa da genel olarak bu sistemin Büyük Selçuklular ile zirveye ulaştığı konusunda araştırmacılar hem fikirdirler. Bu araştırmalardan birisini yapan Abdulaziz ed-Dûrî, “askeri iktâ’nın Büveyhîler döneminde başladığını fakat Büveyhîlerin bu sistemi arazi ile birleştirmedini, iktâ sisteminin tamamlayıcısının Selçuklular olduğundan” söz etmektedir.³³⁸ Yine bu konu hakkında bir diğer araştırmacı olan Ann K.S. Lambton, “Büveyhîler döneminde egemen olan iktâ sistemi askeri iktâ’dır. Büyük Selçuklular döneminde askeri iktâ, eyalet valiliğine veya idari iktâ’ya dönüştü” fikrini ileri sürmektedir.³³⁹ İktâ sistemi Selçuklular devrinde Türk askeri ve idari feodalizmine

³³³ Kesik, *a.g.e.*, s. 391; Bedirhan-Atçeken, *a.g.e.*, s. 74; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 634; Uçmaz, *a.g.t.*, ss. 115-116.

³³⁴ Bedirhan-Atçeken, *a.g.e.*, s. 73; Uçmaz, *a.g.t.*, s. 120.

³³⁵ Kenan Çetin, *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*, s. 138.

³³⁶ Çetin, *a.g.e.*, s. 140; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 634; Uçmaz, *a.g.t.*, s. 118.

³³⁷ İktâ’nın askeri mahiyeti hususundaki görüşler için Bkz. Abdulaziz ed-Dûrî, “İslam Toplularında İktâ’nın Ortaya Çıkışı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/39, Çev. Kazım Yaşar Koprıman, Nihat Yazılıtaş, Altan Çetin, Ankara 2006, s. 231.

³³⁸ ed-Dûrî, *a.g.m.*, s. 231.

³³⁹ Ann K.S. Lambton, *a.g.m.*, s. 176.

göre tamamıyla yeni bir faaliyet almıştır. Bu sayede Selçuklular askerlerini imparatorluğun her tarafına dağıtarak toprak vergilerine bağlı bir ordu oluşturmuştur.³⁴⁰ Ancak Selçuklular bu sisteme sadece askerleri değil, başka görevlileri de katarak sistemi genişletmişlerdir. Böylece Büyük Selçuklu iktâsı sadece askeri bir sistem değil, aynı zamanda idari kadroları da besleyen mali bir sistem olmuştur. Selçuklu öncesi iktâ sistemi gerçekte bir iltizam usulünden ibaretti. Devlet orduya maaş vermekteydi.³⁴¹ Büyük Selçuklularda askeri iktâ sisteminin Sultan Melikşah'ın saltanatının ikinci yılından itibaren uygulamaya koyulduğu ve on beşinci yılından itibaren ülkenin her tarafında yaygınlaştığı bilinmektedir.³⁴²

Modern araştırmalar var olan askeri iktâ sisteminin Büyük Selçuklular döneminde bilindiği manada kullanıldığını kanıtlamaktadırlar. Selçuklularda toprak sistemi denilince akla hiç kuşkusuz ilk olarak iktâ sistemi gelmektedir. Askeri bir oluşum olarak ortaya çıkan iktâ sisteminin hem ekonomik hem de sosyal sonuçları mevcuttur. Sultan Melikşah zamanından itibaren uygulamaya konulan bu sistem, önceleri kargaşanın hüküm sürdüğü, üretimin ve dolayısıyla tahsilatın yapılamadığı bölgelerde yürürlüğe konulmuştur. Böylece kısa sürede karışıklık içindeki bölgelerin refah seviyesi yükselmiştir.³⁴³ Burada sözü edilen kargaşa dönemi hiç şüphesiz yarı göçebe hayat yaşayan Türkmenlerdir. Bu durumdan duyulan rahatsızlık yerleşik reaya arasında olduğu kadar devlet ricali tarafından da hissedilmiştir.

Sistemin düzenleyicisi olan Nizâmülmülk Türkmenler için: “*Sayıları küçümsenemeyecek kadar çok olan Türkmenler her ne kadar bize bezginlik getirmişlerse de devlet üzerinde hatırı sayılır derece de hakları vardır. Devletin kuruluşunda hizmetleri vardır. Dahası Devleti kuranların akrabasıdırlar. Dolayısıyla onlar devlet hizmetine dâhil edilmelidirler. İhtiyaç duyulduğunda tam teçhizatlı asker verebilmelidirler*” diyerek aslında sistemin ihtiyaç üzerine düzenlendiğini bize

³⁴⁰ Turan, *Selçuklular Devrinde Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 308.

³⁴¹ Hamit Pehlivanlı, “Selçuklular ve Selçuklu Müesseseleri (1000-1300)”, *Tarih El Kitabı Selçuklulardan Bugüne*, ed. Ahmet Nezihi Turan, 2. Baskı, Grafiker Yay., Ankara 2006, ss. 97-98; Çetin, *a.g.e.*, s. 136.

³⁴² Sadi S. Kucur, “İktâ (Selçuklular)”, *DİA*, C. XXII, TDV Yay., İstanbul 200, s. 47.

³⁴³ Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan (Büyük Selçuklular Dönemi)*, Kronik Yay., İstanbul 2023, ss. 169-170; Kucur, “İktâ”, s. 47.

göstermektedir.³⁴⁴ İktâ sisteminin göçebe Türkleri yerleşik hayata geçirme konusunda bir vasıta olduğu anlaşılmaktadır.

Devlet nizamının, din ve içtimai yapının sarsıldığı, memleketin harap kaldığı bir dönemde vezir olan Nizâmülmülk, bozulan yapıyı düzenlemiş, vilayetleri tamir etmiştir. Eskiden asker için mal toplanan memleketlerden bu düzenlemeden sonra askere iktâ verilmeye başlanmıştır. Bu gelişmeyle askerler için bir gelir kaynağı oluşmuştur. Böylece asker araziyi işlemek zorunda kaldı ve memlekete nizam geldi.³⁴⁵ Nizâmülmülk, askerlere iktâ tevcihi usulünü uygulamakla bir yandan devleti iktisadi ve idari yükten kurtarmış diğer yandan da devlet hazinesinden tek kuruluş çıkmadan büyük ve düzenli bir ordunun tesisine imkân sağlamıştır. Bu özelliği ile sistem Nizâmülmülk ile özdeşleşmiştir. Hatta dönem kaynakları sistemin kurucusu olarak onu görmüşlerdir.³⁴⁶

Büveyhîler zamanındaki askeri iktâlar Selçuklular tarafından eyalet yönetimlerine dönüştürüldü ve böylece idari iktâ sistemi ortaya çıktı. Bu dönemde ödemelerin parayla değil hizmetle yapılması usulü yaygınlaşmıştır.³⁴⁷ İdari iktâ'nın özelliği, sultanın otoritesinin bir kısmının yetki halinde mukataa devredilmesidir. İdari iktâ merkezi hükümeti eyalet bürokrasisinden ve masraflarından kurtarmıştır.³⁴⁸ İdari iktâ'nın olumsuz yanı ise, zamanla merkezi hükümet zayıfladıkça iktâ sahiplerinin bölgelerindeki özel mülkleri gaspetmeye başlamış olmasıdır.³⁴⁹

Askeri iktâlar özellikleri gereği öşri ve haraci olmak üzere iki şekilde tespit edilmiştir. Bu durumda Müslümanların ve gayrimüslimlerin mülkiyetinde bırakılan mülkiyeti doğrudan doğruya devlete ait olan topraklar üzerinde, askeri iktâlar kurulmuş ve özel mülkiyete dokunulmamıştır.³⁵⁰ Genel manada Selçuklular iktâ sistemini, askeri ve idari iktâ olarak düzenlemişlerdir. Askeri iktâ, askerleri toprakla

³⁴⁴ Nizamülmülk, *a.g.e.*, s. 147; Bu sistemin merkezi yönetimin askeri kuvvetlerin ücretlerinin ödenmesi konusundaki finansal sorunların çözülmesi için bir araçtır. Bkz. Ann K.S. Lambton, *a.g.m.*, s. 181; Pehlivanlı, *a.g.m.*, s. 98.

³⁴⁵ Erkan Göksu, *Gulam ve İktâ*, s. 138.

³⁴⁶ Göksu, *a.g.e.*, s. 141.

³⁴⁷ Turan, *a.g.e.*, s. 309; Kucur, "İktâ", s. 47.

³⁴⁸ Kucur, *gös.yer.*

³⁴⁹ Kucur, "İktâ", s. 48.

³⁵⁰ Çetin, *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*, s. 136.

meşgul edip atıl vaziyette olan topraklarda tarım yapılmasını amaçlamıştır. Aynı zamanda bu sistemle devlet asker ihtiyacını karşıladığı gibi askere verilen maaş yükünden ve teçhizat alma zorunluluğundan kurtulmuştur. İdari iktâ sisteminde ise göçebe Türkmenler yerleşik hayata geçirilmeye çalışılmış ve toprak sahipleri üzerinde tam bir denetim sağlanarak merkezi otoriteyi tesis etme çabası hâkim olmuştur. Bir nevi Selçuklu hükümdarları iktâ verirken merkezi otoritenin bir lütfu şeklinde vermiştir.³⁵¹ Büyük Selçuklu Devleti kendisinden önce var olan iktâ sisteminden farklı olarak toprağa bağlı ordu sisteminin kurulmasına zemin hazırlamıştır.³⁵²

İlk zamanlarda daha sıkı kurallara bağlı bulunan iktâ zamanla sultanın inisiyatifinde bir müessese gibi algılanmaya başlamıştır. Yani sultan istediği kişiye iktâ verebilir ya da alabilirdi.³⁵³ Sistem zamanla esnemeye başlamıştır. Selçuklu iktâ sistemi hem nazariyat hem de fiiliyatta daha önceki İslâm devletleri'nde görülen klasik iktâ modelinden farklı olup Büyük Selçuklulardan sonra Atabeylikler, Hârizmşahlar, Türkiye Selçukluları, Eyyûbiler, Memlûkler, Osmanlılar hatta Hindistan'da kurulan Müslüman Türk Devletlerinde görülen toprağa bağlı ordu sisteminin kurulmasına zemin hazırlamıştır.³⁵⁴

2.4. Tarım Üretim Araçları

Selçuklular zamanında tarımsal üretimin artması tarım politikaları uygulanmıştır. Özellikle sulama kanalları ve iktâ sisteminin askeri iktâ'ya dönüştürülmesi verimliliğin artmasını sağlamıştır. Nihayetinde tarım yapmak için bir takım araçlara ihtiyaç duyulmaktadır. Saban tarımsal üretim için en gerekli araçlardan birisidir. Ekin ekme işi sabanla yapılmaktadır. İki öküzün boyunlarının üzerine konan sabanla tarla sürülmektedir.³⁵⁵ Orak, olgunlaşan ekinin biçilmesini sağlayan araçtır. Orak sayesinde ekinler biçilerek bir araya yığılmaktadır.³⁵⁶

³⁵¹ Göksu, *Gulam ve İktâ*, ss. 140-141, 145; Uçmaz, a.g.t., s. 142-143.

³⁵² Göksu, a.g.e., s. 148.

³⁵³ Piyadeoğlu, a.g.e., s. 170.

³⁵⁴ Göksu, a.g.e., s. 139-140; ed-Dûrî, a.g.m., s. 236.

³⁵⁵ Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 491.

³⁵⁶ Köymen, a.g.e., s. 492.

Düven harmanda ekinlerin sapı ve tanelerini ayırmak için kullanılan, önüne konulan hayvanlarla çekilen alt yüzü keskin olan araçtır. Sap ve tane ayrıldıktan sonra bunların nasıl temizlendiğine dair elimizde bilgi bulunmamaktadır.³⁵⁷ Kağrı ise üzerinde yük taşındığı bilinen bir araçtır. Kağrılarla hasat edilen ürünler değirmenlere taşınmaktadır. Bu sayede un ve unlu mamullerden oluşan beslenme ürünleri ortaya çıkmıştır.³⁵⁸ Selçuklular döneminde tarımsal üretim için kullanılan malzemeler hakkında teferruatlı bilgiye sahip değiliz. Tespit edilenlerin ise tam olarak nasıl kullanıldığı bilinmemektedir.

2.5. Selçuklularda Tarım

Bazı araştırmacılar Selçuklu döneminin ekonomik bir çöküşe tanık olduğunu veya hatta ona yol açtığını iddia ederken, diğerleri 11. ve 12. yüzyılların bir ekonomik canlanma ve patlama dönemi olduğunu savunmaktadır.³⁵⁹ Aslında ortaya atılan iki iddia'da doğrudur. Zira Büyük Selçuklu İmparatorluğu kurulduğu dönemde Gazneliler ile yapılan savaşlar esnasında tarımsal alanların birçoğu harap olmuştur. Harap olan İran coğrafyasına birde Türkmenlerin faaliyetleri eklenince durum çıkmaza girmiştir. Lakin Tuğrul Bey'den itibaren Anadolu ve farklı bölgelere yönlendirilen Türkmenler ve ortaya koyulan toprak sistemleri İran coğrafyasının tarımsal faaliyetlerinin artmasını sağlamıştır. Önceden var olan sulama kanallarına Melikşah ve Sencer zamanında yenileri de eklenmiştir. Bu sayede tarımsal verimlilik artmıştır. Bu durumun doğruluğunu dönem coğrafyacıları ıspatlamaktadır.

Büyük Selçuklu Devleti zamanında tarımla uğraşanlara “Tarıgcı” denilmektedir. Yerleşik hayatta yaşayanlar tarımla uğraşırken, göçebe hayat yaşayanlar hayvancılık (iğdişcilik) ile uğraşmaktadır.³⁶⁰ Selçukluların İslâmiyet öncesi Türkler gibi tarım üretim araçları; saban, orak, düven, kağrı ve değirmen'dir. Gerek tarımsal ifadelerde gerek yaşayış tarzlarında benzerlik bulunmaktadır. Selçukluların

³⁵⁷ Köymen, *gös.yer.*

³⁵⁸ Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 493.

³⁵⁹ A.C.S. Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Çev. Özkan Akpınar, İletişim Yay., İstanbul 2020, s. 295.

³⁶⁰ Refik Turan-Güray Kırpık, “Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, 4. Baskı, Ankara 2018, s. 479; Kemal Çiçek, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi”, *Türkler*, C. V, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2014, s. 347.

İran'da yerleşik hayatı benimsemeleri tarımsal üretimlerinin artmasına olanak sağlamıştır. Kutadgu Bilig' de "Tarımcıların değerli olduğu ve bütün insanların onlara muhtaç olduğu" ifade edilmektedir.³⁶¹

Selçukluların önemli tarım havzaları Mâverâünnehir, Horasan, Hârizm ve Irak civarlarıdır. Merv ovasında açılan sulama kanalları ve Ceyhun Nehrinin sularıyla sulanan Mâverâünnehir ovaları tarım için en elverişli arazilerdir.³⁶² Selçuklu İranı tarımsal faaliyetleri, İran coğrafyasını eyaletlere ayırarak incelemeyi zaruri bir hale getirmiştir. Eski Çağlar'dan beri eyalet sistemi ile yönetilen İran, Selçuklular zamanında hükümdar ailesi arasında paylaştırılmıştır. Daha sonraları merkezi yönetim şeklini benimseyen Selçuklular ülkelerini iktâ sistemine göre ayırmıştır. Bu sayede iktisadi zenginlik ortaya çıkmıştır. İran coğrafyası: Horasan, Mâverâünnehir, Sîstan, Kirman ve Fars Bölgesi, Hûzistan, Cibâl ve Deylem/Gilan/Taberistan/Cürçân bölgeleri şeklinde ele alınmıştır. Bu sayede İran bölgesi genel yapısıyla incelemeye tabi tutulmuştur.

2.5.1. Horasan Bölgesi

Horasan birçok yerden meydana gelir. Irak halkı Horasan'ın Rey'den güneşin doğduğu yere kadar uzandığını söylemektedir. Bir kısmı ise Hulvân dağından güneşin doğduğu yere kadarki bölgelere Horasan demektedirler.³⁶³ Horasan ismi eski Farsça da hur (güneş) ve âsân (âyân "gelen-doğan") kelimelerinden meydana gelmiştir ve "güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi ve doğu bölgesi" anlamını taşımaktadır.³⁶⁴ Bu bölgenin doğusunda Hindistan, güneyinde Sind ve Kirman Çölü, batısında Herat sınırları, kuzeyinde Garcistân, Cüzçân ve Tohâristan sınırları bulunmaktadır.³⁶⁵

³⁶¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 330; Köymen, *Alp Arslan Zamanı*, ss. 491-493.

³⁶² Turan-Kırpık, a.g.m., s. 500; Pehlivanlı, a.g.m., s. 104.

³⁶³ Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2017, s. 345.

³⁶⁴ Osman Çetin, "Horasan", mad., *DİA*, C. XVIII, TDV Yay., İstanbul 1998, s. 234; Mürsel Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan*, Bilge Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2020, s. 11; Arifoğlu, *Horasan Medeniyet ve Mekân*, s. 21; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 15; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 345.

³⁶⁵ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s. 221; Anonim, *Hudûdû'l Âlem*, s. 65; Horasan'ın Doğusunda Sicistan ve Hindistan bulunur, batısında Oğuz Çölü, Cürçân, kuzeyinde Mâverâünnehir, Huttal ötesinde bir kısım Türk ülkeleri, güneyinde Fars Çölü, Deylem dağlarına kadar Kumis, Cürçân ile Taberistan, Rey bölgeleri, buralara komşu bulunur. Bkz. İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, 3. Baskı, Yeditepe Yay., İstanbul, 2021, s. 325.

Horasan'ı Grek coğrafyacıları İskender'in fetihleri sırasında tanımış ve Belh-Merv civarına Baktria, Herat taraflarına Aria, Nîşâbur dolaylarına da Parthia adını vermişlerdir.³⁶⁶ Horasan, Sâsânîler devrinde her biri ispahbez (kumandan) adlı bir görevlinin yönetiminde dört idari bölgeye ayrılmıştır. Bu bölümlenme İslâm devletleri döneminde de küçük farklılıklar ile devam ettirilmiş ve Horasan; Nîşâbur, Herat, Merv, Belh olmak üzere dört ana kısma ayrılmıştır.³⁶⁷ Horasan bölgesi Selçukluların kurulduğu yer ve önemli iki başkenti Nîşâbur ve Merv'in bulunduğu yer olması bakımından önemlidir. Dönem coğrafyacıları "Horasan'ın iklimi güzel, insanların tabiatı güçlü ve sağlıklıdır" demektedir.³⁶⁸

2.5.1.1. Nîşâbur Şehri

Horasan nahiyelerinin en büyüğü, en çok askeri hazırlığı olanı, en itibarlı, en çok vergi toplananı Nîşâbur, Merv, Belh ve Herat bölgeleridir. Nîşâbur 'a Ebreşehr'de denilmektedir.³⁶⁹ Nîşâbur tarihi boyunca Horasan'ın merkezi ve en büyük şehri konumunda olmuştur. Özellikle X. yüzyıldan sonra önemini her geçen gün daha da arttırmıştır. İran'daki geleneksel yerleşim planıyla inşa edilmiştir. Çevresi, iki kapıyla dışarı açılan surlarla, ayrıca bağ ve bahçelerle çevrilmiştir.³⁷⁰ Horasan'da tarımın iyi yapıldığı başlıca şehir Nîşâbur'dur. Bu şehrin arazisi düz olup, geniş bir araziye yayılıydı. Güneyindeki araziler tarım için daha elverişli idi.³⁷¹

Şehrin su ihtiyacı kanallar vasıtasıyla karşılanmaktadır. Vadi Seğaver/Şavagar adı verilen ana kanaldan ayrılan kollar şehrin içine yayılmıştır. Bazı kanallar ise yerin altından akmaktaydı.³⁷² Şehri baştanbaşa kat eden bu kanallar, dış taraftaki arazilere de ulaşmakta, buradaki ekili yerleri de sulanmaktaydı.³⁷³ Sulama kanallarının kimi yerde üzerleri açık kimi yerde de üzerleri kapalı bir şekilde su taşıdığını görmekteyiz. Üzerleri kapalı olan taşıma suları içmek, ihtiyaçları gidermek ve gerekirse evin

³⁶⁶ Çetin, "Horasan", s. 234; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, s. 16.

³⁶⁷ Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni*, s. 26.

³⁶⁸ Mukaddesi, *İslâm Coğrafyası*, s. 303; *Hudûdü'l Âlem*, s. 56.

³⁶⁹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 326; İstahri, *a.g.e.*, s. 222.

³⁷⁰ Piyadeoğlu, *a.g.e.*, s. 16.

³⁷¹ Arifoğlu, *a.g.e.*, s. 32.

³⁷² Aydın Usta, *Sâmânîler*, s. 396.

³⁷³ Pırlanta, *Orta Çağ'ın İncisi Nişabur*, s. 63.

etrafındaki küçük bahçeleri sulamak içindir. Üzeri açık olan taşıma suları tarım ve bostan sulamak için kullanılmaktadır.³⁷⁴ Seğaver kanalı dışında şehirde su kuyuları ve çeşmeleri bulunmaktadır. Bu kuyular sayesinde havuzlarda oluşturulmuştur.³⁷⁵ Şehrin on üç bölgesi ve dört büyük merkezi vardır. Zâm/Câm, Bâherz, Cüveyn ve Beyhak dört büyük merkezidir. Bu merkezlere bağlı birçok yerleşim yeri bulunmaktadır.³⁷⁶

Beyhak, İsferyân, Bâherz ve Câcerm tahıl ambarı olarak bilinmektedir. Beyhak'ta Buğday, arpa, mercimek gibi hububat ürünleri yetişmektedir. Bunun yanında bölgede fıstık ağacı bolca ekilmekteydi ve nar da bölgede yetiştirilen ürünlerdendir.³⁷⁷ Merkezi Mâlin olan Bâharz ise Nîşâbur ile Herat arasında bir nahiyedir. Kavun ve üzümü ile meşhur olmuş bir yerdir. Kuru üzümleri ile de maruftur. Çok verimli bir araziye sahip olan Bâharz, Nîşâbur'un önde gelen tarım merkezlerindedir.³⁷⁸ Zâm / Câm şehri pamuk ekildiği için pamuklu dokuma sanayi gelişmiştir. Akarsuyu bağı bahçesi ve gözesi çoktur. Ağaçlarının büyük bir kısmı duttur. İpeği meşhurdur.³⁷⁹ İsferyân, ferah ve güzel şehirlerden birisidir. Nemli bir havası olan şehirde daha çok üzüm, pirinç, mısır, sarımsak, fındık ve ceviz yetişmektedir. Bunun yanı sıra bostanları ve pirinç tarlaları da bulunmaktadır. İsferyân de yetiştirilen bir üründe darıdır, bir tanesi 50 mene ulaşacak kadar kaliteliştir.³⁸⁰ İsferyân'ın önemli rustakları ve pazarları vardır. Ustuva/Hâbuşan bunlardan birisidir ve Nîşâbur'un ihtiyaç duyduğu tarım ürünlerini karşılamaktadır. İklimi güzeldir; mısır, üzüm, pamuk ve meyve türünden ürünler yetiştirilmektedir.³⁸¹

³⁷⁴ Pırlanta, *a.g.e.*, s. 304.

³⁷⁵ Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Hamdullah Müstevfî Ve Eseri "Nüzhet'ül-Kulûb"*, Çev. Muharrem Hamza, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Van, 2008, s. 171.

³⁷⁶ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, 2. Baskı, Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul 2019, s. 30; İsmail Pırlanta, *a.g.e.*, s. 67; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 57.

³⁷⁷ Mukaddesi, *a.g.e.*, ss. 329-330; İsmail, Pırlanta, "Büyük Selçuklular Döneminde Horasan'da Tarım ve Hayvancılık", *Journal of Turkish Studies*, 9/4 (2014), ss. 992-993; Arifoğlu, *a.g.e.*, s. 33; Baştürk, *a.g.e.*, s. 16; Pırlanta, *a.g.e.*, s. 71.

³⁷⁸ Nadir Baştürk, "Nişabur", *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri II*, ed. Erkan Göksu, Yeditepe Yay., İstanbul 2023, s. 17; Pırlanta, *a.g.e.*, ss. 70-71; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, s. 18.

³⁷⁹ Baştürk, *a.g.e.*, s. 17; Pırlanta, *a.g.e.*, ss. 68-69.

³⁸⁰ Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi (10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine Yolculuk)*, Çev. Serdar Gündoğdu, 3. Baskı, Kronik Yay., İstanbul 2020, s. 116; Kazvînî, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 172.

³⁸¹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Çev. A. Sait Aykut, 9. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2019, s. 371; Mukaddesi, *a.g.e.*, 330; Baştürk, *a.g.e.*, s. 17; Pırlanta, *a.g.e.*, ss. 83-84.

Tûs, Horasan'ın büyük şehirlerinden birisidir. Râdkân, Taberan, Bezdgûr ve Nûkan gibi kasabaları vardır. Zengin bir yerdir. Suyu bol ziraatı gelişmiş bir yerdir ve kavun, incir, üzüm bolca yetiştirilmektedir. Tûs'tan vergi alınırken Nişâbur'un ki ile beraber hesaplanır idi.³⁸² Gırnâtî, şehirler ve önemli meyvelerini zikrederken Tûs'un kayısını zikretmektedir.³⁸³ Câcerm, İsferyânın yakınlarında küçük olmasına rağmen zengin bir şehirdir. Cürcân yolu üzerinde bulunan Câcerm; Cürcân, Nişâbur ve Kumis üçgeninde bir ticaret kavşağı olarak bilinmektedir. Tahıl ambarı olmakla birlikte mısır üretiminde de iyi bir konumdadır. Rivas adlı bir darı türü yetiştirilmektedir.³⁸⁴ Hâf/Havâf şehrine bağlı Büstefrûş'te üzüm ve kayısı dâhil birçok meyve yetiştirilmektedir. Bunun yanı sıra nar, kavun ve incir iyi kalite de kabul edilen yiyeceklerdendir.³⁸⁵

Nişâbur'un, Dîzbâd-ı Ulya ve Dîzbâd-ı Süflâ isimli köylerinde Zirişk denilen bir bitki yetişmektedir. Reçel yapımında ve tıp alanında kullanılan rengi kırmızı, tadı ekşi olan bir meyvedir. Ayrıca Kiraz'da bu bölge de yetişmektedir. Yine Nişâbur'da Erguvan ağacı yetiştirilmektedir. Onun çiçeğinden yağ yapılmaktadır. Bu yağı Nişâburlular banyo yaptıktan sonra vücutlarına sürmektedirler.³⁸⁶ Birçok meyvenin yanı sıra şeftali, badem, armut ve keten Nişâbur'da yetişmektedir.³⁸⁷ İtriyat alanında da iyi olan Nişâbur; gül, menekşe, nilüfer, nergis, yasemin, bodur palmiye, zambak, mercanköşk, acı portakal, turuncan, hurma çiçeği, zaferan, karide, zambak, mersin ve bacunda türündeki bitkileri üretmekte ve iyi kullanılmaktadırlar. Bunlardan ilaç yapılmaktadır.³⁸⁸

Kuhîstan, Nişâbur'un en önemli şehirlerindedir. Horasan ve Kirman arasındaki ticaret yolunun üzerindedir. Tabeseyn'de hurma, portakal ve mandalina

³⁸² Ebu Dülef, a.g.e., s. 113; İbn Battûta, a.g.e., s. 372; Mukaddesi, a.g.e., s. 331; Kazvînî, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 173; Baştürk, a.g.e., s. 18; Pırlanta, a.g.e., ss. 79-80; Pırlanta, "Horasanda Tarım ve Hayvancılık", s. 994.

³⁸³ Gırnâtî, *El-Gırnâtî Seyahatnamesi*, Çev. Fatih Sabuncu, 2. Baskı, Yeditepe Yay., İstanbul 2018, s. 105.

³⁸⁴ Mukaddesi, a.g.e., s. 330; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 57; Kazvînî, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 172; Baştürk, a.g.e., s. 18; Pırlanta, a.g.e., ss. 87-88; Arifoğlu, a.g.e., s. 34.

³⁸⁵ Mukaddesi, a.g.e., s. 328; Pırlanta, a.g.e., s. 79; Baştürk, a.g.e., s. 18; Piyadeoğlu, a.g.e., s. 18.

³⁸⁶ Pırlanta, "Horasanda Tarım ve Hayvancılık", s. 995.

³⁸⁷ Pırlanta, a.g.m, ss. 993-994.

³⁸⁸ Arifoğlu, a.g.e., ss. 96-97.

yetiştirilmektedir. Meşhur Tabes ipeği'de buraya aittir.³⁸⁹ Kâyin şehri içinde Necahi kili(safran olması muhtemel) denen bir madde bulunur, yemek için etrafa sev edilmektedir. Bölgeyle ilgili İbn Battûta'da "Kuhistân'da bir sürü kasaba çıktı karşımıza; şenlikli ve mamurdular. Genelde incir olmak üzere yapraklı ağaçları vardır" demiştir.³⁹⁰ İranşehr hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Mukaddesi'ye göre İranşehr, eyaletin metropolü ve başkentidir. Bu şehrin yaşamaya elverişli bir alanı vardır. Havaası temiz, fiyatları düşük yaşam standartları yüksek bir yerdir. Bağları bahçeleri bakımlı ve toprağı verimlidir. Burası Fars'ın Sind'in ve Kirman'ın limanı, Hârizm, Rey ve Cürcân'ın deposudur. Havaası yaz aylarında güzel, kış aylarında ılımandır ve üzümü boldur. Şehir enine boyuna bir fersah genişliğindedir.³⁹¹ Rîvend, hoş manzaralı bir yöredir. Üzümü asması ve meyveleri boldur. Burada yetişen ayvanın benzerini hiçbir yerde yoktur.³⁹² Mâzül, güzel köyleri olan bir yöredir. Ribas (kuzukulağı) denilen kaliteli meyve burada yetişmektedir. Ayrıca Nîşâbur'un su ihtiyacını karşılayan Vâdi Seğâver ırmağının doğduğu Büştekan köyü Mâzül'ün en önemli köyüdür.³⁹³

Tun, tahıl, meyve, ipek böcekçiliği yapılmaktadır. Üzüm, karpuz, ceviz ve badem yetiştirilen ürünlerdendir. Tun'da tarlaların etrafında barajlar inşa edilmiştir. Su ihtiyacı bu barajlardan karşılanmaktadır. Turşiz, suyu kanallardan temin edilmektedir. Yüksek yerlerinde tahıl, meyve üzüm ve incir yetişmektedir. Nar bölgede en çok yetiştirilen üründür.³⁹⁴

2.5.1.2. Merv Şehri

Horasan bölgesinin önemli merkezlerinden birisi de Merv idi. Büyük Selçuklular döneminde çok önemli bir konumda bulunan şehir zamanla önemini yitirmiştir. Daha küçük bir yerleşim yeri olan Mervu'r-rûz'dan ayrılması için

³⁸⁹ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 351; İstahri, *a.g.e.*, s. 236; Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, ss. 168-169.

³⁹⁰ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 338; İbn Battûta, *a.g.e.*, s. 367.

³⁹¹ Mukaddesi, *a.g.e.*, ss. 325-327; Pırlanta *a.g.e.*, ss. 84-86.

³⁹² Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 327; Ebu Dülef, *a.g.e.*, s. 116; Pırlanta, "Horasanda Tarım ve Hayvancılık", s. 993.

³⁹³ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 327; Pırlanta *a.g.e.*, ss. 77-78.

³⁹⁴ Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 167.

kaynaklarda Merveşşâhicân olarak isimlendirilmiştir.³⁹⁵ Mukaddesi'nin kayıtlarına göre: "Merv, güzel zarif ve göz alıcı bir başkenttir. Hoş manzaralı, yoğun nüfuslu, mamur ve mükemmel bir şehir" olarak zikredilmektedir.³⁹⁶ Anonim *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde "Merv büyük bir şehirdir. Sâsani krallarının ikametgâhı idi. Horasan'ın tamamında daha güzel bir şehir yoktur. Burada güzel pamuk, çadırüşağı otu kökü, tatlılar, sirke, çeşitli baharatlar, ham ipek ürünleri ve mulham ipeği üretilmektedir" ifadesi geçmektedir.³⁹⁷ Merv şehrini önemli kılan şey Murğab Deltası'dır. Burası Murğab Nehrinin getirdiği alüvyonlarla verimli bir ovaya dönüşmüştür. Merv'in kuzey arazileri güneyindeki topraklarından daha verimlidir. Güneyde çölden gelen kumlar arazinin kumlu ve verimsiz olmasını sağlamıştır.³⁹⁸

Merv yöresinde tarımda öne çıkan en önemli ürün tahıldır ve bunun içinde buğday önemli bir yer tutmaktadır. Burada yapılan ekmeğe dört bir yanda bilinmektedir. Merv meyveleri çok dayanıklıdır. Kavunu, karpuzu kurutulur, birçok yere sevk edilir. Baldırgan kökü, zamkı buranın çölünde yetişmektedir ve çok yere götürülmektedir. Merv'de çok miktarda ibrişim (ipek), koza üretilir. Hatta diğer şehirlere ipek buradan götürülmüştür. Aynı zamanda burada ünlü Merv pamuğu üretilmektedir.³⁹⁹ Mervu'r-rûz, Merv de bir şehirdir. Küçük Merv veya nehrin üstündeki Merv anlamlarına gelmektedir. Merv'e akan büyük bir nehri vardır. Halkının bu nehir üzerinde çok sayıda bostanı, bağı bulunmaktadır. Üzüm ve karpuz başta olmak üzere her türlü sebze ve meyve yetiştirilern bir yerdir. Merv'de üretilen ürünler arasında bakla da bulunmaktadır.⁴⁰⁰

Serahs, Tûs ile Merv arasında, Meşhed Nehri'nin doğu kısmında yer almaktadır. Serahs'ın ekinleri kuru tarımla yetişmektedir. Tahıl ambarıdır. Merv şehrinin yarısı kadar mamur bir şehirdir. Karpuz ve üzüm çok iyi yetişmektedir. Burası

³⁹⁵ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 321; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 329; Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", mad., *DİA*, C. XXIX, TDV Yay., Ankara 2004, s. 221.

³⁹⁶ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 321.

³⁹⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 60.

³⁹⁸ İlhan Erdem, "Merv", *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri II*, ed. Erkan Göksu, Yeditepe Yay., İstanbul 2023, ss. 35-36; Özgüdenli "Merv", s. 221.

³⁹⁹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 331; Erdem, *a.g.e.*, s. 35.

⁴⁰⁰ İbn Havkal, *a.g.e.*, 335; Mukaddesi, *a.g.e.*, ss. 324-325; Kazvînî, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 179; Arifoğlu, *a.g.e.*, s. 36.

Horasan ve Mâverâünnahir mallarının geçiş noktasında bulunmaktadır. Topraklarının çoğu meradır ve hayvancılıkta iyidirler.⁴⁰¹ Dandanakan, Merv ile Serahs arasında yer alan beş yüz adımlık bir hisar içinde küçük bir şehirdir. Yakınlarında bulunan ribat sebebiyle ticari öneme sahiptir. Bu şehirde çokça ipek üretilmektedir. Pamuğunun güzelliği ünlüdür.⁴⁰² Enderâb, ziraatı gelişmiş, tahıl ürünü bol bir şehirdir. Ağaçlarla kaplı vadileri ve girip çıkanlarla dolu bir pazarı bulunmaktadır. Şehrin çok sayıda akarsuyu, ağacı ve ekini vardır. Mamur verimli bir yerdir.⁴⁰³ Merv’de zeytin, susam, keten ve pamuk yağı ile çeşitli ilaçlar üretilmekteydi. Çölde yetişen üstürgaz, ilaç için kullanılan sekencebin bölgede bulunmaktaydı.⁴⁰⁴

2.5.1.3. Herat Şehri

Herat, eski metinlerde ismi Aria olarak geçmektedir. Tarihi çok eski olan bir şehirdir. Sağlam bir hisarı, içinde ve dışında suları, şehristanın içinde kalesi, rabazı vardır. Önemli bir başkent olan şehirde çok kaliteli meyveler ve üzümler bulunmaktadır. Nüfusu kalabalık mamur, arazileri sulak ve pek çok köyü olan bir yerdir. Gûr ve Cüzcan arasındaki sınır bölgesinden gelen büyük bir nehri vardır. Herat pamuklu eşyalar, manna (Diş budak vb. ağaçlardan sızan koyu, tatlımsı bir madde) ve üzüm şurubu üretir.⁴⁰⁵ Herat, Hazara Dağları ile İran arasındaki alçak ve verimli Muhtar Dağı’nın eteğindeki Herî-rûd Vadisinde yer almaktadır. Hilmen ve Herat nehri şehrin önemli nehridir. Bir diğer önemli nehri ise Murgab dağından çıkan nehirdir. Herî-rûd Nehri kaynağını kuzeydeki Kûh-i Baba dağından almaktadır. Buradan Nişâbur, Merv ve Sistân 11 er günlük mesafededir. Herat şehriden Horasan’a çok güzel kuru üzüm ve kayısı kurusu ihraç edilmektedir.⁴⁰⁶ Şehir stratejik olarak çok önemlidir. Zira Afganistan, Hindistan, İran ve Türkistan’a açılan bir kapı

⁴⁰¹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 387; Mukaddesi, *a.g.e.*, ss. 323-324; Kazvîni, *Nüzhet’ül-Kulûb*, ss. 179; Ebü’l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 354.

⁴⁰² Mühellebî, *Kitâbü’l-Azîzî (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul, 2023, s. 162; *Hudûdü’l-Âlem*, s. 60; Ebü’l-Fidâ, *a.g.e.*, ss. 357-358; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 323.

⁴⁰³ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 312; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 340; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, s. 20.

⁴⁰⁴ Arifoğlu, *a.g.e.*, s. 97.

⁴⁰⁵ Recep Uslu, “Herat”, mad., *DİA*, C. XVII, TDV Yay., İstanbul 1998, s. 215; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 331; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 317; *Hudûdü’l-Âlem*, s. 58.

⁴⁰⁶ Mustafa Şahin, “Herat”, *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri II*, ed. Erkan Göksu, Yeditepe Yay., İstanbul 2023, ss. 156-157; Ebü’l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 355; Ebu Dülef, *a.g.e.*, s. 117.

durumundadır. Geçmişten beri Hindistan'ın anahtarı Afganistan, Afganistan'ın anahtarı Herat olarak görülmekteydi.⁴⁰⁷

Herat'ın kavunları, Siyâvuş ve Kerûh'un üzümleri meşhurdur.⁴⁰⁸ Ebîverd/Bâverd, bol tarım yapılan bir yerdir. İsfizâr, suları bostanları bulunur. Meyve, nar ve üzüm yetiştirilen ürüldendir. Akarsularla kaplıdır ve mesire yerleri de bulunmaktadır.⁴⁰⁹ Bâdgîs üç yüz köyüyle nimeti bol bir yerdir. Bağ bahçesi çoktur ve bostanları yağmur suyu ile sulanmaktadır. Fıstık üretimi oldukça fazladır. Tüccarlar buradan altıkları fıstığın ticaretini yapmaktadırlar. Bağşûr, Bol miktarda sarımsak ve soğan yetiştirilmektedir. Herat ile Merv arasında bir şehirdir.⁴¹⁰ Keruh'ta etrafa ihraç edilen çekirdeksiz üzüm, Irak'a vs. yerlere gönderilen Taif kuru üzümü yetişmektedir.⁴¹¹ Çeşt, beyaz elması ile bilinmektedir. Havaf, Üzüm, karpuz ve incir yetiştirilen şehir olarak bilinmektedir. Ayrıca ipek ve ruynas'ta bölgede vardır. zave, tahıl, ipek ve pamuk üretimi ile bilinmektedir.⁴¹²

Mâlin, Taif kuru üzümlerini ihraç etmektedir. Bostanlar, sular ve üzümleri boldur ve mamur bir yerdir.⁴¹³ Bûşenç, Herat'ın yarısı kadardır. İçinde ar'ar ağaçları bulunmaktadır. Bu ağacın yaprağının suyu akrep ve yılan zehrine karşı panzehir olarak kullanılmaktadır. Ayrıca burada yetişen servi ağacı Horasan'da başka yerde yetişmez. İncir, kavun, karpuz ve üzüm çokça yetiştirilen ürünler arasındadır.⁴¹⁴ Bunların dışında Herat bölgesinde; badem, ceviz, armut, turunç ve zambak gibi ürünler de yetişmektedir.⁴¹⁵ Herat yöresinde kök boya, çivit, kına ağacı, kendir ve zerefşan itriyat

⁴⁰⁷ Şahin, *a.g.e.*, s. 157.

⁴⁰⁸ Şahin, *a.g.e.*, s. 201.

⁴⁰⁹ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 319; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 57; Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 174; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 356; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, s. 20.

⁴¹⁰ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 59; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 356; Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 175; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, s. 21; Arifoğlu, *a.g.e.*, s. 38.

⁴¹¹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 333; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 59; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 317; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 355.

⁴¹² Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 175.

⁴¹³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 333; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 59; Ebü'l-Fida, *a.g.e.*, s. 355.

⁴¹⁴ Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 174.

⁴¹⁵ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 333; İstahri, *a.g.e.*, s. 231; *Hudûdü'l-Âlem*, ss. 58-59; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 354; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 318; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, s. 21; Pırlanta, "Horasan'da Tarım ve Hayvancılık", ss. 994-995.

alanında kullanılmaktaydı. İtriyatta önemli olan şekerleme türleri ve şeker kamışı bölge de yetişen diğer ürünlerdendir.⁴¹⁶

2.5.1.4. Belh Şehri

Belh şehri Amuderya'nın güneyindeki Dehâs Irmağı üzerinde ve Kûh-i Baba dağının eteğinden ovaya doğru yayılan alanda kurulmuştur. Eski metinlerde Merv ile birlikte adı Baktria olarak geçmektedir. Horasan, hatta Türkistan medeniyetinin en eski şehirlerinden birisi olarak bilinmektedir. Horasan'ın en büyük şehridir.⁴¹⁷ Belh'in yerleşim alanı oldukça güzel, mamur ve fiyatları düşüktür. Yeşil alanı fazladır, şehir içinden nehirler geçer, ağaçlarla kaplı alanlarında evler ve iş yerleri bulunmaktadır. İran'da güzelliğiyle kıyaslanacak başka bir yer bulunmamaktadır. Öyle ki Pers kitaplarında "parıldayan Belh" diye ismi geçmektedir.⁴¹⁸ Tüccarların sık sık gidip-geldikleri güzel ve zengin bir yerdir. Hindistan'ın ticaret merkezidir. Belh'te, Bâmiyan'dan gelen büyük bir nehir vardır. Bu nehir Belh civarında on iki kola ayrılarak şehri boydan boya geçmektedir. Ağaç kavunu, turunç, şeker kamışı ve su nilüferi yetiştirilen şehir Horasan'ın bahçesi olarak nitelendirilmektedir.⁴¹⁹

Cûzcân, Belh bölgesinin batı kısmında yer almaktadır. Kış boyunca çok yağmur alan bir yerdir. Ortasında nehir akmaktadır. Kayın ağacı çoktur.⁴²⁰ Yahudiye, Herat ile Belh arasında uğrak yerdir.⁴²¹ Enbâr'a bağlı Genderm'de cevizi bademi ve hayratı bol olan bir yerdir. Belh'in ticaret merkezidir.⁴²² Tâlekân, Cûzcân dağlarının bitişiğinde bir yerdir. Bol miktarda üzüm, şarap ve keçe üretilen zengin bir yerdir. Bunun yanında tahıl ve meyvesi bol, mamur bir yerdir. Ceyhun Nehrinin kollarından Hettelâb ve Bârab şehrin içinden akmaktadır.⁴²³ Bâmiyân, Cûzcân ve Horasan sınırları arasında bir şehirdir. Bol tarım yapılan bir yer olarak bilinmektedir.⁴²⁴

⁴¹⁶ Ariföğlü, *a.g.e.*, ss. 97-98.

⁴¹⁷ Tahsin Yazıcı, "Belh", mad., *DİA*, C. V, TDV Yay., İstanbul 1992, s. 410; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, s. 22.

⁴¹⁸ Mukaddesi, *a.g.e.*, ss. 310-311.

⁴¹⁹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 63; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 311; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 339.

⁴²⁰ *Hudûdü'l-Âlem*, ss. 60-61; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 344.

⁴²¹ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 335; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, ss. 23-24.

⁴²² İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 336; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 62.

⁴²³ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 62; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 335; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 358; Piyadeoğlu, *a.g.e.*, s. 24.

⁴²⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 64.

Huttelân, Ceyhun Nehrinin yukarı kesiminde yer almaktadır. Nehirleri ve dağları bol ve büyüktür. Türk şehri olarak bilinmektedir. Tahıl, pamuk ve üzüm şehirde en çok yetiştirilen ürünlerdir.⁴²⁵ Tohâristan, Belh ile Bedehşân arasındadır. İsmi Baktria İmparatorluğu'nu yıkan halklar arasında sayılan Toharlar'dan almıştır.⁴²⁶ Genellikle dağlık ve güzel bir eyalettir. Bu ülkenin bozkırlarında Karluk Türkleri yaşamaktadır. Bölgede at, koyun, bol miktarda hububat ve çeşitli meyveler üretilmektedir.⁴²⁷ Host, Enderâb ile Tohâristan arasındadır. Zarif ağaçlarla kaplı bereketli bir şehirdir.⁴²⁸ Sıkîmeşt, bol tarım yapılan ve hububat yetiştirilen bir bölgedir. Yûn, şehri, Sıkîmeşt'in arkasında dağlık yerdedir.⁴²⁹

Belh'te tahıl tarımı öne çıkmaktadır. Hârizm bölgesinin ihtiyaç duyduğu tahıl ürünleri buradan sağlanmaktadır. Ekimi yapılan diğer ürünler ise sanayi ürünleridir. Burada özellikle şeker ve susam ön plana çıkmaktadır.⁴³⁰ İtriyat alanında Belh'te başta nilüfer çiçeği olmak üzere çok farklı çiçek türleri yetiştirilmekteydi. Bu şehirde sabun, boya kökü; Vaşgird'de zaferan ile kökboyası üretilmekteydi.⁴³¹

2.5.2. Mâverâünnehir Bölgesi

Mâverâünnehir bölgesi, Arapça kaynaklarda Ceyhun Nehrine (Amuderya) izâfeten “nehirin öte tarafında bulunan bölge” anlamında kullanılmıştır. İran, Çin, Yunan ve Arap kaynaklarında Turani ve İrani kavimler arasında sınır olarak kabul edilmiştir. Mâverâünnehir tabiri ise XI. Yüzyılda Farsça kaynaklarda kullanılmaya başlamıştır.⁴³² Mâverâünnehir'in doğusunda Pamir, Râşt ve doğru bir çizgi halinde Hind arazisi, batısında Taraz'dan (Talas) itibaren batıya doğru Fârâb, Sütkend, Soğd, Semerkand ve Buhara tarafından Hârizm'e ve Hârizm gölüne kadar uzanan yay halindeki çizgi üzerinde Oğuzlar ve Karluklar, kuzeyinde Fergana'nın doğu ucunda

⁴²⁵ Piyadeoğlu, *a.g.e.*, s. 23.

⁴²⁶ V.V. Barthold, *Moğol İstilası Devrinde Türkistan*, s. 69.

⁴²⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 64; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 339.

⁴²⁸ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 312; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 353.

⁴²⁹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 64.

⁴³⁰ Arifoğlu, *a.g.e.*, s. 40.

⁴³¹ Arifoğlu, *a.g.e.*, s. 97.

⁴³² Osman Gazi Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, mad., *DİA*, C. XXVIII, TDV Yay., Ankara 2003, s. 177; Sinan Şahin, *Mâverâünnehir*, s. 14; Alparslan Kılınç, “Mâverâünnehir Bölgesinde IX-XI Yüzyıllarda Tarım ve Hayvancılık”, *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, (e-Issn2630-631X), S. 40, 2021, s. 114; Barthold, *a.g.e.*, s. 67.

Karluk Türkleri, güneyinde Bedehşan'dan Hârizm gölüne kadar doğru çizgi üzerinde Ceyhun Nehri bulunmaktadır.⁴³³ Günümüzde Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan sınırlarının bir kısmını kapsamaktadır.⁴³⁴

Mâverâünnehir'in batı sınırını oluşturan Ceyhun Nehri gerek kıyısında yer alan toprakların verimliliği ve gerekse İran ve Türk hükümdarları arasında yapılan anlaşmalarda doğal sınır kabul edilmesinden dolayı tarihte her zaman Seyhun Nehrinden daha büyük bir öneme sahip olmuştur.⁴³⁵ İbn Havkal "Mâverâünnehir yeryüzünün meskûn olan en önemli, en verimli, en temiz, en hayrı bol olan bölgelerindedir" demektedir.⁴³⁶ El-Ömerî'nin anlattıklarına göre "Mâverâünnehir'de hububat, buğday, arpa, nohut, pirinç, mısır ve diğer daneli bitkiler vardır. Meyveler'de türlü türlüdür; üzüm, incir, nar, elma, erik, şeftali, ayva, kayısı, dut, armut, kavun ve karpuz yetiştirilmektedir. Sebzelerden; salatalık, kabak, havuç, lahana, patlıcan, su kabağı ve diğer baklagiller, çiçeklerden reyhan, gül, nergis, nilüfer, mersin, fesleğen ve menekşe yetiştirilmektedir.⁴³⁷ Mâverâünnehir; Buhara, Semerkant, Uşruşuna, Çağaniyan, Tirmiz, Fergana, İsficâb, Şaş-İlâk ve Hârizm gibi önemli şehirleri içinde barındırmaktadır.

2.5.2.1. Buhara Şehri

Bugün "Buhara şehri olarak bilinen yer bataklık bir yer idi. Bir kısmı kamışlık bir kısmı se ağaçlık ve çayırlıktı. Semerkant dağlarında eriyen kar burayı bataklığa çevirmekteydi. Daha sonra Semerkantta bir nehir olan Mâsaf Nehri karlarında erimesiyle içinde bol miktarda su taşımaya başladı. Buranın suyu Bitik ve Fireb'e ulaşınca kadar çamur taşıyarak akmaktaydı. Sonra su buradan geçmez hale geldi. Buhara olarak bilinen bu bölge doldu ve düzleşti. Mâsaf Nehri Soğd'un büyük bir nehri haline geldi ve bölge Buhara" ismiyle anılmaya başlamıştır.⁴³⁸ 875 yılında Sâmanî

⁴³³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 347; İstahri, *a.g.e.*, s. 244.

⁴³⁴ Şahin, *a.g.e.*, s. 17.

⁴³⁵ Usta, *Sâmânîler*, s. 18.

⁴³⁶ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 347; Mâverâünnehir, dünyada havası en güzel, suları en tatlı ve toprağı en bereketli yerlerden biridir. Murat Ağarı, *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı (İnceleme ve Değerlendirme)*, Ayışığı Kitapları Yay., İstanbul 2019, s. 467.

⁴³⁷ El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2014, s. 96.

⁴³⁸ Nerşahî, *Târîh-u Buhârâ*, ss. 238-239.

hükümdarı Nasr'ın kardeşi Buhara'ya gelmiş ve Sâ mânîler bundan sonra bölgede kalıcı olmuştur. Hatta İsmail Buhara'yı başkenti yapmıştır.⁴³⁹ Bildiğimiz anlamda Buhara şehri Sâ mânîler'in buraya gelmesiyle oluşmuştur.

Buhara, büyük bir şehirdir. Mâverâünnehir şehirlerinin en zenginidir. Burası doğu melikinın ikamet yeridir. Bol miktar da meyve yetiştirilmektedir. Sınırları 12 fersahtır ve çevresinde sur bulunmaktadır.⁴⁴⁰ Numuckes, Buhara'nın başkentidir. Meyvesi bol bir yerdir.⁴⁴¹ Soğd, bir bölgedir. Doğu bölgelerinde bundan güzel bir yer yoktur. Bolca akarsuları olan şehir'in nimetleri bol ve zengindir. Kuşâni, Soğd'un en zengin şehridir.⁴⁴² Beykent, Buhara'ya bir gün mesafededir ve bahçelik güzel bir şehirdir. Üzümü kurutup saklarlar. Alluca (can erik) yetiştirip kurutmaktadırlar. Daha sonra bunu Hind ve Çin'e ihraç etmektedirler.⁴⁴³ Neseş (Nahşeb) büyük bir şehirdir. Kaliteli üzüm yetişir ve tarlaları çoktur. Genel olarak tarlaları, bakliyatı ve bahçeleri yağmur suyu ile sulanmaktadır.⁴⁴⁴ Bunların dışında Şehirde armut, badem, fındık, kiraz, üzüm ve karpuz gibi farklı türden meyveler yetiştirilmektedir.⁴⁴⁵ Buhara şehrinin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Türk-İslam devletleri için önemli bir yerdir. Türkistan coğrafyasının en önemli şehirlerindendir. Bu öneminden ötürü "Belde-i Fâhire ve Kubbetü'l-İslâm" ünvanlarını almıştır.⁴⁴⁶

2.5.2.2. Semerkant Şehri

Semerkant şehri, Soğd vadisinin güneyinde vadiye hâkim bir noktada bulunmaktadır. Şehrin etrafını 4 kapılı bir sur çevirmektedir. Doğu Çin kapısı, batı Nevbâhar kapısı, güney Kiş kapısı ve Babü'l-Buhara isimli kapıları vardır. Şehrin

⁴³⁹ Richard Nelson Frye, "Orta Çağ'ın Başarısı Buhârâ" *AÜİF Dergisi*, C. XLI/1, Çev. Hasan Kurt, Ankara 2000, s. 446.

⁴⁴⁰ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 68; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 271; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 373; Murat Ağarı, *Asaru'l-Bilad*, s. 459; Ramazan Şeşen, "Buhara", mad., *DİA*, C. VI, Ankara 1992, s. 364.

⁴⁴¹ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 271.

⁴⁴² *Hudûdü'l-Âlem*, s. 68.

⁴⁴³ İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 350; Nerşahî, *a.g.e.*, s. 252

⁴⁴⁴ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 382; Mukaddesi, *a.g.e.*, ss. 288-289.

⁴⁴⁵ Nerşahî, *a.g.e.*, s. 262.

⁴⁴⁶ Şehir hakkında daha detaylı bilgi almak için Bkz. Nerşahî, *a.g.e.*, s. 235 vd. ; V.V. Barthold, *Türkistan*, ss. 100-143; Ahmet Selçukoğlu, "Buhara", *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri I*, ed. Erkan Göksu, Yeditepe Yay., İstanbul 2023, ss. 43-96; Şeşen, "Buhara", ss. 363-367; Frye, "Orta Çağ'ın Başarısı Buhara", s. 425 vd.

etrafı komple hendeklerle çevrilidir.⁴⁴⁷ Semerkant yüksek bir yerde kurulmuştur. Bir kalesi ve varoşu vardır. Bu yüksek yerden çevreye bakıldığında yemyeşil ağaçlar, göz alıcı saraylar, gürül gürül akan nehirler görülmektedir. Boş bir yer görmek mümkün değildir, her yer güzel bağlarla kaplıdır.⁴⁴⁸ Semerkant nüfus ve büyüklük bakımından daima Mâverâünnehir'in birinci şehri olmuştur. Şehrin bu şekilde önem kazanması ilk olarak şehrin coğrafi konumu ile alakalıdır. Şehir Hindistan'dan (Belh üzerinden), İran'dan (Merv) ve Türk egemenliği altındaki bölgelerden gelen ticaret yollarının birleştiği noktada bulunmaktadır. Şehrin civarında verimli toprakların bulunması da nüfusunun kalabalık olmasını sağlamıştır.⁴⁴⁹ Semerkant hakkında İslâm coğrafyacılarından Mukaddesi "Çevresinde birçok yerleşim alanı, güzel şehirler, ağaçlar ve nehirler bulunmaktadır. Yaz aylarında burası bir cennettir" demiştir.⁴⁵⁰

Pencikes şehri kırsalda yer alan yerleşim yeridir. Toprakları bereketlidir ve bolca meyve yetiştirilmektedir. Her taraf ceviz ve benzeri meyve ağaçları ile kaplıdır.⁴⁵¹ Dargam/Dergam rustakı sulanan ekinleriyle bu rustakların en temizidir. Buradan götürülen üzümler her zaman tercih edilenler arasındadır.⁴⁵² Ebgar, ekinleri iyi olduğu zaman tek başına Soğd ve Buhara'yı beslediği söylenmektedir.⁴⁵³ Kuşaniye Soğd'un kalbidir. Zira Semerkantta ki her yer verimlilik bakımından bir birine benzemektedir. Kuşaniye ise buraların en verimli ve mamur yeridir.⁴⁵⁴ Kiş şehrinin dağlarında ilaç madenleri bulunmaktadır. Ayrıca manna ve dünyanın her yerine ihraç edilen kırmızı tuz üretilmektedir. Buradan meyve ve sebzeler ihraç edilmektedir.⁴⁵⁵ Semerkant'a bağlı bölgelerde oldukça fazla fıstık ve ceviz yetişmektedir. Bunlar başka yerlere ihraç edilmektedir. Şeker kamışı yetişen şehir de şeker bu kamıştan

⁴⁴⁷ Ya'kubi, *Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Ayıışığı Kitapları Yay., İstanbul 2002, s. 59; İbn Havkal, *a.g.e.*, ss. 372-373.

⁴⁴⁸ El-Ömerî, *a.g.e.*, s. 102.

⁴⁴⁹ V.V. Barthold, *a.g.e.*, s. 86.

⁴⁵⁰ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 283.

⁴⁵¹ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 284; İbn Havkal, *a.g.e.*, ss. 377-378.

⁴⁵² İbn Havkal, *a.g.e.*, 378; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 284.

⁴⁵³ İbn Havkal, *gös.yer.*; Mukaddesi, *gös.yer.*

⁴⁵⁴ İbn Havkal, *gös.yer.*; Ebü'l-Fida, *a.g.e.*, s. 377.

⁴⁵⁵ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 69; İbn Havkal, *a.g.e.*, ss. 380-381; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 376; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 288.

üretilmektedir. Lale, kırmızı menekşe birçok şifalı bitki Semerkantta yetişen ürünler arasındadır.⁴⁵⁶

2.5.2.3. Hârizm Bölgesi

Hârizm, Farsça hâr ve rizm/rezm kelimelerinden meydana gelmiştir. Rivayete göre önceleri Balhan dağlarında yaşayan Hârizm kavminin gelmesinden sonra bölge bu isimle anılmıştır.⁴⁵⁷ Hârizm, Horasan ve Mâverâünnehir'den ayrı bir iklimdir. Bölgeyi her taraftan çölller çevirmektedir. Hârizm'in kuzeyi ve batısı Oğuz hudutlarına, güneyi ve doğusu ise Horasan ve Mâverâünnehir'e bitişiktir.⁴⁵⁸ Ceyhun Nehrinin döküldüğü yerdir. Nehrin akıntısı boyunca mamur bölgeler ve şehirler yer almaktadır. Hârizm, Ceyhun Nehrinin iki yakasında yer alan bir bölgedir.⁴⁵⁹ Hârizm'de üzüm sıkma presleri, çiftlikler ve ağaçlık bölgeler vardır. Meyveler ve diğer tarım ürünleri, ticaret mallarının önemli bir kısmını oluşturmaktadır.⁴⁶⁰

Hârizm şehrinin, nar ve kavunu güzeldir. Buhara bostanı hariç doğuda ve batıda lezzette rakipsizdir. Bu ikisinden sonra İsfahan bostanı gelmektedir. Hârizm bostanının kabuğu yeşil, içi kırmızıdır. Aynı zamanda bu meyveyi kurutup, tüketmektedirler. Bu karpuz Hârizm'den toplanıp Hind'in ve Çin'in en uzak köşelerine ihraç edilmektedir.⁴⁶¹ Hârizm halkının gıda maddesini buğday, arpa, mısır ve cavurs oluşturur. Cavurs dedikleri yonca tohumuna benzeyen bir bitkidir.⁴⁶² Bölgenin merkezi Kât-derhâş/Kâj şehridir. Türkistan'ın kapısıdır. Türklerin, Türkistan'ın, Mâverâünnehir ve Hazar'ın ticaret merkezidir. Halkı, yanında nehrin batısında Gürgenç şehrini kurmuşlardır.⁴⁶³ Ebu Dülef "Cürcân'dan Hârizm'e geçtim. Ben oradan geçtiğimde nehirler bağlar bahçeler vardı. Hârizm şehirlerinin birçoğu göçmüştür" demiştir.⁴⁶⁴

⁴⁵⁶ Kılınç, a.g.m, s. 117.

⁴⁵⁷ Abdülkerim Özaydın, "Hârizm", mad., *DİA*, C. XVI, TDV Yay., İstanbul 1997, s. 217.

⁴⁵⁸ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 360; İstahri, *a.g.e.*, s. 254; Özaydın, a.g.m, s. 217.

⁴⁵⁹ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 290.

⁴⁶⁰ Mukaddesi, *a.g.e.*, 291.

⁴⁶¹ İbn Battûta, *a.g.e.*, s. 348; Memleketlerin en meşhur meyvelerini sayarken Hârizm'i karpuzu ile ön plana çıkarmaktadır. Bkz. Gırnâtî, *a.g.e.*, s. 105.

⁴⁶² El-Ömerî, *a.g.e.*, s. 129.

⁴⁶³ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 78; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 360; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 368.

⁴⁶⁴ Ebu Dülef, *a.g.e.*, s. 112.

Bölge hakkında seyahâtname yazarlarından Gırnâfî: “Hârizm ülkesinde öyle meyveler bulunur ki gördüğüm beldelerin hiç birinde onlar gibisi yoktur. Oradaki karpuzlar çok güzeldir. Şekerden ve baldan daha tatlıdır. Karpuzlardan biri, kendisi kırmızı üzeri siyah noktalıdır. Bunlar evlerde kış boyu durur ve bozulmaz. Bunun dışında hurmaya benzeyen beyaz ve kırmızı üzümler vardır. Elma, armut ve nar meyvesi de bolca olan ürünlerdendir” demiştir.⁴⁶⁵ Hârizm bölgesi daha sonra Harîzmşahlar Devleti’nin başkenti olmuştur ve önemi daha da artmıştır.

2.5.2.4. Mâverâünnehir’deki Diğer Şehirler

Uşruşuna bir bölge adıdır. Buncikes/Bumeckes Şehrin başkentidir. Nüfusu yoğun, bereketli ve büyük bir şehirdir. Akarsuları çoktur, çevresi bağ bahçelerle çevrilidir.⁴⁶⁶ Zâmin, en az Buncikes kadar büyük bir şehirdir. Akarsuyu, bostanları, bağları ve tarlaları vardır. Şehrin ortasından bir nehir akmaktadır ve halk ihtiyacını buradan karşılamaktadır.⁴⁶⁷ Mersümende, güzel bir şehirdir. Toprağı güzel olup bakımlı bahçeleri, yeşillikleri ve çiçekleri vardır.⁴⁶⁸ Çağaniyan şehri, zirai ürünleri oldukça bol, hayli mamur bir bölgedir. Ilıman bir iklimi ve güzel bir toprağı vardır. Bol miktarda safran üretilen bir bölgedir.⁴⁶⁹ Şûmân, bir dağın eteğinde, çevresinde sur olan muhkem bir şehirdir. Burada bol miktarda safran üretilmektedir.⁴⁷⁰

Tirmiz, Ceyhun Nehri boyunda yer alan en önemli şehirdir. Mamur ve bakımlıdır. Şehrin her iki yanından su akmaktadır ve her yerden gemiler gelir ve gider. Tirmiz, Huttelan ve Çağaniyan’ın ticaret merkezidir. Tirmiz’de güzel sabun, yeşil hasır ve yelpaze üretilmektedir.⁴⁷¹ İbn Battûta şehir hakkında “Binaları güzel muhteşem bir şehirdir. Tirmiz’in çarşı ve sokaklarının ortasından su geçiyor. Orada pek çok bağ, bahçe var. Üzümü, ayvası lezzette rakipsizdir” demiştir.⁴⁷²

⁴⁶⁵ Gırnâfî, *a.g.e.*, s. 208.

⁴⁶⁶ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 282; El-Ömerî, *a.g.e.*, s. 109.

⁴⁶⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 383; Mukaddesi, *gös.yer.*

⁴⁶⁸ İbn Havkal, *gös.yer.* Mukaddesi, *gös.yer.*

⁴⁶⁹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 70; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 289.

⁴⁷⁰ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 70.

⁴⁷¹ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 297; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 69.

⁴⁷² İbn Battûta, *a.g.e.*, s. 363.

Fergana, bir bölgenin adıdır. Burası geniş köyleri ve şehirleri olan, geniş sahaya yayılmış bir amilliktir. Merkezi Ahsikes'tir. Zengin, büyük ve çok güzel bir bölgedir. Çok sayıda dağları, ovaları, akarsuları ve kasabaları vardır. Fergana Türkistan'ın kapısıdır. Buraya çok sayıda Türk köle getirilmektedir.⁴⁷³ Dağlarında ilaçlar hazırlamada kullanılan faydalı bitkiler yetiştirilmektedir.⁴⁷⁴ Ahsikes, Fergana'nın merkezidir. Çevresi ağaçlarla kaplı büyük bir şehirdir. Oldukça gelişmiş toprakları bereketli bir şehirdir. Mahsulatı çoktur.⁴⁷⁵ Şikit, büyük bir şehirdir, çokça ceviz yetişmektedir. Zârekan, bolca pirinç'in yetiştiği bir yer olarak bilinmektedir.⁴⁷⁶ Bunlar dışında Fergana'nın dağlarında tohumları etrafa ihraç edilen kızılılık ağacı ve kûzencân (kelkan ağacı) bulunmaktadır. Ayrıca Nişadur'da bölgeden çıkarılmaktadır.⁴⁷⁷

İsficâb, Müslümanlar ile kâfirler arasında sınırda bulunan bir şehirdir. Keçe ve koyun üretimi yapılmaktadır. Başkenti de aynı isimle anılan şehrin büyük zenginliği vardır ve her yerden tüccarlar buraya gelmektedir. Pamuk tacirleri bir hayli fazladır. Rabazı bulunan şehirde bostanlar vardır ve mamurdur.⁴⁷⁸ Talas, bağı bahçesi çok müstahkem bir yerdir. Balasagun, geniş nüfuslu, kalabalık ve mamur bir yerdir. İsficâb'ın şehirlerinde genellikle Türklerin yaşadığı bilinmektedir. Bölgeler genelde tüccarların uğrak yerleridir.⁴⁷⁹ Şaş ve İlâk, büyük şehirlerdir. İlâk, dağlar ve bozkırlar arasında bulunmaktadır. Tarım yapılan zengin bir yer olarak bilinmektedir. Etrafında surların bulunduğu şehir bostanlarının çokluğu ile bilinmektedir.⁴⁸⁰ Şaş, şehri büyük ve zengin bir yerdir. Bol miktarda halanc ağacı üretilir. Yaylar ve oklar bu ağaçtan yapılmaktadır. Büyük alanlara yayılmış bostanları vardır. Oldukça geniş bir alana yayılmış olan şehirde bahçesi, ahır ve üzümlüğü olmayan yer çok nadirdir. Hem tarımsal faaliyetler hem de hayvancılık yapılan yerlerdendir.⁴⁸¹

⁴⁷³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 389; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 71; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, ss. 373-374.

⁴⁷⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 72.

⁴⁷⁵ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 274; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 72; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 382.

⁴⁷⁶ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 274.

⁴⁷⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 392.

⁴⁷⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 75; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 276; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 387.

⁴⁷⁹ Mukaddesi, *a.g.e.*, ss. 277-27; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 75; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 379.

⁴⁸⁰ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 73; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 386; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 379; El-Ömerî, *a.g.e.*, s. 107.

⁴⁸¹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 74; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 281; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 378; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 386.

2.5.3. Sîstan Bölgesi

Orta Farsça'da "Sakaların Ülkesi" anlamındaki sakâstan kelimesinden gelen Sîstan Arapça'ya Sicistan şeklinde geçmiştir. Bölge Horasan'ın güneyinde yer almasından dolayı eski metinlerde Nîmrûz (gün ortası, öğle) adıyla zikredilmiştir.⁴⁸² Bölge ya halife tarafından doğrudan atanan ya da Horasan valisi tarafından halife'nin menşuru ile tayin edilen valiler tarafından yönetilmiştir.⁴⁸³ Sîstan, kendi ayakları üzerinde durup başka şehirlere muhtaç olmayan bir şehirdir. Başka şehirlerde bulunmayan meyveler yaz mevsimindeki gibi taze bir şekilde kışın da bulunmaktadır.⁴⁸⁴ Bölge, dünyada topraklarının başka yerde olmadığı kadar verimli olmasının verdiği büyüklükle bilinmektedir. Dağdan çıkan Farah Nehri 12 fersah devam etmektedir ve şehir için önemlidir. Nehir kenarları ekili alanların başında gelmektedir.⁴⁸⁵

Sîstan'ı doğuda Kirman-Sind-Sîstan arasındaki çöl, Multan amilliğinin bir kısmı, batıda Horasan ve Hind arazisi, güneyde Sîstan-Kirman arasındaki çöl kuşatmaktadır.⁴⁸⁶ Sîstan'ın şehirleri; Zerenç, Kiş, Tak, Karnin, Fere, Büst, Rudan, Gazne, Zemindâver, Kabil, Zâlekan/Tâlekan ve Kühek'tir.⁴⁸⁷

Sîstan şehrinin içinde bazı kanallar olduğu gibi evlerinin içinden su akmaktadır. Bölge sıcak kuşağa aittir ve burada hiç kar yağmaz. Halk halı, hurma ve çadır otu üretmektedir.⁴⁸⁸ Arazisi çorak, kumluk ve sıcak olarak bilinmektedir. Ovalık bir yerdir ve pek dağ görünmez. En yakın dağ Fere tarafındadır.⁴⁸⁹ Sîstan: yiyeceği, hurması, üzümü bol bir yerdir. Sîstan çölünde çok miktarda hıltit ağacı zamkı (reçinesi) yetişmektedir.⁴⁹⁰ Sîstan halkı bolluk içinde yaşamaktadır. Mukran ile arasındaki Sîstan çölünden hâltin götürülür. Bu otu sürekli yerler ve hemen hemen

⁴⁸² Osman Gazi Özgüdenli, "Sîstan", mad., *DİA*, C. XXXVII, TDV Yay., İstanbul 2009, s. 274.

⁴⁸³ Anonim, *Târih-i Sistan Adlı Eserin Tercüme ve Tanıtımı*, Çev. Vural Öntürk, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2016, s. 7.

⁴⁸⁴ *Târih-i Sistan*, s. 66.

⁴⁸⁵ *Târih-i Sistan*, ss. 67-70.

⁴⁸⁶ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 315; İstahri, *a.g.e.*, s. 211; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 276.

⁴⁸⁷ *Târih-i Sistan*, s. 74; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 315; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 306.

⁴⁸⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 65.

⁴⁸⁹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 316.

⁴⁹⁰ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 276.

bütün yemeklere katmaktadırlar.⁴⁹¹ Sîstan'ın en büyük şehri Zerenç'tir ve başkentidir. Başkent Zerenç; hayat seviyesi yüksek, fiyatlar düşük, meyvesi bol bir şehirdir. Kalesi geniş, binaları çok sakini olan, rabazı bulunan bir şehirdir.⁴⁹²

Sîstan'ın rustakları içerisinde en önemli ve mamur olanlarından birisi de Bust/Büst idi. İkliminin ılıman olması sebebiyle meyveleri, tahılı ve üzümü bol olan kırsal bir yerleşim yeridir. Burada ayrıca zeytin ve bol miktarda incir yetişmektedir ve sevelerle ihraç edilmektedir. Büst ticari olarak da büyük bir şehirdir. Zira burası Hindistan ile yapılan ticaretin önemli noktalarından birisiydi.⁴⁹³ Gazne, bir dağın eteğinde kurulmuş nimeti bol olan bir şehirdir. Meyvesi ve sebzesi bol bir yerdir. Önemli şehirleri vardır ve hayat standartları yüksektir. Ticaret şehridir ve Sind'in deposudur. Hindistan ticaretinin merkezi konumundadır.⁴⁹⁴

Kâbil kalabalık nüfuslu bir banliyördür. Tacirlerin buluşma mekânıdır ve zaptedilmesi çok zordur. Hindistanla yapılan ticaret merkezlerindedir. Şahiye cinsi elbiseler imal etmektedirler.⁴⁹⁵ Tâk, küçük bir şehirdir; bol miktarda üzüm yetiştirilir ve nahiyeleri geniş olarak bilinmektedir.⁴⁹⁶ Zabulistan, Suyu çeşme ve kuyuardan karşılanan şehirde, tahıl, üzüm ve hurma yetiştirilen ürünlerindedir.⁴⁹⁷ Meymend şehrinin suları nehirlerden karşılanmaktadır. Burada tahıl ve hurma yetiştirilmektedir.⁴⁹⁸ Kâin şehri sulama kanalları ile tarım yapmaktadır. Tahıl ürünleri, meyve türleri ve safran en çok yetiştirilen ürünler arasındadır.⁴⁹⁹

2.5.4. Kirman ve Fars Bölgesi

2.5.4.1. Kirman Bölgesi

İran'ın ortasındaki Deştîlût çölünün güney batısını kuşatan dağlık kesimde 240 yılına doğru Sâsânî imparatoru I. Erdeşir'in emri ile ileri bir savunma merkezi olarak

⁴⁹¹ İstahri, *a.g.e.*, s. 215.

⁴⁹² Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 315; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 316; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 277.

⁴⁹³ İstahri, *a.g.e.*, s. 215; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 66; Aydın Usta, *Sâmânîler*, s. 29.

⁴⁹⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 66; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 313; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 341; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 363.

⁴⁹⁵ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 314; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 341.

⁴⁹⁶ İstahri, *a.g.e.*, s. 218; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 316; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 320.

⁴⁹⁷ Kazvînî, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 169.

⁴⁹⁸ Kazvînî, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 170.

⁴⁹⁹ Kazvînî, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 169.

kurulmuştur.⁵⁰⁰ Selçuklular kuruluş döneminde ülkesini hanedan mensupları arasında paylaşmıştır. Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Bey'e Kirman toprakları düşmüştür. Kavurd Bey'in Kirmana girmesiyle Selçuklu hâkimiyeti başlamıştır. Daha sonra burada müstakil Kirman Selçukluları kurulmuştur.

Kirman'ın doğusu Sind sınırları, güneyi Büyük Deniz, batısı Fars eyaleti, kuzeyi Sîstan çölü ile çevrilidir. Bu eyaletin bütün bölgeleri denize doğru uzar ve sıcak kuşaktır.⁵⁰¹ Kirman'da büyük nehir ve göl yoktur. Şehirleri arasında çok sayıda çöl ve kır bulunmaktadır.⁵⁰² Genel olarak bölgenin ürünleri kimyon, hurma, çivit, şeker kamışı ve şekerlemedir. Halkın yiyeceği akdarı ekmeğidir. Denizden uzak olan yerleri Sîstan çölü'ne yakındır. Soğuk kuşağa ait olan bu yerler mamurdur.⁵⁰³

Kirman denize sınır olduğu için soğukla-sıcak, ceviz ile hurma ağacı yanyanadır. Burada bolca hurma yetişmektedir ve pekmezi boldur. Herkesin yolunun uğradığı Menûkan buradadır. İnsanlar Habis hurmalarını tatmak için mola verirler.⁵⁰⁴ Ülke beş vilayet ve kırsal kesimden oluşur. Bunların ilki Fars tarafından başlayarak Berdeşir, Nermaşir, Sîrcan, Bemm ve Cîruft'tur.⁵⁰⁵

Sîrcan/Sîrgan, eyaletin başkentidir. Şehrin suları, Nîşâbur şehrinin suları gibi arklardan gelir. Kirman'ın en mamur en büyük şehridir. Mağun-Velaşgird hududundan Hürmüz nahiyesine kadarki sahada nil, anason ekilir, etrafa gönderilir. Bu iki maddeden kamış helvası yapılmaktadır. Bu bölgede bol miktarda şeker kamışı üretilmektedir. Bunun yanı sıra tahıl, hurma ve pamuk bölgede yetiştirilen ürünlerdendir. Halk darı ekmeği yemektir. Pazarları geniş, caddeleri ferah, bağ bahçesi iyi, para pul ve mal bakımından sıkıntısı olmayan bir yerdir.⁵⁰⁶ Cîruft, uzunluğu 2 mil kadar bir şehir olup Horasan-Sistân'ın ticaret yeridir. Heri-rud Nehrinden faydalanır ve ekinleri sulanır. Şehirde yaş hurma, ceviz ve turunç bulunur.

⁵⁰⁰ Marcel Bazin, "Kirman", mad., *DİA*, C. XXVI, TDV Yay., Ankara 2002, s. 62.

⁵⁰¹ İstahri, *a.g.e.*, s. 160; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 80; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 243; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 272.

⁵⁰² İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 244.

⁵⁰³ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 80.

⁵⁰⁴ Mukaddesi, *a.g.e.*, ss. 468-469.

⁵⁰⁵ Mukaddesi, *a.g.e.*, 469.

⁵⁰⁶ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 80; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 247; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 473; Kazvînî, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 165.

Kavunları lezzetli olan şehirde çok güzel nergis çiçekleri ve kaliteli portakallar mevcuttur.⁵⁰⁷

Hürmüz, Kirman tüccarlarının toplandığı liman ve pazar yeridir. Burada darı ve bolca hurma yetişmektedir.⁵⁰⁸ Fars Denizi'nin kıyısında yer alan şehirde şeker pancarı da bolca yetiştirilmektedir. Konumu gereği ticaret konusunda da gelişmiş bir yerdir.⁵⁰⁹ Berdeşir, şehrinin etrafı hendeklerle çevrilidir ve köprülerle girilip çıkılmaktadır. Bağlı bahçesi çoktur ve büyük bir kuyusu bulunmaktadır. Şehrin çevresindeki bostanlar kanallarla sulanmaktadır.⁵¹⁰ Bemm, güzel iklimli bir şehirdir. Başkent'in ortasında akan nehir baheçelere akmaktadır. Cîruft'tan daha büyük olup bu şehirde yetişen pamuktan kıymetli, pahalı, dayanıklı elbiseler imal edilir. Burada pamuklu maddeler ve hurma üretilmektedir.⁵¹¹ Kâristân, soğuk bir şehirdir. Ceviz ağaçları ve bostanları çoktur. Hubeys, nüfusça kalabalık olan şehir hurma ve ipek deposudur. Dut ağacı'nın da çok olduğu bilinmektedir.⁵¹² Habis Şehrinin suları nehirlerden temin edilmektedir. Şehirde hurma yetiştiriciliği yapılmaktadır. Sircan şehrinin iklimi ılımandır. En çok tahıl ve hurma yetiştirilmektedir.⁵¹³

2.5.4.2. Fars Bölgesi

Pars kelimesinin Arapçalaşmış şekli olan Fars bugünkü İran'da, güneyde İran körfezi, doğuda Kirman, kuzeyde İsfahan, batıda Hûzistan ile çevrili olan coğrafi bölgeye verilen addır. İklimi Basra Körfezi kıyılarında sıcak, kuzeydeki yüksek bölgelerde soğuk, bu bölgelerin boğaz, vadi ve geçitlerinde ise ılımandır.⁵¹⁴ Fars bölgesinin doğusunda Kirman, batısında Hûzistan, kuzeyinde Fars ve Horasan arasındaki çöl, İsfahan sınırının bir kısmı güneyinde Fars denizi bulunmaktadır.⁵¹⁵ Birçok şehre ve kalabalık nüfusa sahip olan Fars, çeşitli kaynaklarıyla nimetleri bol ve

⁵⁰⁷ İbn Havkal, a.g.e., s. 246; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 81; Mukaddesi, a.g.e., s. 474; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 273; İstahri, a.g.e., s. 163; Mühellebî, a.g.e., s. 151.

⁵⁰⁸ İbn Havkal, a.g.e., s. 246; Mukaddesi, a.g.e., s. 474; İstahri, a.g.e., s. 163.

⁵⁰⁹ Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 165.

⁵¹⁰ Mukaddesi, a.g.e., s. 471.

⁵¹¹ İbn Havkal, a.g.e., s. 246; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 82; Mukaddesi, a.g.e., ss. 473-474.

⁵¹² Mukaddesi, a.g.e., 472.

⁵¹³ Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 165.

⁵¹⁴ Javad Heyat, "Fars", mad., *DİA*, C. XII, TDV Yay., İstanbul 1995, s. 174; İstahri, a.g.e., s. 105.

⁵¹⁵ İbn Havkal, a.g.e., s. 213; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 83; Ebü'l-Fidâ, a.g.e., s. 264; Türker Uygur, "Şiraz", *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri II*, ed. Erkan Göksu, Yeditepe Yay., İstanbul 2023, s. 146.

zengin bir şehir olarak geçmektedir. Burada çeşitli keten, yün ve pamuk tekstilleri, gül suyu menekşe suyu, hurma çiçeği suyu, kilim, halı ve zili üretilmektedir.⁵¹⁶

Mukaddesi bölge ile alakalı: “Burası toprağı madenlerle dolu, dağları ağaçlarla bezeli, bir bölgedir. Ağacının dikeninden anzarot reçinesi, koyunlarından panzehir taşı alınır. Burada çok iyi bilinen bitumin üretilir. Bölgede; hurma, limon, zeytin kuşüzümü, şeker kamışı, enginar, ceviz, badem ve keçiboynuzu yetişir” demektedir. Errecân, son derece hoş, temiz, suyu, ekini, hurması, üzümü, narı, zeytini, zeytinyağı, cevizi, turuncu ve üzüm suyu olan bir bölgedir. Ayrıca bölge Fars ve Irak’ın gıda deposu, Hûzistan ve İsfahan’ın ihraç kapısıdır. Suyunu Tab Nehrinden karşılamaktadır.⁵¹⁷ Erdeşir-i Hürre’nin iklimi çok sıcak meyveleri azdır. Umman’dan sonra Çin’e açılan ikinci şehirdir. Fars’ın ticaret merkezidir. Fars’ın ve Horasan’ın erzak deposudur.⁵¹⁸

Darabcerd, zenginliği ve güzelliği ile gözde bir şehirdir. Dünyanın başka yerinde bulunmayan bir ilaç mûmiyâi üretilmektedir. Bağlar bahçeler ve hurmalıkları vardır.⁵¹⁹ Târûm, hurmalıklarla ve bahçelerle kaplı bir yerdir. Cüveym, baştan sonra hurmalıklarla ve bahçelerle bezeli bir şehirdir. 400 adet sulama kanalı bulunmaktadır.⁵²⁰ Şiraz, Fars eyaletinin başkentidir. İran Platosunun güneyinde ve Fars eyaletinin tam ortasındadır.⁵²¹ Birçok zenginliği ve kalabalık nüfusu olan büyük ve gözde bir şehirdir. Burada yaprakları zambak ve nergis yaprağına benzeyen ve Sûsen adı verilen bir çeşit tatlı fesleğen vardır.⁵²² Şehirde tarlalar deri kaplarla sulanmaktadır. Üzüm ve incirleri kalitelidir. Fesâ, çok güzel bir yerdir ve selvi ağaçları yetişmektedir.⁵²³ Cûr, oldukça şirin, güzel manzaralı, cazibeli özellikleri olan bir

⁵¹⁶ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 83.

⁵¹⁷ Mukaddesi, *a.g.e.*, ss. 437-441; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 216; *Hudûdü'l-Âlem*, 85; Kazvînî, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 165.

⁵¹⁸ Mukaddei, *a.g.e.*, ss. 440, 443; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 84.

⁵¹⁹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 86; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 444.

⁵²⁰ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 445; Murat Ağarı, *Âsaru'l-Bilad*, s. 444.

⁵²¹ Uygur, “Şiraz”, s. 146.

⁵²² *Hudûdü'l-Âlem*, s. 83; Murat Ağarı, *Âsaru'l-Bilad*, s. 540; Mühellebî, *a.g.e.*, s. 151.

⁵²³ Mukaddesi, *a.g.e.*, ss. 446-449; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 85.

şehirdir. Gülleri ve kendine özgü mamülleri ile ünlüdür. Burada yetişen güller yüzünde Şiraz'a güller şehri'de denilmektedir.⁵²⁴

Peşaver/Beşaver, Dağlardan gelen nehirden su ihtiyacını karşılamaktadır. Meyvesi bol olduğu için çok ucuzdur. Pirinç, limon, portakal, mandalina, tahıl, hurma ve pamuk yetiştirilen ürünlerdendir. Nergis, yasemın gibi birçok çiçek bölgede yetiştirilmektedir.⁵²⁵ İstahr, Sâsânî krallarının ikamet etmiş olduğu eski ve büyük bir şehirdir. Burası Fars bölgesinin en eski ve en meşhur bölgesidir. Burada yarısı ekşi yarısı tatlı olan bir elma yetişmektedir. Bunun dışında tahıl, pirinç, nar ve diğer ürünler ziyadesiyle yetiştirilmektedir.⁵²⁶ Sâbur, genişliği İstahr kadar olmakla beraber daha mamur, derli toplu, halkı daha zengindir. Güzel bir vilayettir. Aynı bahçe içinde hurma, cilan hurması, zeytin, limon, mandalina, portakal, keçiboynuzu, ceviz, badem, incir, üzüm, bakla, şeker kamışı, menekşe ve yasemin'i bulabilirsiniz. Nehirlerinde suyu çoktur, meyveside boldur.⁵²⁷

Kuvar şehri Zukan Nehrine yapılan kanallar vasıtasıyla tarım ürünlerini sulamaktadır. Karaağaç ve badem en iyi yetiştirdikleri meyvelerdir.⁵²⁸ Şehristan, mamur ve güzel bir şehirdir. Kaliteli limon, gülyacı, şeker kamışı, zeytin ve üzüm yetişir. Nebvendicân, üzüm, hurma, narenciye ve nar yetiştirilmektedir. Hürre, hurmalıklarla bezeli güzel bir şehirdir. Hurma ve şekerleme deposu olarak bilinmektedir.⁵²⁹ Saadet, miskal üzümüyle meşhur bir yerdir.⁵³⁰ Hanifkan, tahıl ve pamuk üretimi yapılan şehirlerdendir. Semkan, ceviz, hurma ve turunçgiller yetiştirilmektedir. Halk geçimini çiftçiliğe sağlamaktadır. Şehirde çınar ağaçları da bulunmaktadır.⁵³¹

⁵²⁴ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 450; Fahreddin Şevket, *İrân*, haz. Derya Örs, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 2022, s. 20.

⁵²⁵ Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, ss. 153-154.

⁵²⁶ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 83; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 222; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 453; Murat Ağarı, *Âsaru'l-Bilad*, s. 420.

⁵²⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 223; Mukaddesi *a.g.e.*, s. 440; İstahri, *a.g.e.*, s. 125; Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 153.

⁵²⁸ Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 147.

⁵²⁹ Mukaddesi, *a.g.e.*, ss. 451-452.

⁵³⁰ Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s.145.

⁵³¹ Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 146.

2.5.5. Hûzistan Bölgesi

İnsanlık tarihinin en eski medeniyetlerine ev sahipliği yapan Hûzistan, günümüzde İran İslâm Cumhuriyeti'nin güneybatısında bulunmaktadır. Hûz kelimesi ve –stan ekinin birleşiminden oluşan Hûzistan adı, Hûzların yaşadığı yer anlamına gelmektedir.⁵³² İslâm coğrafyacılarına göre şehrin sınırları; doğuda Fars ve İsfahan, güneyde deniz (Umman) ve Irak sınırlarının bir kısmı, batıda Vâsıt rustakı ve amillikleri, kuzeyinde Cibâl bölgesiyle çevrili alandan oluşmaktadır.⁵³³ İslâm öncesi dönemde, özellikle Sâsânîler zamanında inşa edilen sulama kanalları, İslâmî devirde de kullanılmıştır ve bölge tarımsal bakımdan zengin bir yer olmuştur.⁵³⁴ Tuster nehrine sahip olan bölge mamur ve bayındır bir eyalettir. Tuster nehrinin suları boşa gitmez ve şeker kamışı tarlalarını, hurmalıkları ve ekilebilir alanları sulamaktadır.⁵³⁵

İkliminin elverişli olması ve tabiatı İslâm coğrafyacısı Mukaddesi tarafından “Burası öyle bir yerdir ki toprağı bakır, bitkileri altındır” övgüsünü almasını sağlamıştır. Hûzistan'da bol miktarda meyve, pirinç ve şeker kamışı üretilmektedir. Bölgede; erik, hububat, hurma oldukça iyi kaliteli limon, nar ve üzüm yetişmektedir. Şeker, kand, şekerleme, bal ve şeker şerbetinin vatanı olarak da bilinmektedir. Ayrıca güzel kokulu ağaç kavunu ve hurma üretilmektedir.⁵³⁶

Ahvaz, aşırı derece de görkemli bir şehirdir. Hûzistan'da ondan daha gözde bir şehir yoktur. Tüster (Şuşter), Hûzistan'ın en önemli nehrine sahiptir. Burada diba (ipek) kumaşlar üretilir. Tahıl, pamuk ve şeker pancarı bolca üretilen tarım ürünlerindedir. Sûs'ta ise bir cins turunç, keskin kokulu el parmakları şeklinde bir cins kavun yetişmektedir. Pirinç tarlaları ve şeker kamışı çoktur. Meyvesi, üzümü ve limonu bol bir yerdir. Bu meyvelerin çoğu Ahvaz ve Irak'a ihraç edilmektedir.⁵³⁷ Mesrukan, ratâb el-tan denen yaş hurma yetiştirilir. Bir insan bunu yiyip üstüne su içerse eski bir şarap kokusu alır. Buğday, arpa, bakla vs yetiştirilmekle beraber en çok

⁵³² İsmet Burak Batır, *Orta Çağ'ın Unutulan Coğrafyası (Büveyhîler ve Selçuklular Döneminde Hûzistan)*, Çizgi Kitabevi Yay., Konya 2023, s. 15.

⁵³³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 205; İstahri, *a.g.e.*, s. 96; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 87; Batır, *a.g.e.*, s. 16.

⁵³⁴ Batır, *a.g.e.*, s. 157.

⁵³⁵ İstahri, *a.g.e.*, s. 98.

⁵³⁶ Mukaddesi, s. 418; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 87.

⁵³⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, ss. 208-209; Mukaddesi, *a.g.e.*, ss. 421,423-425; *Hudûdü'l-Âlem*, ss. 88-89; Ebu Dülef, *a.g.e.*, ss. 123-124; Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 140.

hurma yetiştirilmektedir. Pirinçte bolca yetiştirilen ürünler arasındadır. Hatta bu pirinçten ekmek yapıp yemektirler.⁵³⁸

Kurkub, etrafa sevk edilen süsen çiçekleri ile bilinen bir şehirdir. Besinna, tınne adında yeşil bir bitki vardır. Bu bitkiyi yiyen humma hastalığına yakalanmaz.⁵³⁹ Cündişâpûr, müstahkem hayratı bol bir şehirdir. Burada bol miktarda üretilen şeker, Horasan ve Cibâl'in ihtiyacını'da karşılamaktadır. İki nehri vardır. Hurması boldur ve büyük köyleri vardır. Pirinç tarlaları birbirine ulanır gider. Fiyatları düşük tarım ürünleri mebzul bir yer olarak bilinmektedir.⁵⁴⁰ Ram Hürmüz/Rahm'ü-Hürmüz, Fars sınırında yer alan güzel bir vilayettir. Tân Nehrinden açılan kanallar vasıtasıyla sulanmaktadır. Dağlarında insanlar yaşarlar; bol miktarda hurma, zeytin ve buğday yetişen bir yerdir. Bölgede; hububat, pamuk, zeytin ve narenciye türleride yetiştirilmektedir. Genel olarak bütün köylerinde şeker kamışı da üretilmektedir.⁵⁴¹

Asek şehrinin bal şurubu meşhurdur, Irak'a sevk edilmektedir. Menâzir el-Kübrâ, Menazır el-Suğrâ'da hurmalık olan ve ziraat yapılan iki küredir.⁵⁴² Asker-i Mükram, büyük kırsal zenginliği ve bol nimetiyle bilinen bir şehirdir. Tarım ürünü bol, şeker kamışı çok olan şehrin ticareti canlıdır.⁵⁴³ Kûzûk, dağların arasında bulunan bir şehirdir. Üzümü hiç eksik olmaz, menekşe ve reyhan'ı çoktur. İzeç, bol miktarda kavun yetiştirilen bir nahiyedir. Bunun dışında üzüm, şeker kamışı, portakal ve şamfıstığı gibi ürünler de yetiştirilmektedir. İtriyat alanında Gagili denilen tuzlu bir bitki yetiştirilmektedir. Bu bitki nikris hastalığının tedavisinde kullanılmaktadır.⁵⁴⁴ Cubbâ, mamur köyleri olan büyük bir kasabadır. Akarsuları ve hurma bahçeleri vardır. Hurmalıkları dışında şeker kamışı olan yerleşim yeridir.⁵⁴⁵ Dizful, nergis çiçekleri ve altın ağaçları çiçeği yetiştirilen şehirdir.⁵⁴⁶

⁵³⁸ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 207; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 88.

⁵³⁹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 209; İstahri, *a.g.e.*, ss. 98-101.

⁵⁴⁰ Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 260; Mukaddesi, *a.g.e.*, 426.

⁵⁴¹ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 425; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 88; Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 142; Batır, *a.g.e.*, s. 161.

⁵⁴² İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 210.

⁵⁴³ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 88; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 427.

⁵⁴⁴ Mukaddesi, *a.g.e.*, 432; Ebu Dülef, *a.g.e.*, s. 119; Batır, *a.g.e.*, s. 163.

⁵⁴⁵ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 430; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 209.

⁵⁴⁶ Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 141.

Lûr, müstakil, verimli yerdir ve havası genellikle dağ havasıdır. Bol miktarda Turuz denilen hurma yetişmektedir. Beyrut, büyük bir şehirdir. Hurma ağaçları çoktur ve ona küçük Basra demektedirler.⁵⁴⁷ Erreğan/Errecan, büyük bir şehirdir. Şehrin doğusundaki dağdan çıkıp kuzeyine doğru akan bir ırmak vardır. Bu ırmaktan dört büyük kol ayırıp, çok masraf ederek bu kanalları şehrin içinden geçirmişlerdir. Bu sudan yararlanarak bağlar ve bahçeler sulanmıştır. Burada bol miktarda hurma, zeytin, portakal ve turunç yetiştirilmektedir.⁵⁴⁸ Torub, deniz kenarında bir şehirdir. Üzüm bağları çoktur. Limon, portakal, mandalina ve hurma en iyi yetiştirdikleri ürünlerdir.⁵⁴⁹

2.5.6. Cîbal Bölgesi

Cibâl, Azerbaycan'a Kûfe-Basra'ya ve oralara tabi yerlere komşudur. Doğusunda Horasan çölü, sırasıyla Fars, İsfahan, Hûzistan'ın doğu sınırları, batısında Azerbaycan, kuzeyinde Deylem dağları güneyinde ise Irak ve Hûzistan'ın bir kısmı bulunur. Bölge halk arasında Acem-i Irak olarak bilinen yerdir.⁵⁵⁰ Zağferan (Zaferan) bölgenin genel bitkisidir. Halkın içeceği bal ve süttür. Ceviz ve incir yetiştirilir. İyi bir mesire yeridir ve toprakları bereketlidir. Meşhur; Rey, Hemedan ve İsfahan vilayetleri buradadır.⁵⁵¹ Cibâl bölgesi hem iklimi, hem zirai ürünleri bakımından güzel bir yerdir. Eyaletteki şehirler büyük devletlere başkentlik yapmıştır.⁵⁵²

İsfahan, adı Arapça kaynaklarda Sibahân, İsbahân ve bazı eski Farsça kaynaklarda Sipahân şeklinde geçmektedir. Genel kabule göre kelimenin sözlük anlamı “atlı askerler” olup, şehir Sâsânî ordusu bir savaş çıktığında önündeki düzlükte toplandığı için bu adla anılmıştır.⁵⁵³ Genel olarak İsfahan; Cibâl mıntikasının en verimli, en geniş, en zengin, en kalabalık, en çok ticareti, yolcusu, nimeti, hayratı, meyveleri ve hoş yiyecekleri olan şehridir.⁵⁵⁴ İsfahan'da yetişen meyvelerin lezzeti ve

⁵⁴⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 209; Mukaddesi, *a.g.e.* s. 426.

⁵⁴⁸ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Çev. A. Naci Tokmak, Demavend Yay., İstanbul 2020, s. 156; Batır, *a.g.e.*, s. 162.

⁵⁴⁹ Kazvîni, *Nûzhet'ül-Kulûb*, s. 141.

⁵⁵⁰ İstahri, *a.g.e.*, s. 182; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 277; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 89; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 324.

⁵⁵¹ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 396.

⁵⁵² Nurullah Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, ss. 83-84.

⁵⁵³ Osman Gazi Özgüdenli, “İsfahan”, mad., *DİA*, C. XXII, TDV Yay., İstanbul 2000, s. 497.

⁵⁵⁴ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 280; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 334.

bolluğundan bahseden dönem coğrafyacıları, Abbâsî sarayının meyve suyu ihtiyacının buradan karşılandığından bahsetmektedirler.⁵⁵⁵

Nâsır-ı Hüsrev, 1052 yılında İsfahan'a gittiğinde gördüklerini "İsfahan ovaya kurulmuş, havası suyu güzel bir şehirdir. Nereyi kazsan su çıkar. Fakat biz buraya gelmeden önce burada büyük bir kıtlık olmuştur. Biz geldiğimizde ise arpa biçmekteydiler. Buradaki hububat, buğday veya arpa yirmi yıl kalsa bile bozulmaz" diyerek ifade etmektedir.⁵⁵⁶ Yine dönem seyyahlarından Ebu Dülef "İsfahan havası çok saf ve temiz olup haşaratı olmayan bir yerdir. Toprağı yeryüzünün en güzel toprağıdır. İsfahan'da elma yedi yıl tazeliğini koruyabilmektedir. Buranın buğdayı başka yerlerdeki gibi kurtlanmaz" demiştir.⁵⁵⁷ Bölgenin bu kadar muteber olmasında ikliminin güzel olması kadar, içerisinde barındırdığı Zerirûz Nehrinin dahil bulunmaktadır.⁵⁵⁸

Yaklaşık 1300'lü yıllarda seyahat esnasında İsfahan'dan geçen İbn Battûta şehir hakkında "İsfahan çok büyük ve gösterişli şehirlere dendir; lakin Ehl'i- Sünnet ile Şîa arasındaki mücadele esnasında geniş bir kısmı harap olmuştur. Buna rağmen İsfahan'da meyve boldur. Kayısının eşi benzeri yoktur. Hatta kayısının çekirdeğini kırıp yemekteirler ve pek lezzetlidir" ifadelerini kullanmıştır.⁵⁵⁹ İsfahan Zend Nehrine yapılan kanallar sayesinde sulanmaktadır. Burada yazlık meyveler iyi yetişmektedir. Elma, ayva, üzüm, Belh Armudu ve karpuz en çok yetiştirilen meyvelerdir. Bu meyveler Hindistan ve Rum ülkelerine kadar götürölüp satılmaktadır.⁵⁶⁰ El Yahudiye, büyük, mamur zirai üretimi gelişmiş ve ticareti iyi olan bir yerdir. Şehrin su ihtiyacı merkezden geçen bir nehir tarafından karşılanmaktadır.⁵⁶¹ Sümeyrem, bir dağ eteğinde kurulmuş çok ceviz ve meyve ağacı bulunun bir şehirdir.⁵⁶²

⁵⁵⁵ Özgüdenli, "İsfahan", s. 498.

⁵⁵⁶ Nâsır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, ss. 157-159.

⁵⁵⁷ Ebu Dülef, *a.g.e.*, s. 118; Murat Ağarı, *Âsaru'l-Bilad*, s. 569.

⁵⁵⁸ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 28; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 89; Bölgede tütün, afyon gibi bitkilerde bulunmaktadır. Bkz. Fahreddin Şevket, *a.g.e.*, ss. 19-20.

⁵⁵⁹ İbn Battûta, *a.g.e.*, s. 197.

⁵⁶⁰ Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 91.

⁵⁶¹ Mukaddesi, *a.g.e.*, ss. 402-403.

⁵⁶² Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 404.

Rey, şehri İsfahan gibi bir başkenttir. Rey şehri Elburz dağlarının kuzeyindeki ovaya doğru uzanan küçük bir çıkıntı üzerinde kurulmuştur. Orta Asya'yı Anadolu'ya bağlayan tarihi ipek yolu üstünde bulunması ve Taberistan'dan gelen birçok yolun buradan geçmesi şehri değerli kılmaktadır.⁵⁶³ Rey, eski çağ'da hüküm süren bütün devletler için mühim bir konumda idi. Ahameniş devrinde Media eyaletinin ana şehirlerindendi ve Mâd-i Râzî adıyla anılmaktaydı.⁵⁶⁴ Selçuklular zamanında Melikşah'a kadar başkentlik yapmıştır. Rey, mamur ve büyük bir şehirdir. Nüfusu kalabalık olduğu gibi çok tüccarı vardır. Suları yer altından gelir. Burada pamuklu eşyalar, cübbe, pamuk, seramik, yağ ve şarap üretilmektedir.⁵⁶⁵ Rey'de Kasran dağı vardır. Bölgenin birçok meyvesi bu dağlık bölgeden elde edilmektedir. Rey'de dört ay mevsim gülü bulunmaktadır. Kayısı ve erik çok tüketilen meyvelerdendir. Rey dağlarında bulunan göl etrafından nergis çiçekleri, menekşe ve kırmızı gül bulunmaktadır.⁵⁶⁶

Rey şehri, İslâm'ın iftihar kaynaklarından birisi ve şehirlerin anasıdır. Arpa biraları ve hazır giysileri meşhurdur. Bereketli kavun tarlaları da bulunmaktadır.⁵⁶⁷ Kazvin, büyük bir şehirdir. Deylemliler'in uğrak yeridir. Kazvin halkının bahçeleri, bağları ve ekinleri yağmur suyuyla sulanmaktadır. Asmaları boldur.⁵⁶⁸ Kazvin'in pek çok bağı, bahçesi vardır. Çarşı pazarları güzel, suyu az bir yerdir.⁵⁶⁹ Burada üzüm, karpuz, kavun, badem, ayva, fıstık ve fındık gibi meyveler bolca yetiştirilmektedir.⁵⁷⁰ Tahran'da tahıl ve pamuk yetiştirilmektedir. Meyvelerden nar, armut, üzüm ve şeftali meşhurdur.⁵⁷¹ Ebher'in tahıl ve meyvesi çok fazladır. Meyvelerden kiraz ve ayva en çok yetiştirilenlerdendir. Havası soğuktur ve tarımsal ürünlerini şehre akan nehirden sağlamaktadırlar.⁵⁷² Save'de tahıl, pamuk ve incir yetiştirilmektedir. Rudbar, tarım

⁵⁶³ Osman Gazi Özgüdenli, "Rey", mad., *DİA*, C. XXXV, TDV Yay., İstanbul 2008, s. 40.

⁵⁶⁴ Mustafa Aylar, "Rey", *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri I*, ed. Erkan Göksu, Yeditepe Yay., İstanbul 2023, s. 218; Özgüdenli, "Rey", s. 40.

⁵⁶⁵ *Hudûdü'l-Âlem*, ss. 90-91.

⁵⁶⁶ Ebu Dülef, *a.g.e.*, s. 103.

⁵⁶⁷ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 405.

⁵⁶⁸ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 285; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 406; Murat Ağarı, *Âsaru'l-Bilad*, s. 453.

⁵⁶⁹ Nâsır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 21; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 332.

⁵⁷⁰ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 286; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 333; İstahri, *a.g.e.*, s. 186; Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 98.

⁵⁷¹ Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 95.

⁵⁷² Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 99.

verimi ok yüksek bir yerdir. Tahıl, pamuk ve üzüm iyi yetiştirilen ürünlerdendir.⁵⁷³ Genel olarak Rey şehrinde; pamuk, safran, tahıl, karpuz, şeftali, kuru şeftali, nar, incir, üzüm, melâhin üzümü, kayısı ve armut yetiştirilmektedir. Bu ürünler hem iç pazara hemde dış pazara ihraç edilmektedir.⁵⁷⁴

Hemedan, Elvend dağının eteğinde Kuruçay, Abbâsabâd, Sûmine gibi ırmaklarla sulanan ve aynı adı taşıyan bereketli bir ovada yer alır. Erafı dağlarla çevrilidir.⁵⁷⁵ Üzerinde birçok devletin yaşadığı ve hâkimiyet kurduğu Hemedan şehri, Horasan ve Türkistan'a giden askeri yol ve ticaret yolu üzerindedir. Bu özelliği ile dikkat çekmektedir.⁵⁷⁶ Hemedan, Cibâl bölgesinin tam ortasında yer alan, önemli şehirleri olan bir vilayettir. Vilayeti Hemedan b. Fellûc b. Sam b. Nuh abad etmiştir. Cibâl'in bir ordu, Hemedan'ın ise bu ordunun kumandanı olduğu söylenmektedir. Her yer ağaçlarla kaplıdır. Meyveleri lezzetlidir.⁵⁷⁷

Esedevaz/Esedabad, kalabalık mamur ve nimeti bol bir şehirdir. Pazarı canlıdır, pek çok tarım ürünü, ayrıca bal satılmaktadır.⁵⁷⁸ Tarım ürünleri tahıl, pamuk ve üzümdür. Rûda ve Buste, bu iki şehir ceviz deposudur. Dağlar arasında yer alan şehirlerin güçlü akarsuları vardır.⁵⁷⁹ Halk su ihtiyacını vadideki kaynaktan giderir. Su kaynakları yazın ve kışın akmaktadır. Bu sayede sulu tarım yapılır.⁵⁸⁰ Karmasin, latif akarsuları, ağacı, meyvesi olan ucuz, otu, sürüsü bol, fişkiran pınarları, hayratı ticareti olan bir şehirdir. Nihavend, bir dağın üzerinde kurulmuştur. Burada nehirler, bostanlar, bol meyve bulunur. Meyveleri bol, güzel olduğu için Irak'a sevk edilmektedir. Zaferan meyveleri ve armut bolca üretilmektedir. Bunun dışında bölgede cegen ağacı yetişmektedir, ondan da çokan yapmaktadırlar. Sağlamlıkla bir benzeri yoktur.⁵⁸¹

⁵⁷³ Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 100.

⁵⁷⁴ Nurullah Turan, *a.g.e.*, ss. 122-123.

⁵⁷⁵ Tahsin Yazıcı, "Hemedan", mad., *DİA*, C. XVII, TDV Yay., İstanbul 1998, s. 183; Gülseren Azar Nasırabadi, "Hemedan", *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri II*, ed. Erkan Göksu, Yeditepe Yay., İstanbul 2023, s. 116.

⁵⁷⁶ Nasırabadi, *a.g.m.*, ss. 116-117; Yazıcı, "Hemedan", s. 183.

⁵⁷⁷ Mukaddesi, *a.g.e.*, ss. 399-400.

⁵⁷⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 90; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 408.

⁵⁷⁹ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 408; Kazvîni, *Nüzhet'ül-Kulûb*, s. 109.

⁵⁸⁰ Ya'kubi, *a.g.e.*, s. 54.

⁵⁸¹ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 409; İbn Havkal, *a.g.e.*, ss. 278,284; Grnâtî, *a.g.e.*, s. 105; Ebu Dülef, *a.g.e.*, s. 97; İstahri, *a.g.e.*, s. 185; Mühellebi, *a.g.e.*, s. 159.

Dinever, Hemedan'ın üçte ikisi kadardır. Meyveleri, ekinleri bol, verimli bir şehirdir.⁵⁸² Rudraver, safran üretimin olduğu yerdir. Buyüzden buraya zaferani de denilmektedir.⁵⁸³ Yezd şehrinde tahıl, pamuk ve ipek üretilmektedir. Meyvelerden nar çok iyi yetiştirilmektedir.⁵⁸⁴ Genel olarak bakıldığı zaman Hemedan'da tahıl ürünleri, hububat, şeftali, elma, zaferan, armut ve ceviz gibi birçok ürün yetiştirilmektedir.

2.5.7. Deylem, Gilan, Taberistan, Cürcân Bölgesi

Deylem'in sınırlarını tespit etmek oldukça zordur. Birçok lehçe ve çeşitli ırka ev sahipliği yapan bölge, ismini Deylem halkından almaktadır.⁵⁸⁵ Genel manada bir sınır tarifi yapacak olursak; doğusu Horasan, batısı Azerbaycan, güneyi Cibâl şehirleri ve kuzeyinde Hazar Denizi ile çevrili alan bölgenin sınırlarını teşkil etmektedir.⁵⁸⁶ Bu eyaletin akarsuları ve çok sayıda nehri bulunmaktadır. Mamur ve tüccarların sık uğradıkları bir bölgedir. Bölge ova ve dağdan oluşmaktadır. Ovalık yeri Gilan'dır. Hazar Denizi kıyılarına yayılan Gilan'lar has Deylem halkıdır.⁵⁸⁷ Deylem hükümdarları Alamut kalesi yakınlarındaki Rûdbâr şehrinde otururlar. Bölge kışın soğuk, yazın ılıktır. Bu özelliğinden ötürü Deylem'de tahıl ve meyve yetiştirilir.⁵⁸⁸ Burada üretilen meyveler dört bir yana ihraç edilmektedir. Gilan'ın tekstili Mısır ve Irak'ta dahi bilinir. Pirinç, incir, zeytin, limon, keçiboynuzu ve bol miktarda kaliteli üzüm yetiştirilir.⁵⁸⁹

Kûmis, toprakları bereketli, manzarası güzel, meyvesi bol bir bölgedir. Bölgenin önemli bir kesimi dağlarla kaplıdır. Kûmis, hac yolunda Rey ve Horasan arasında bir eyalettir. Burada tekstil ve dünyada bir başka benzeri olmayan meyveler üretilir. Bu tekstil ve meyveler Cürcân ve Taberistan'a ihraç edilmektedir.⁵⁹⁰ Dâmegân, Kûmis'in en büyük şehridir. Gumsi adında çok güzel kırmızı elma yetişiyor. Buradan Irak'a ithal edilmektedir. Bestam/Bistam, mamur ve bol meyve yetişen

⁵⁸² Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 409.

⁵⁸³ Kazvîni, *Nüzhət 'ül-Kulûb*, s. 110.

⁵⁸⁴ Kazvîni, *Nüzhət 'ül-Kulûb*, s. 110.

⁵⁸⁵ Tahsin Yazıcı, "Deylem", mad., *DİA*, C. IX, TDV Yay., İstanbul 1994, s. 263.

⁵⁸⁶ *Hudûdü 'l-Âlem*, s. 91.

⁵⁸⁷ *Hudûdü 'l-Âlem*, s. 91; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 289.

⁵⁸⁸ Yazıcı, "Deylem", s. 264.

⁵⁸⁹ Mukaddesi, *a.g.e.*, 352.

⁵⁹⁰ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 354; *Hudûdü 'l-Âlem*, s. 93.

yerdir. Bölgede Bestami denilen çok güzel kokulu bir elma olup bunu Irak'a ihraç etmektedirler.⁵⁹¹

Cürcân, büyük bir eyalettir. Bereketli arazisi, bol tarımı ve zengin nimetleri ile mamur bir şehirdir. Deyleman ve Horasan arasındaki sınırı oluşturur. Burada limon, zeytin, harnup ve incir yetişmektedir. Nehirleri gürül gürül akar, bağı bahçesi çoktur. Deniz bölgeye yakın olduğu için zirai ürünler bakımından bir hayli zengindir.⁵⁹² Cürcân güzel bir şehir, bir tarafta güzel bir nehir diğer yanda kuru çölü bulunmaktadır. Orada hurma, incir, zeytin, ceviz, şeker kamışı, nar ve portakal yetişmektedir.⁵⁹³ Şehristan, Cürcân'ın başkentidir. Meyve, zeytin ve nar bir hayli boldur. Burası dünyanın sayılı şehirleri arasındadır. Karpuzları, şekerlemeleri ve patlıcanı harikadır. Potakalın, limonun ve keçiboynuzunun en güzeli buradadır.⁵⁹⁴ Dihistân, Taberistan'a yakın bir şehirdir. Şehri Abdullah b. Tahir kurmuştur. Bahçeler, ağaçlar ve şeker kamışları arasında kaybolmuş bir bölgedir. Hürremâruz, incir, muşmula ve nar yetişen bir şehirdir. Bölgede birisinin canı bu meyvelerden çekse ve yemek istese kimse ona bir şey demez.⁵⁹⁵

Taberistan (Mâzenderan), eski Pehlevi sikkelerinde Tapurstân, İslâm kaynaklarında Taberistan adı verilen bölge XIII. yüzyıldan itibaren daha ziyade Mâzenderan adıyla anılmıştır.⁵⁹⁶ Kuzey güney istikametinde Hazar Denizi kıyısıyla Elbruz Dağları arasında, doğu batı istikametinde ise Cürcân'dan Deylem'e kadar uzanan bölgeye Taberistan adı verilir.⁵⁹⁷ Bölgeye Taberistan denmesinin sebebi şudur. Taber Farsçada balta demektir. Burası gümrük ağaçlık olduğu için ordu Teberle (baltayla) önündeki ağaçları kesmeden geçilmez. İstan Farsçada bölge demektir. Bundan ötürü bölge Taberistan adını almıştır.⁵⁹⁸ Moğol istilasından önce bölgeye Taberistan değil

⁵⁹¹ Ebu Dülef, *a.g.e.*, ss. 109-110.

⁵⁹² *Hudûdü'l-Âlem*, s. 91; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 335; Mühellebi, *a.g.e.*, s. 161.

⁵⁹³ Ebu Dülef, *a.g.e.*, s. 111; Cürçân'da funda ağacından ve diğer başka ağaçlardan iyi kereste yapılır; ipek kumaş ustaları vardır ve Hurmaları çoktur. Bkz. Ya'kubi, *a.g.e.*, s. 58.

⁵⁹⁴ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 359; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 344.

⁵⁹⁵ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 360.

⁵⁹⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "Taberistan", mad., *DİA*, C. XXXIX, TDV Yay., İstanbul 2010, s. 322.

⁵⁹⁷ Akif Rençber, *Mâzenderân (Taberistan) Tarihi 1220-1392*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elâzığ 2015, s. 10; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 339; Özgüdenli "Taberistan", s. 322.

⁵⁹⁸ Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 399; Rençber, *Mâzenderân*, ss. 10-11.

Mâzenderân denilmiştir. Tabii olarak Taberistan ve Mâzenderan aynı anlamda kullanılsa da Taberistan isminin daha çok dağlık bölgeler Mâzenderan isminin ise Sefirrûd bölgesindeki ovalık bölge için kullanıldığı bilinmektedir.⁵⁹⁹ İslâmi devirlerden önce birçok devlete ve yerel hanedana ev sahipliği yapmış olan Taberistan, Hâricîler için bir sığınma merkezi olmuştur. Tuğrul Bey, Dandanakan savaşından sonra büyük bir orduyla bölgeyi ele geçirmiştir.⁶⁰⁰

Ebu Dülef: “Taberistan birçok şehri olan geniş bir bölgedir. Geniş ormanları, sayısız dereleri bulunmaktadır ve bol sularla kaplıdır. Taberistan’da öyle güzel portakal yetişiyor ki büyüklük ve lezzet bakımından benzeri yoktur. Zeferan suyu da eşsizdir. Şeker kamışları’da bulunan eyalette zac’da bulunmaktadır ve siyah gümüşü bununla parlatırlar” diyerek bölgenin durumunu ortaya koymuştur.⁶⁰¹ Nimeti bol olan şehir halkı, genel olarak pirinç ekmeği ve balık tüketmektedir. Sarımsak ve su kuşu boldur. Keten ve kenevir tarlaları’da vardır.⁶⁰²

Taberistan’ın her tarafında ipek üretilir ve bu ipekler her tarafa ihraç edilir. İpek, ibrişim imalatında İslâm dünyasında buradan iyisi yoktur. Burada renkli, damarlı kayın ağacı, üzüm asması ve şimşir yetişir.⁶⁰³ Âmul, Taberistan’ın en büyük şehri ve başkentidir. Şehrin çok sayıda akarsuyu bulunmaktadır. Pirinç ve sarımsak yetiştirirler. Ekmekleri pirinç ekmeğidir. Burada keten elbise, pamuk ve keten mendil, Taberistan halısı, hasırı ve şimşir kerestesi üretilir.⁶⁰⁴ Sâriye, kalabalık nüfuslu bir şehirdir. Portakal ağaçları, incir ağaçları, üzüm, çeşitli tahıllar, pamuk ve meyve bolca bulunmaktadır. Zaferan suyu, sandal ağacı suyu, ince tül ve dünyanın her tarafına ihraç edilen parfüm üretilir.⁶⁰⁵ Genel olarak bölgede; pirinç, şeker kamışı, pamuk, incir, gül, gül yağı, üzüm, tahıl ürünleri, turunç, limon, dut ve dut ağacı yetişmektedir.⁶⁰⁶ Hulvan, batı İran’da bir şehirdir. Bağları bulunur ve bölgede difli adından bir bitki yetişmektedir. Şehir’de yetişen nar’ın benzeri başka yerde yoktur denilmektedir. Bol

⁵⁹⁹ Rençber, *Mâzenderân*, ss. 11-12.

⁶⁰⁰ Özgüdenli, “Taberistan”, ss. 322-323; Rençber, *Mâzenderân*, ss. 20-30.

⁶⁰¹ Ebu Dülef, *a.g.e.*, ss. 108-109.

⁶⁰² *Hudûdü'l-Âlem*, s. 92; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 355.

⁶⁰³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 293; Mühellebi, *a.g.e.*, s. 160.

⁶⁰⁴ Ya’kubi, *a.g.e.*, s. 58; İstahri, *a.g.e.*, s. 193; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 93; Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 362.

⁶⁰⁵ Mukaddesi, *a.g.e.*, s. 362; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 92; Rençber, *Mâzenderân*, s. 158.

⁶⁰⁶ Rençber, *Mâzenderân*, ss. 155-160.

miktarda hurma, incir ağacı bulunur. Amilliklerinde sular, ırmaklar akar. Nar ve inciri meşhurdur.⁶⁰⁷

Büyük Selçuklu Dönemi İran bölgesi tarım ürünlerini eyaletlere ayırarak inceledik. Bizim coğrafya türü eserleri inceleyerek tespit ettiğimiz tarım ürünlerini Mehmet Altay Köymen, Kaşgarlı Mahmud'a dayandırarak farklı bir şekilde tespit etmiştir. Buna göre Selçuklular; Buğday, arpa, darı, pirinç, burçak, hayvanlar için otlar; kavun, karpuz, üzüm, şeftali, kayısı, erik, elma, armut, ayva, iğde, ceviz, fındık, fıstık, dut, dut ipeği; ıspanak, karnı bahar, hıyar, kabak, patlıcan, şalgam ve soğan gibi ürünleri yetiştirmiştir.⁶⁰⁸ İsmi saydığımız ürünleri İslâm öncesi Türk devletleri'nde de görmek mümkündür. İslâmiyeti kabul eden Türkler ile eski Türkler arasında kültürel bağın varlığından söz etmek mümkündür. Yetiştirilen bu ürünler beslenme, ırtiyat ve ticaret alanında kullanılmaktadır.

2.6. Selçuklularda Hayvancılık

İran coğrafyasında tarımla birlikte hayvancılık eski zamanlardan beri yapılmaktaydı. Hayvancılık ile uğraşanlar köylüler veya göçebelere. Şehirli halk daha çok ticaretle meşgul olmaktadır. İran'ın bu yapısının üzerine Türkistan'dan gelen Türkmenler rahatlıkla yerleşmiştir. Buralarda hayvancılıkla uğraşmışlardır. Türkmen boyları konar-göçer hayat tarzını sürdürmekteydiler. Bu hayat tarzına en uygun üretim şekli hayvancılıktır. Bu bakımdan Türkmenlerin en önemli amaçları sürülerine otlak bulmaktır.⁶⁰⁹ Selçuklu Türklerinin kuruluş esnasındaki Türkmen grupları ve daha sonra yerleşik hayata geçen Selçuklu halkı hayvancılıkla uğraşmaya devam etmiştir. Hayvancılık tarımın geliştiği yerlerde ziraat ile birlikte daha da gelişmiştir.⁶¹⁰

Yerleşik hayata geçen Türkmenler arasında en çok yetiştirilen hayvan koyun, keçi, at ve deve olmuştur. Eski Türklerin'de bu hayvanlara değer verdiği bilinmektedir. Yetiştirilen bu hayvanlar iktisadi hayatta kullanılmıştır. Süt, süt ürünleri, et ve deri gibi hayvancılığı ilgilendiren hususlar hem beslenme hem de ticari hayatta Türkmen

⁶⁰⁷ Ebu Dülef, *a.g.e.*, ss. 84-85; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 285.

⁶⁰⁸ Köymen, *Alp Arslan ve Dönemi*, ss. 495-502.

⁶⁰⁹ Turan-Kırpık, *a.g.m.*, ss. 499-500.

⁶¹⁰ Metin, "Selçuklularda İktisadi Hayat", ss. 586-587.

grupların ayakta kalmasını sağlamıştır.⁶¹¹ Tarım ve hayvancılık alanındaki gelişmeler Selçukluların beslenme sistemini etkilemiştir.

2.7. Selçuklularda Beslenme

Büyük Selçuklu Devleti yaşadığı coğrafyaya eski Türk adetlerini de beraberinde getirmiştir. Burada İslâm gelenekleriyle yaşayışlarını harmanlamışlardır. Bu bakımdan beslenme ihtiyacı olan tarımsal ürünler ve hayvansal ürünlerde de bir gelişim gözükmemektedir. Genel olarak eski Türk beslenme sistemini benimsemişlerdir. Zamanla yerleşik hayata geçerek İrani unsurun alışkanlıklarını da edinmişlerdir. Buna göre hayvancılık alanında Türkler: hayvanların sütünden, etinden ve derisinden yararlanmışlardır. Selçuklular zamanında yoğurt, peynir, kaymak, yağ gibi yiyecek maddeleri Türklerin beslenme sisteminde büyük bir yer tutmaktadır.⁶¹² Bal ve yumurta yine beslenme ihtiyaçlarını gideren ürünler arasındadır.⁶¹³ Hayvanların etlerinin her yeri yenilmekteydi. Kebap, ciğer, paça, et kurutması ve pastırma et ile ilgili yaptıkları yemeklerdendir. Bunun yanında tavuk, balık ve av ürünleri Türkler arasında tercih edilen diğer ürünlerdendir.⁶¹⁴

Türkler tarımsal alanda hemen her türlü sebze ve meyveyi tüketmekteydiler. Buğday'dan un ve ekmek yapmaktaydılar. Un çorbası, erişte, şehriye, kavurt, kürşek, pirinç ile alakalı çok az yemek, tutmaç, kara pazı, kabak, kadınbudu, hoşmerim ve kadayıf yenilen yemeklerdendir.⁶¹⁵ Boza, şaraplar, kımız, bal şarabı ve meyve suları içilen içecekleri oluşturmaktadır. Selçuklularda tarım bölümünde ismini saydığımız meyve ve sebzeleri hem taze hem de kurutarak yedikleri bilinmektedir.⁶¹⁶ Erik, kayısı, karpuz ve kabak en çok sevilen yiyeceklerdendir. Tarımsal ürünler beslenme'nin yanı sıra ilaç yapımında ve ticaret alanında kullanılmaktadır. İran coğrafyası ıtriyat ürünleri konusunda gelişmiş bir yerdir. Bölgede hemen her türden ilaç yapımında kullanılan ürün yetiştirilmekte ve ihraç edilmektedir.

⁶¹¹ Metin, a.g.m., s. 587; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 502.

⁶¹² Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 412.

⁶¹³ Köymen, *a.g.e.*, s. 417.

⁶¹⁴ Köymen, *a.g.e.*, ss. 418-423; Kemal Çiçek, *Türkler*, s. 349.

⁶¹⁵ Köymen, *a.g.e.*, ss. 428-432.

⁶¹⁶ Köymen, *a.g.e.*, ss. 432-437; Çiçek, gös.yer.

2.8. Selçuklularda İtiryat

Selçuklularda içtimai müesseseler çok ileri seviyededir. Nizâmülmülk'ün Nîşâbur'da yaptığı bimâristan ilk Selçuklu hastanesidir. Selçuklulardan önce Cundişâpûr'da Sâsânî devrinden kalma hastaneyi Abbâsîler'de kullanmıştır. Kendilerinden önce kurulan hastaneleri örnek alan Selçuklular birçok hastane yapmıştır. Bu işi o kadar ileri seviyeye götürdüler ki askerler için seyyar hastane yaptılar.⁶¹⁷ Yapılan hastaneler için ilaç üretimi yapılması gerekmekteydi. İran coğrafyası bu bakımdan önemli bir yerdir. Zira itiryat alanında kullanılan otlar ve baharat türleri bakımından zengin bir yerdir.

İtiryat alanında da iyi olan İran; gül, menekşe, nilüfer, nergis, yasemin, bodur palmye, zambak, mercanköşk, acı portakal, turuncan, hurma çiçeği, zaferan, zirişk, karide, zambak, safran, zerdeçal, mersin ve bacunda türündeki bitkileri iyi kullanmaktadırlar. Bunlardan ilaçta yapılmaktadır.⁶¹⁸ Zeytin, susam, keten ve pamuk yağı ile çeşitli ilaçlar üretilmekteydi. Çölde yetişen üştürgaz ilaç için kullanılan sekencebin bölgede bulunmaktaydı. Kök boya, çivit, kına ağacı, kendir ve zerefşan itiryat alanında kullanılmaktadır. İtiryatta önemli olan şekerleme türleri ve şeker kamışı bölge de yetişen diğer ürünlerdendir.⁶¹⁹ Adı geçen bitkilerin dışında sarımsak, çeşitli baharatlar, ar'ar ağacı gibi farklı türden şifalı bitkiler'den ilaçlar yapılmıştır. İbn Sina, Birûni ve Fahreddin Râzi bu bitkileri en iyi şekilde kullanan tabipler olarak bilinmektedir.

2.9. Selçuklularda Ticaret

Selçuklu Devleti'nin kurulduğu Horasan Bölgesi, iktisadi ve ticari bakımdan çok önemli bir yerdir. Nîşâbur, Serahs, Tûs, Merv ve Belh gibi büyük yerleşim yerleri Orta Çağ dünya tarihinin önemli merkezleridir. Selçukluların İran ve Irak bölgesinde kurdukları düzen, ticaret yollarının kontrol ve güvenliğini sağlamıştır.⁶²⁰ Bu düzen ticaret kervanlarının Hindistan ile Suriye sahillerine, Batı Avrupa ile Türkistan ve

⁶¹⁷ Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, ss. 342-343.

⁶¹⁸ Arifoğlu, *a.g.e.*, ss. 96-97.

⁶¹⁹ Arifoğlu, *a.g.e.*, ss. 97-98.

⁶²⁰ Pehlivanlı, *a.g.m.*, s. 101; Şentürk, *a.g.t.*, s. 55.

Hârizm arasında güvenle sefer yapmalarına olanak sağlamıştır.⁶²¹ Ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması ve tüccarların mallarının sigortalanması ticaret hususunda önemli bir gelişmedir. Zira saldırıya uğrayan ve beklenmedik zararı olan esnaf veya tüccar sınıfın zararı devlet hazinesinden karşılanmıştır.⁶²²

Tarihi ipek yolu, hem geçtiği şehir ve bölgeleri iktisadi açıdan kalkındırıp halkın refah seviyesini yükseltmiş, hem de doğu-batı uygarlıkları için köprü olmuştur. Selçuklulardan öncede Türk devletleri ipek yolunun ve ticaretin önemini bilmekteydi. İpek yolu ticareti için savaşlar yapmaktaydılar.⁶²³ Tarihi ipek yolu üç kısma ayrılmıştır. İran üzerindeki kısmı Çin'den başlar Transxiana, Nîşâbur, Rey, Tebriz ve İstanbul üzerinden Orta Avrupa ve İskandinav ülkelerine uzanır. Yine Çin'den başlayan ikinci güzergâh, Rey üzerinden Akdeniz ve Afrika'ya uzanmaktadır.⁶²⁴

Ticaret yolları vasıtasıyla hem iç hem de dış ticaret canlı tutulmuştur. Başta Irak ve Mısır'dan kaliteli ve parlak kumaşlar, her çeşit meyve, ticaret ve eğitim için insanlar gelmekteydi. Hindistan, Kirman, Fars, Hârizm, Rey ve Cürcân'a giden yolların üzerinde bulunan Nîşâbur şehri bu bölgenin ticaret merkezi haline gelmiştir. İran'ın eyaletleri, Hindistan ve Orta Asya'dan batıya, İran Körfezinden kuzeye Volga Boylarına giden çok mühim ticaret yollarının kavşağını teşkil ediyordu.⁶²⁵ İhraç edilen ürünlerin başını tarım ürünleri çekmekteydi. Tarım ürünlerinden başka; ipek, pamuk ve ketenden üretilmiş kumaşlar, elbiseler, sarıklar, yünlü başörtüleri, kilim halı ve seccadeler diğer ihraç ürünlerindedir. İthal edilen ürünler arasında; canlı hayvan, sansar, tilki vb. hayvan derileri, keçe, kılıç, kayın ağacı ve ham ipek gibi ürünler bulunmaktadır.⁶²⁶

Tarım ürünlerini anlattığımız kısımda şehirlerin özelliklerini verirken ticari yollar hakkında da bilgi vermiştik. İran eyaletleri buldukları konum itibarıyla,

⁶²¹ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 636.

⁶²² Turan-Kırpık, *a.g.m.*, s. 501; Pehlivanlı, *a.g.m.*, s. 102.

⁶²³ Selim Kaya, "Selçuklularda Ekonomik Hayat", *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, ed. Muharrem Kesik, Bilge Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2021, s. 570; Kemal Çiçek, *Türkler*, s. 348.

⁶²⁴ Nurullah Turan, *Selçuklu Başkenti Rey*, s. 120; Mustafa Aylar, "Rey", s. 224.

⁶²⁵ B. Zahoder, "Büyük Selçuklunun Kuruluşu Sırasında Horasan", Çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, C. XIX/76, TTK Yay., Ankara 1955, s. 499; Bu ticaret yollarının güzergahı için Bkz. Pırlanta, *a.g.e.*, ss. 311-312.

⁶²⁶ Pırlanta, *a.g.e.*, ss. 314-315.

Hindistan, Türkistan, Çin, Rus toprakları, Bizans, Suriye, Filistin ve Irak gibi yerler için geçiş noktası özelliğindedir. Bu bölgelerin ticaret merkezi konumundadır. Ticari hayattaki canlılığın devamlı hale gelmesi için sınır şehirlere ve büyük şehirlerin merkezine pazarlar kurulmuştur. Bu pazarlar için gereken ürünler kara ve deniz yolu vasıtasıyla sağlanmıştır. Selçuklular sadece kara yolu ile değil Deniz ve Nehir yollarını da kullanarak ticaret yapmıştır. Zamanla artan ticari vergiler, gümrük gelirleri ile Melikşah döneminde elde edilen gelir 600.000 dinara ulaşmıştır. Melikşah ve Sencer döneminde ticaretin canlı kalması için meks vergisi ve bazı vergiler çoğu zaman alınmamıştır.⁶²⁷ Tarım ve hayvancılık dışında yapılan ticaret için sanayileşme gerekmektedir. Bu sanayileşme Selçuklularda ileri seviyelere taşınmıştır.

2.10. Selçuklularda Üretim ve Sanayi

İktisadi hayatta ticaretin gelişmesine bağlı olarak üretim faaliyetine geçilmesiyle endüstri ve bunu besleyen imalat sanayi önem kazanmıştır.⁶²⁸ İran coğrafyası sanayi ürünleri bakımından büyük bir zengilik arz eder. Özellikle Melikşah ve Sencer'in sulama kanallarına önem vermesi sonucunda sanayi ürünü olan pamuk ve yağ gibi istihsal ürünlerinde artış olmuştur. Pamuklu ürünler, elbiseler, kumaşların üzü İran coğrafyasının dışına çıkmıştır. Bu bakımdan Horasan çok önemli bir yerdir. Merv, Belh, Nişâbur pamuk üretiminde İran'da ön plana çıkmıştır. Burada üretilen pamuk ve elbiseler ihraç edilmiştir.⁶²⁹

Selçuklu ülkesinde; deri, demir, kağıt, cam, boya, seramik işleyen ve üreten fırınlar ve imalathaneler bulunmaktadır. Nişâbur'da büyük seramik fırınları vardır. Buralarda üretilen seramikler mescidlerde, saraylarda, köşklere kullanılmaktaydı. Mâverâünnehir ve Horasan'da pamuklu, yünlü ve ipekli dokumacılık gelişmiştir. Bunun dışında İran coğrafyası sanayi madeni için bulunmaz bir yerdir. Hemen her yerde sanayi ürünleri çıkarılmaktadır.⁶³⁰ Tabi ismi sayılan ekonomik faaliyetlerin Selçuklu maliyesine katkısı önemlidir. Selçuklu maliye sistemi, İran'daki diğer

⁶²⁷ Pehlivanlı, a.g.m, s. 102; Şentürk, a.g.t., s. 55.

⁶²⁸ Metin., a.g.e., s. 589.

⁶²⁹ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 177.

⁶³⁰ Metin, a.g.m, s. 589.

devletlerin sistemlerine benzemekle beraber birçok unsuru içinde barındırarak gelişim göstermiştir.

2.11. Selçuklu Maliye Sistemi

Büyük Selçuklu maliye sistemi tarım, hayvancılık, ticaret, sanayi vs. gibi birçok kalemden oluşmaktadır. Maliye sistemi divanlar aracılığıyla yürütülmektedir. Büyük Divan (Divan-ı Ala/Vezaret Divanı), bu divan'ın başında bulunan vezir diğer divanlardan da sorumludur. İmparatorluğun en büyük divanıdır. Başkanı vezir, hükümdarın mutlak vekilidir. Vezir idari işlerin dışında mali işlerle de ilgilenmekteydi. Divan Sultan neredeyse orada kurulmak zorundadır.⁶³¹ Divan-ı istifa, başkanı müstevfi bütün mali işlerden sorumlu memurların başıdır. Büyük Divan'dan sonraki en önemli divandır. Devletin bütün mali işlerine bu divan bakmakla birlikte, yalnız arazi ve iktâ defterleri ve onların işlemleri büyük divana ve pervaneye aittir. Devletin gelir ve giderlerini listelere ve defterlere kaydederek yıllık bütçeyi düzenlerdi. Halktan toplanacak vergileri öncekilerle karşılaştırarak düzenler idi. Amid, müstevfi'ye bağlı olarak vergi toplayan görevlidir. Naip, müstevfi'nin yardımcısıdır ve lüzumu halinde müstevfi'nin yerine geçmektedir. Büyük Selçuklularda iki türlü hazine vardır. Harç (Maraf) hazinesi: amiller tarafından toplanan şer'i ve örfi vergilerden elde edilen paralara denilmektedir. Asıl (İhtiyat) hazinesi: Bu hazinenin geliri bağlı hükümetlerle, haslardan alınan para ve hediyeler'dir.⁶³²

Divan-ı Arzû'l-Ceyş, askerlerin iktâlarını düzenlemek, üç ayda bir verilen bistegani maaşlarının zamanında verilmesi ve mühimmatlarının tedarikini sağlamakla mesuldür.⁶³³ Divan-ı işraf-ı memalik, divanın başkanı müşrifdir. Devletin mali ve idari işlerinin iyi gidip-gitmediğini teftiş vazifesi ile meşguldür. Müşrif: Divana ait defterlerin kontrolünü yapmak. Vergi kaynaklarının tesbitini yaparak devletin gelirini

⁶³¹ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, MEB Yay., İstanbul 1973, s. 138; Erdoğan Merçil, "Selçuklu Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Selçuklular)*, X, ed. Mehmet Şeker, Siyer Yay., İstanbul 2018, s. 538; Bedirhan-Atçeken, *a.g.e.*, s. 38.

⁶³² Muharrem Kesik, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, Bilge Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2021, s. 62; Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. VII, Redaktör, Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yay., İstanbul 1988, s. 197; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 138; Merçil, "Selçuklu Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı", ss. 543-544; Bedirhan-Atçeken, *a.g.e.*, s. 40; Pehlivanlı, *a.g.m.*, s. 86.

⁶³³ Kesik, *a.g.e.*, s. 65; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 141; Bedirhan-Atçeken, *a.g.e.*, s. 40; Pehlivanlı, *gös.yer.*

artırmak. Hazineye ait gelirleri meydana çıkarmak ve diğer gelir giderler ile ilgilenmek gibi görevleri mevcuttur.⁶³⁴

İsmi saydığımız divanlar dışında taşrada diğer divanlarda bulunmaktadır. Bunlardan maliye ile ilgili olanlar; Divan-ı eyalet; Taşradaki divanların en büyüğüdür. Melikler, sipehsalarlar, şihneler, emirler, valiler ve hâkimler yöneticilerdir. Divan-ı hass, hükümdarın kendine ve ailesine ait olan hazinesidir. Hükümdarın sahip olduğu arazinin işlerinden sorumludur. Bu arazilerin işleyişi ve gelirlerini takip etmektedir. Divan-ı riyaset; reis adlı görevli, eyaletin iç idaresi, mali, adli, asayiş, belediye işleri ile vakıfları kontrol ederdi. Müsadere divanı, devletin zararına zenginleşmiş olan vezir ve öteki memurlardan devlet hazinesine alınan para ve mal işine müsadere denilmektedir.⁶³⁵

2.11.1. Selçuklu Vergi Sistemi

Vergi tarihin her devrinde görülen iktisadi bir olgudur. En basit toplum yapılanmasından devlet düzenine geçildikçe vergi kendi yapısı içerisinde değişikliklere uğramış ve çeşitli toplumlarda farklı şekillerde gelişmiştir.⁶³⁶ Büyük Selçuklu Devleti'nin çok iyi işleyen bir vergi sistemi vardır. Toplanan vergilerin büyük çoğunluğu tarımla uğraşan halkın ödediği meblağ olarak kabul edilmektedir. Vergiler devlet tarafından görevlendirilen memurlar aracılığıyla toplanmaktadır. Divan-ı istifa vergilerden sorumlu kurumdur. Müstevfi vergileri toplayıp denetlemekle yükümlüdür.⁶³⁷ Divan-ı mu'amele ve kısmet adındaki bir divan, vergilerin miktarının belirlenmesi ve takibinin yapılması işiyle uğraşmaktadır. Genel olarak vergiler, toprağa göre alınan misaha, mahsülün miktarına göre alınan mukaseme ve miktara göre alınan mukataa vergiler olarak alınmaktadır.⁶³⁸

Büyük Selçuklu Devleti, kendisinden önceki İslâm devletlerin'den etkilenerrek vergilendirme sistemi oluşturmuştur. Bu eski sistemlere yenisinde ekleyerek yeni bir

⁶³⁴ Bedirhan-Atçeken, *a.g.e.*, s. 41; Muharrem Kesik, *a.g.e.*, ss. 63-64; Alptekin, *a.g.m.*, ss. 197-198; Merçil, "Selçuklu Devlerinde Hâkimiyet Anlayışı", s. 545.

⁶³⁵ Merçil, "Selçuklu Devlerinde Hâkimiyet Anlayışı", ss. 550-551, 553-555; Kesik, *a.g.e.*, ss. 77-89; Bedirhan-Atçeken, *a.g.e.*, ss. 41-42

⁶³⁶ Kesik, *a.g.e.*, s. 597.

⁶³⁷ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 183; Kesik, *a.g.e.*, ss. 597-598.

⁶³⁸ Piyadeoğlu, *a.g.e.*, s. 184.

sentez yapmıştır. Öşür, haraç (misaha, mukaseme, mukataa), cizye, emval, meks/müküs Daha önce değindiğimiz vergi sistemleridir. Avâriz vergisi, olağanüstü hallerde alınan vergilerdendir. Bâc vergisi, bâc genel olarak vergi demektir. Çarşı pazardan alınan vergi olarakta bilinmektedir.⁶³⁹ Bedrake, rehber demektir. Vergi sistemi olarak öncü masraflar için kullanılan bir tabirdir. Cibâyet, bâc, haraç, öşür ve gümrük misilli tekâlif almak manasındadır. Ayrıca zekât, haraç, cizye gibi vergilerin toplanması hakkında kullanılan bir terimdir.⁶⁴⁰ Dâmen/İltizam, terim olarak özel bir şahsın devlete ait bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması demektir.⁶⁴¹

Daribe, gemilerden alınan vergidir. Muhammed Tapar döneminde müküs/meks vergi ile birlikte ticareti canlandırmak maksadıyla kaldırılmıştır. Hafâre, Antlaşma ve para karşılığında tüccar seyyah ve hacıların çeşitli sosyal grup ve kişileri tecavüzdten koruma anlamındadır.⁶⁴² İçtiyazat, transit geçişlerinden alınan vergidir. Sultan Melikşah Irak'ta tüccarlardan müküs ve içtiyazat vergisini kaldırmıştır. Kısım/Kısem, olağanüstü vergilerdendir. İktâ sahibi hatun bunu kendisi için tahsil etmektedir.⁶⁴³ Ebvâb-ı mâl, divanca konmuş vergiler olarak tarif edildiği gibi servet vergisi olarakta bilinmektedir. Emvâl, kanunlara dayanarak tahsil edilen vergidir. Haml vergisi ise mahsulden ülkenin hâkimine gönderilen vergi olarak bilinmektedir.⁶⁴⁴

Büyük Selçuklu Devleti'nin önemli iktisadi politikaları bulunmaktadır. Birincisi ticareti canlandırmak ve vergi gelirlerini yükseltmektir. İkincisi ise şehirlerin mamur edilmesidir. Bu amaçla yeni zapt edilen kentlerde vergi indiri veya vergi muafiyeti sistemini uygulamıştır. Yine yeni şehirlerde özellikle Melikşah ve Sencer döneminde eski kanalların tamiri ve yeni sulama kanalları yaparak bölgeyi kalkındırmak önemli devlet politikasıdır. Bahsedilen hususlar dikkate alındığı zaman Melikşah döneminde eyaletler dâhil devlete gelen vergileri 210.000.000 altın dinara

⁶³⁹ Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Vergiler*, Bilge Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2021, ss. 14-16.

⁶⁴⁰ Merçil, *a.g.e.*, ss. 18-19.

⁶⁴¹ Çetin, *a.g.e.*, s. 195.

⁶⁴² Merçil, *a.g.e.*, ss. 26-30.

⁶⁴³ Merçil, *a.g.e.*, ss. 35-36.

⁶⁴⁴ Merçil, *a.g.e.*, ss. 39-43.

kadar çıkarabilmiştir.⁶⁴⁵ Abbâsî Devletinin varidatı IX ve X. yüzyıllarda, sıra ile 396.155.000; 388.291.000 ve 299.265.000 dirhem olarak hesap edilmiştir. Sârnânîler döneminde 40.000.000 dirhem vergi toplanmıştır. Selçuklu devrinin Abbâsî ve Sârnânî devrine göre siyasi ve ekonomik anlamda daha ileri olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴⁶ Selçuklu iktisadının bu denli güçlü olmasının sebebi geniş sulama kanalları, ticaret yolları denetimi, iktisadi faaliyetler ve vasal devletlerden alınan vergilerden kaynaklanmaktadır. Genel manada Büyük Selçuklu İmparatorluğu, büyük bir alanı kapsamaktaydı ve bu alandaki devletler Selçuklular'a vergi vermekteydi. Bu vergiler sayesinde Selçuklular devrin en büyük ekonomik güçlerinden birisi olmuştur.

⁶⁴⁵ Kemal Çiçek, *Türkler*, ss. 346-347.

⁶⁴⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 399.

SONUÇ

İran coğrafyası eski çağlardan bu yana birçok medeniyete ev sahipliği yapmış bir bölgedir. İran hakkında fazla bilgisi olmayanlar ya da bir haritayı önüne açıp bakanlar, bölgenin engebeli ve çöl bir alanı kapsadığını görmektedir. Görünenin aksine İran Platosu iklimi ve zirai verimlilik bakımından iyi bir durumdadır. Var olan bu durum bölgenin istilalara uğramasını sağlamıştır. İlk çağlarda bölgede varlığını sürdüren İrani halklar, bölgede kurulacak olan İslâm devletlerine ve Türk devletlerine kendilerine örnek alacak bir müessese'yi miras bırakmıştır. Eski İran halkları vergi sistemleri, toprak sistemi (dihkan) ve sulama kanalları konusunda bir hayli iyi durumdaydılar. Kurulan bu sistemler sayesinde tarımsal verimlilik artmış, ticaret artmış ve devlet iktisaden zenginleşerek güçlü bir hale gelmiştir.

İslâmi dönem Fars mirası etkili bir şekilde kullanılmış ve dönemin şartlarına göre modernize edilmiştir. Toprak hukuku, sulama kanalları, maliye ve divan sistemleri İslâm devletleri döneminde tam anlamıyla müesseseseleşmiştir. Abbâsî hilafeti döneminde iktâ sistemi kullanılmıştır. Büyük Selçuklularda ise askeri iktâ sistemi ortaya çıkmıştır. Bu sayede hem arazinin boş kalması engellenmiş hem de asker ihtiyacı karşılanmıştır. Nihavend savaşından sonra İran coğrafyasında görülmeye başlayan İslâm Devletleri, burada fetih hareketleri ve iskân politikalarında bulunmuştur. Bunun sonucunda bölgede İslâmiyet yayılmaya başlamıştır. Dört Halife devrinden sonra bölgede Emevîler ve Abbâsîleri görmekteyiz.

Daha sonra Türk-İslâm devletleri bölgeyi egemenliği altına almıştır. Sâmâniler, Gazneliler ve Büyük Selçuklular burada egemenliklerini kurdular. Sâmâniler ve Gazneliler Türk devlet yapısı ve bölge kültürünü birleştirerek devlet sistemlerini oluşturdular. İsmâ sayılan devletler ekonomi politikalarını geliştirmişlerdir. Bu bağlamda özellikle tarımsal üretimin artması hususunda çalışmalar yapmışlardır. Üretime teşvik, halka tohum ve hayvan dağıtma, sulama kanalları yaparak her yerde sulu tarım yapılmasını sağlamak gibi politikalar izlenmiştir. Nihayetinde izlenen politikalar başarılı olmuş ve tarımsal üretim artmıştır.

Bu dönemde yaşanan gelişmeler, bölgede ortaya çıkacak olan Selçuklu Devletini etkilemiştir. Bilindiği üzere Selçuklular, Türkistan'dan İran'a geldikleri dönemde konargöçer tarzda hayat yaşamaktaydılar. Yaşanan göçebe hayat yerli İran halkını rahatsız etmekteydi. Zira göçebeler yerli halkın mahsullerine zarar vermekteydiler. Dandanakan savaşından sonra kurulan Selçuklu Devleti bu yapıyı değiştirmek için iktâ sistemi vasıtasıyla kendi soydaşlarını yerleşik hayata özendirilmeye çalıştılar. Selçuklu toprak politikasını diğer devletlerden ayıran durum iktâ sisteminin askeri ve idari anlamda kullanılmaya başlamasıdır. Özellikle askeri iktâ ile devlet hem tarım arazilerini kontrol etmiş hem de daha az maliyete asker yetiştirmiştir.

Selçuklular döneminde Nizamiye Medreselerinin açılması ve iktâ sisteminin son şeklinin verilmesi bölgenin kültürel ve ekonomik faaliyetlerinin gelişmesi bakımından önemlidir. Toprak konusunda mîrî bir yapıyı benimsemişlerdir. Buna göre devlet bütün toprakların sahibidir ve lütuf olarak reaya'ya toprak vermektedir. Burada bir merkezileşmeden bahsetmek mümkündür. Daha sonra iktâ sistemi konusunda hareket eden devlet İktâ sistemini askeri iktâ'ya çevirmiştir. Bu durum sayesinde Selçuklular hem ücretsiz asker ihtiyacını karşıladı hem de toprak boş kalmadı. Yani toprağa bağlı ordu sistemi meydana geldi. Tarımsal faaliyetler arttı. Bu artışa oranla ticaret gelişti ve devlet ekonomik olarak zenginleşti. Selçuklular dönemin en önemli ticaret yollarını da kontrol etmekteydi. Kara yolu ve Deniz yolu vasıtasıyla ticaret yapan Selçuklular ticaretin canlı kalabilmesi için bu yolların güvenliğini sağlamıştır. Kervansaraylar ve ribatlar yapan devlet yol güvenliğini bu sayede sağlamıştır. Üstelik ribatların olduğu bölgelerde nüfus zamanla çoğalmış ve şehirleşme başlamıştır.

Selçuklular eski Türk geleneklerinden beslenmişlerdir. Bu gelenekler hayvancılık, ticaret ve tarım alanında kendisini göstermiştir. Eski Türkler gibi at, koyun, deve ve birçok hayvana sosyal hayatlarında yer vermişler ve bunların etinden, sütünden faydalanmışlardır. Tarımsal alanda eski Türkler birçok tahıl ürününü, sebze ve meyveyi bilmekteydiler ve beslenme aracı olarak kullanmaktaydılar. Selçuklular bu geleneği devam ettirmiş ve bu meyve ve sebzeleri tüketmeye devam etmiştir. Tutmaç, kebab, kabak yemeği, kurutulmuş et, tavuk, balık, bal, kımız ve meyvenin

hem yaşı hem de kurusunu tüketmişlerdir. Selçuklular İran'da yetiştirdikleri ürünleri ıtriyat alanında da kullanmışlardır. Bunun yanı sıra Horasan'da sanayi ürünü olan pamuk bolca yetiştirilmiş ve bu alanda kullanılmıştır.

Yaşanan bütün bu gelişmeler İran coğrafyasının zirai üretiminin ve ticari gelişimin önünü açmıştır. Bölge halkı ürettikleri tahıl, hububat, meyve ve sebze ürünlerini ihraç etmişlerdir. Bu bakımdan İran coğrafyasında özellikle ticari yollar üzerinde bulunan Nişâbur, Merv, Rey, Herat gibi şehirler ve Deniz ticareti üzerinde bulunan Fars ve Sîstan bölgeleri mamur ve zengin bir hale gelmiştir. Genel olarak bölgede; buğday, arpa, nohut, baklagiller, pamuk, kavun, karpuz, nar, kayısı, üzüm, elma, turunç, limon, portakal, nergis, menekşe ve ıtriyat alanında kullanılan kimyonlar, bitkiler ve ağaçlar yetiştirilmekteydi. Bütün bu ürünler Sâsâniler devrinden kalan sulama kanalları ve Tâhiriler döneminde sulama kanalları için yapılan projelerle sulanmaktaydı. Melikşah ve Sencer bu kanalları tamir ettirmiş ve yenilerini de yapmışlardır. Bunun dışında, nehirler ve akarsular'da bölge de sulu tarım yapılmasına olanak sağlamıştır. Yetiştirilen tarım ürünleri ve hayvancılık faaliyetleri beslenme alanında Selçukluların elini rahatlatmıştır. Aynı zamanda tarım ürünlerini ıtriyat alanında yani ilaç yapımında kullanılırken görmekteyiz. Biruni ve İbn Sina gibi isimler bu ürünlerden ilaçlar yapmışlardır. Selçukluların oluşturduğu toprak sistemi, ticaret usulleri ve tarım sistemi bölgenin zenginleşmesini sağlamıştır.

Genel olarak Büyük Selçuklu devleti kendisinden önce İran'da var olan eski İran geleneklerini, Türk-İslâm devletlerinin geleneklerini, Türkistan gelenekleri ile harmanlamışlar ve ortaya yeni bir sistem çıkarmışlardır. İktâ sisteminin geliştirilmesi ve toprağa bağlı ordu sisteminin oluşturulması Türk-İslâm devlerinin ilgidini çekmiş ve yıllarca bu sistem uygulanmıştır. Toprak devlet arazisi sayılmış, reaya'ya devletin lütfu gibi verilmiştir. Bu durum halkın devlete bağlılığını arttırmıştır. İktâ sistemi ile göçebe Türkmenler yerleşik hayata özendirilmiştir. Bu sayede Türkiye Selçukluları kurulmuştur ve Anadolu'nun Türkleştirilmesi sağlanmıştır. Çalışmamızda bahsettiğimiz bütün sistemler özellikle toprak sistemi ve tarımcılık faaliyetleri Büyük Selçuklular ile zirveye ulaşmıştır. Bu sayede Büyük Selçuklu devri devlet sistemi ve müesseseleri kendisinden sonra gelen Türk-İslâm devletlerine örnek olmuştur.

Atabeylikler, Hârizmşahlar, Türkiye Selçukluları, Eyyûbiler, Memlûkler, Osmanlılar ve Hindistan'dakurulan Türk-İslâm devletleri Selçuklu sistemlerini kullanmışlardır.

KAYNAKÇA

A)TEMEL KAYNAKLAR

ANONİM, *Târih-i Sistân Adlı Eserin Tercime ve Tanıtımı*, Çev. Vural Öntürk, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2016.

ANONİM, *Selçuknâme (Târîh-i Âl-i Selçuk)*, Çev. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014.

EBU DÜLEF, *İran Seyahatnamesi (10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine Yolculuk)*, Çev. Serdar Gündoğdu, 3. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.

EBÛ'L-FİDÂ, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Bûldan)*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

EBU'L-FAZL BEYHAKÎ, *Târîh-i Beyhakî*, Çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara 2019.

ED-DİNEVERÎ, Ebu Hamid, *el-Ahbârü't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, Çev. Zekeriya Akman-Hüseyin Siyabend Aytemur, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.

EL-BELÂZURÎ, *Fütûhu'l Bûldân (Ülkelerin Fetihleri)*, Çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

EL-GİRNÂTÎ, *El-Girnâtî Seyahatnamesi*, Çev. Fatih Sabuncu, 2. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.

EL-KALKAŞENDÎ, *Halifelik Kurumu ve Tarihi*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.

EL-HÜSEYNÎ, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lügal, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1999.

EL-ÖMERÎ, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

FAHR-I MÜDEBBİR, *Âdâbu'l-Harb Ve's-Şecâ'a Adlı Eserin Tercüme ve Tanıtımı*, Çev. Raziye Çalimli, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Van 2022.

GERDÎZÎ, *Ebu Sâid Abdulhay Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî'nin "Zeynü'l Ahbâr" Adlı Eserinin Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler ve Gazneliler ile İlgili Bölümlerinin Tercümesi ve Değerlendirmesi*, Çev. Filiz Akçay, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2015.

Hamdullâh Müstevfi-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, ed., Erkan Göksu, Bilge Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2015.

-----, *Hamdullah Müstevfi ve Eseri "Nüzhet'ül-Kulûb"*, Çev. Muharrem Hamza, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Van 2008.

ZAHÎRU'D-DİN NÎŞÂBÛRÎ, *Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin Selçuknâmesi (İnceleme-Çeviri)*, Çev. Ayşe Gül Fidan, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015.

İBN CERİR ET-TABERÎ, *Târihu't-Taberi (Taberi Tarihi)*, C. II-III, Çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019.

İBN HAVKAL, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, 3. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.

İBN BATTÛTA, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Çev. A. Sait Aykut, 9. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.

İBN HURDAZBÎH, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, 2. Baskı, Ayışığı Kitapları Yayınları, İstanbul 2019.

İBNÜ'L-ADİM, *Zübdetü'l-Haleb Min Târihi Haleb'de Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2014.

İBNÜ'L-CEZVÎ, *El-Muntazam fî Târihi'l-Ümem'de Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2014.

İBNÜ'L-ESİR, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C. II,-XII, Redaktör. Mertol Tulum, Bahar Yayınları, İstanbul 1985/1986.

İBNÜ'T-TIKTAKA, *EL-FAHRÎ (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, (632-1258)*, Çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

İSTAHRÎ, *Ülkelerin Yolları (Değerlendirme-Metin)*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları Yayınları, İstanbul 2015.

KUDÂME İBN CAFER, *Kitabü'l-Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.

MES'ÛDÎ, *Et-Tenbih ve'l-İşraf (Dünya Coğrafyası ve Tarihi)*, Çev. Mithat Eser, Ankaraokulu Yayınları, Ankara 2020.

MÎRHÂND, *Ravzatu's-Safâ (fî Sîreti'l-Enbiya ve'l-Mülük ve'l-Hulefâ- Tabaka-i Selçûkiyye)*, Çev. Erkan Göksu, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2018.

MUKADDESÎ, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekasim)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

MUHAMMED ŞEBÂNKÂREÎ, *Mecmau'l-Ensâb fî't-Tevârih (Çeviri ve Değerlendirmesi)*, Çev. Nurullah Soylar, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Kayseri 2018.

MÜNECCİMBAŞI, Ahmed. b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel (Selçuklular Tarihi I)*, Çev. Ali Öngül, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2017.

MÜHELLEBÎ, *Kitâbü'l-Azîzî (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları Yayınları, İstanbul 2023.

NARŞAHÎ, *Târîh-u Buhâra (İnceleme ve Tercüme)*, Çev. Abdullah Duman, Ayışığı Kitapları Yayınları, İstanbul 2013.

NÂSİR-I HÜSREV, *Sefernâme*, Çev. A. Naci Tokmak, Demavend Yayınları, İstanbul 2020.

NİZAMÜ'L-MÜLK, *Siyasetname*, Çev. Mehmet Taha Ayar, 12. Baskı, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.

RÂVENDÎ, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, C. I-II, Çev. Ahmed Ateş, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2020.

REŞİDÜ'D-DÎN, Fazlullâh, *Câmi 'ü't-Tevârîh (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, 2. Baskı, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

URFALI MATEOS, *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2019.

YA'KUBÎ, *Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları Yayınları, İstanbul 2002.

YUSUF HAS HACİB, *Kutadgu Bilig*, Çev. Ayşegül Çakan, 7. Baskı, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, 2. Baskı, Ayışığı Kitapları Yayınları, İstanbul 2020.

B) ARAŞTIRMA ESERLER

AĞARI, Murat, *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ı (İnceleme ve Değerlendirme)*, Ayışığı Kitapları Yayınları, İstanbul 2019.

AHMETBEYOĞLU, Ali, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, 2. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

AKYOL, Yasemin, *Büyük Selçuklu Döneminde Ribatlar ve Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Fonksiyonları*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2024.

ALAEDDİN, Ceylan, *Türk Kültür Tarihi*, Selçuk Kitabevi Yayınları, Konya 1994.

ALİCAN, Mustafa, *Malazgirt 1071 (Kıyametin İlk Günü)*, 2. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

ALPTEKİN, Coşkun, "Büyük Selçuklular", *DGBİT*, C. VII, Redaktör, Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, ss. 95-211.

ALTUNGÖK, Ahmet, *İslâm Öncesi İnan'da Devlet ve Ekonomi (Sâsânî Dönemi-M.S. 226-652)*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015.

APAK, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2 Hulefâ-i Râşidin Dönemi)* 14. Baskı, Ensar Yayınları, İstanbul 2015.

-----, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3 Emeviler Dönemi)*, 12. Baskı, Ensar Yayınları, İstanbul 2016.

-----, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (4 Abbâsiler Dönemi)*, 12. Baskı, Ensar Yayınları, İstanbul 2018.

APAYDIN, H. Yunus, “Cizye”, mad., *DİA*, C. XVIII, İstanbul 1998, ss. 365-369.

ARAYANCAN, Ayşe Atıcı, *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut*, 3. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.

ARİFOĞLU, Yunus, *Horasan, Medeniyet ve Mekân (Abbasiler Döneminde Horasan Bölgesinin İktisadi Hayatı)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2023.

AYDIN, Erhan, *Eski Türklerde Gündelik Hayat*, Kronik Yayınları, İstanbul 2022.

AYLAR, Mustafa, “Rey”, *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri I*, ed. Erkan Göksu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2023, ss. 217-239.

AYÖNÜ, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, 3.Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2021.

AZİMLİ, Mehmet, *Babek (Bir Direnişçi)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2013.

BAHAR, Hasan, *Eski Çağ Uygarlıkları*, 5. Baskı, Kömen Yayınları, Konya 2015.

BALTACI, Cahid, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İFAV Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2017.

BARTHOLD, V.V., *İran Tarihi Coğrafyası*, Çev. Ömer Alkaç, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.

-----, *Moğol İstilasası Devrinde Türkistan*, Çev. Seniha Sami Moralı, TTK Yayınları, Ankara 2020.

BATIR, İsmet Burak, *Orta Çağ'ın Unutulan Coğrafyası (Büveyhiler ve Selçuklular Döneminde Hûzistân)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2023.

BAYKARA, Tuncer, *Türk Kültürü*, 3. Baskı, IQ Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2007.

BAŞTÜRK, Nadir, “Nişabur”, *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri II*, ed. Erkan Göksu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2023, ss.11-80.

BAZIN, Marcel, “Kirman”, mad., *DİA*, C. XXVI, Ankara 2002, ss. 62-63.

BEDİRHAN, Yaşar, *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Eğitim Kitabevi Yayınları, Konya 2004.

BEDİRHAN-ATÇEKEN, Yaşar-Zeki, *Selçuklu Müesseseleri ve Tarihi*, Eğitim Kitabevi Yayınları, Konya 2004.

BOZKURT, Nahide, “Abbâsiler (750-1258)”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş, 5. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, ss. 457-525.

CAHEN, Claude, *İslamiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, Çev. Esat Nermi Erendor, 2. Baskı, Bilgi Yayınları, İstanbul 2000.

CORCÎ ZEYDAN, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, C. I, Çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

- ÇETİN**, Kenan, *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2011.
- ÇETİN**, Osman, “Horasan”, mad. *DİA*, C.XVIII, İstanbul 1998, ss. 234-241.
- ÇİÇEK**, Kemal, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi”, *Türkler*, C. V, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2014, ss. 399-3
- DEMİRCİ**, Mustafa, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- , “Savâfi”, mad. *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, ss.184-185.
- , “İktâ”, mad., *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, ss. 43-47.
- , “Toprak ve Vergi”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Asr-ı Saâdet-Selçuklular) I*, ed. Mehmet Şeker, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, ss.325-352.
- ED-DÛRÎ**, Abdüzazîz, *Abbâsiler Tarihi (Siyasi, İdari, Sosyal ve Ekonomik Bakımdan)*, Çev. Kasım Koç, Beka Yayınları, İstanbul 2020.
- , “İslam Toplumlarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/39, Çev., Kâzım Yaşar Koprıman-Nihat Yazılıtaş-Altan Çetin, Ankara 2006, ss. 221-238.
- ERDEM**, İlham, “Merv”, *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri II*, ed. Erkan Göksu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2023, ss.139-154.
- ERKAL**, Mehmet, “Öşür” mad., *DİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, ss. 97-100.
- , “Cizye” mad., *DİA*, C. VIII, İstanbul 1993, ss. 42-45.
- FAHREDDİN ŞEVKET**, *İrân*, haz. Derya Örs, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2022.
- FAYDA**, Mustafa, “Fey”, mad., *DİA*, C. XII, İstanbul 1995, ss. 511-513.
- FRYE**, Richard Nelson, “Orta Çağ'ın Başarısız Buhara”, *AÜİF Dergisi*, C. XLI/1, Çev. Hasan Kurt, Ankara 2000, ss. 425-471.
- GARTWAITE**, Gene R., *İran Tarihi (Pers İmparatorluğundan Günümüze)*, Çev. Fethi Aytuna, İnkılap Yayınları, İstanbul 2021.
- GÖKALP**, Hüseyin, *İrak'ın Fethi ve İslâmlaşma Süreci*, İnsan Yayınları, İstanbul 2020.
- GÖKSU**, Erkan, *Selçuklunun Mirası Gulâm ve İktâ (Kölelik mi, Efendilik mi?)*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2017.
- , *Afganistan ve Hindistan'ın İhtişamlı Hanedanı Gazneliler (963-1186)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.
- GÖZÜBENLİ**, Fatih, “Day'a” mad., *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, ss. 57-58.
- GRONKE**, Monika, *İran Tarihi (Yedinci Yüzyıldan Günümüze)*, Çev. Remzi Avcı, Runik Yayınları, İstanbul 2023.

- GÜMÜŞÇÜ**, Osman, *Tarihi Coğrafya*, 4. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.
- GÜNALTAY**, M. Şemseddin, *İran Tarihi (En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar)*, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1948.
- HEYAT**, Jevad, "Fars", mad., *DİA*, C. XII, İstanbul 1995, ss. 174-176.
- HİZMETLİ**, Mustafa, "Abbâsiler Dönemi Ticaret Hayatı", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Abbâsiler II*, ed. Mehmet Şeker, Siyer Yayınları İstanbul 2018, ss. 153-214.
- HOUDACE**, Bernard, "İran" mad., *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, ss.392-394.
- KAFESOĞLU**, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, MEB Yayınları, İstanbul 1972.
- , *Türk Milli Kültürü*, 38. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015.
- , *Sultan Melikşah*, MEB Yayınları, İstanbul 1973.
- , "Alparslan", mad., *DİA*, C. II, İstanbul 1989, ss. 526-530.
- KALLEK**, Cengiz, "Haraç" mad., *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, ss. 71-88.
- KAYA**, Selim, "Selçuklularda Ekonomik Hayat", *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, ed. Muharrem Kesik, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2021, ss. 557-589.
- KAYRAK**, Hatice, *Doğu Roma ve Sâsâniler Arasındaki İktisadi İlişkiler (MS. V. Ve VI. Yüzyıllar)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Bilecik 2019.
- KAZICI**, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 18. Baskı, İFAV Yayınları, İstanbul 2018.
- KESİK**, Muharrem, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2021.
- KILINÇ**, Alparslan, "Mâverâünnehir Bölgesinde IX-XI Yüzyıllarda Tarım ve Hayvancılık", *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, (e-Issn2630-631X), S. 40, 2021, ss. 113-119.
- KOCA**, Salim, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler*, C. III, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca (Yay.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 15-37.
- KÖYMEN**, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 6. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2017
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 5. Baskı, C. I-III, TTK Yayınları, Ankara 2016.
- KUCUR**, Sadi S., "İktâ (Selçuklular)", mad., *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, ss. 47-49.
- LAMBTON**, Ann K.S., "İktâ Üzerine Düşünceler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV/8, Çev., Halil İbrahim Hançabay, Bursa 2016/2, ss. 165-184.

MERÇİL, Erdoğan, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilat, Kültür)*, 2. Baskı, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2019.

-----, *Büyük Selçuklu Devleti*, 2. Baskı, Bilge Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2017.

-----, *Selçuklularda Vergiler*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2021.

-----, "Selçuklu Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Selçuklular)*, X, ed. Mehmet Şeker, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, ss. 503-569.

-----, *Gazneli Mahmûd*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

-----, "Sebüktegin'in Pendnâmesi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. VI/1-2, İstanbul 1975, ss. 203-233.

-----, "Gazneliler", mad., *DİA*, C. XIII, İstanbul 1996, ss. 480-484.

-----, "Gazne", mad., *DİA*, C. XIII, İstanbul 1996, ss. 479-480.

METİN, Tülay, "Selçuklular'da İktisadi Hayat", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Selçuklular)*, X, ed. Mehmet Şeker, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, ss. 571-618.

NARİÇ, Ecem, *Sâsânîler Dönemi'nde Doğu İran'ın Tarihsel Sınırları (M.S. III-VI. Yüzyıllar, Türk-İran İlişkileri Bağlamında)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Bilecik 2022.

NASIRABADI, Gülseren Azar, "Hemedân", *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri II*, ed. Erkan Göksu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2023, ss. 115-144.

NASKALI, Esko, "(İran) Başlangıçtan Müslümanlar Tarafından Fethine Kadar", mad., *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, ss. 394-395.

-----, "Sâsânîler", mad., *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, ss. 174-176.

NİRAY, Nasır, "Sâsânî İmparatorluğu'nun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, S. 5, Muğla 2001, ss. 1-23.

OKUDAN, Gülseri, *Afganistan ve Hindistan Fatihisi Sultan Gaznel Mahmûd*, İksad Yayınları, Ankara 2020.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. II, 2. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

-----, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, 7. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2020.

ÖNGÜL, Ali, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2018.

ÖZ, Şaban, *İslâm Tarihi*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2013.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Melikşah”, mad., *DİA*, C. XXIX, Ankara 2009, ss. 348-349.

-----, “Berkyaruk”, mad., *DİA*, C. V, İstanbul 1992, ss. 515-516.

-----, “Muhammed Tapar”, mad., *DİA*, C. XXX, Ankara 2020, ss. 576-578.

-----, “Sencer”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, ss. 507-511.

-----, “Harîzm”, mad., *DİA*, C.XVI, İstanbul 1997, ss. 217-220.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi)*, C. I, İSAM Yayınları, Ankara 2013.

-----, “(Selçuklular) Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat”, mad., *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, ss. 371-375.

-----, “(İran) Fetihden Safevîler’e Kadar”, mad., *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, ss. 395-400.

-----, “Mûsâ Yabgu”, mad., *DİA*, C. II (ek II. Cilt), Ankara 2019, ss. 322-323.

-----, “Merv”, mad., *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, ss. 221-223.

-----, “Selçuklu Çağında Kırsal Hayat: Göçebeler ve Köylüler”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, 4. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara 2018, ss. 551-558.

-----, “Mâverâünnehir”, mad., *DİA*, C.XXVIII, Ankara 2003, ss.177-180.

-----, “Sîstan”, mad., *DİA*, C.XXXVII, İstanbul 2009, ss. 274-276.

-----, “İsfahan” mad., *DİA*, C.XXII, İstanbul 2000, ss.497-502.

-----, “Rey”, mad., *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008, ss. 40-41.

-----, “Taberistan”, mad., *DİA*, C.XXXIX, İstanbul 2010, ss. 322-323.

ÖZTÜRK, Mürsel, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2020.

PEACOCK, A.C.S., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Çev. Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.

PEHLİVANLI, Hamit, “Selçuklular ve Selçuklu Müesseseleri (1000-1300)”, *Tarih El Kitabı Selçuklulardan Bugüne*, ed. Ahmet Nezihi Turan, 2. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara 2006, ss. 9-124.

PIYADEOĞLU, Cihan, *Çağrı Bey*, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

-----, *Sultan Alp Arslan (Fethin Babası)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2016.

-----, *Güneş Ülkesi Horasan (Büyük Selçuklular Dönemi)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2023.

PIRLANTA, İsmail, *Orta Çağ'ın İncisi Nişabur*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2013.

-----, “Büyük Selçuklular Döneminde Horasan’da Tarım ve Hayvancılık”, *Journal of Turkish Studies* 9/4 (2014), s.985-1004.

RENÇBER, Akif, *Mâzenderân (Taberistan) Tarihi 1220-1392*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2015.

ROUX, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl)*, Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020.

SARIÇAM-ERŞAHİN, İbrahim-Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 11. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 2018.

SAYAN, Yüksel, “Serahs” mad., *DİA*, C. XXXVI, Ankara 2009, ss. 539-542.

SELÇUK, Havva, *Selenge'den Tuna'ya Türk Kültür Tarihine Dair Notlar*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2020.

SELÇUKOĞLU, Ahmet, “Buhara”, *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri I*, ed. Erkan Göksu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2023, ss. 43-96.

SEVİM-MERÇİL, Ali-Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2020.

SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi (Selçuklular Dönemi)*, 5.baskı, TTK Yayınları Ankara 2020.

-----, “Dandanakan” mad., *DİA*, C. VIII., İstanbul 1993, ss. 456-457.

-----, “Çağrı Bey”, mad., *DİA*, C. VIII., İstanbul 1993, ss. 183-186.

-----, “Malazgirt”, mad., *DİA*, C. XXVII., Ankara 2003, ss. 481-483.

SIRMA, İhsan Süreyya, *İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*, 29. Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul 2021.

SÖNMEZ, Cemil, *Ravzatü's-Safâ ve Habibü's-Siyer'deki Sâ mânîler Bölümünün Tercümesi Bağlamında Mîrhand ve Hândmîr'in Tarih Metodolojisi*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Van 2023.

SÜMER, Faruk, “Selçuklular”, mad., *DİA*, C. XXXVI., İstanbul 2009, ss. 365-371.

-----, “Tuğrul Bey”, mad., *DİA*, C. XLI, İstanbul 2012, ss. 344-346.

-----, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 2. Baskı, A.Ü.D.T.C.F. Yayınları, Ankara 1972.

SÜMER-SEVİM, Faruk-Ali, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çeviriler)*, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2018.

STRANGE, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, Çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

- ŞAHİN**, Sinan, *Mâverâünnehir'in Sosyal ve İdarî Yapısı (VIII. – XII. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- ŞAHİN**, Mustafa, “Herat”, *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri II*, ed. Erkan Göksu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2023, ss. 155-216.
- ŞENTÜRK**, Yakup, *Selçuklularda İktisadi Hayat*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 1993.
- ŞEŞEN**, Ramazan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İSAR Yayınları, İstanbul 2012.
- , *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2017.
- , “Buhara”, mad., *DİA*, C. VI, İstanbul 1992, ss. 363-367.
- TAŞAĞIL**, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, 21. Baskı, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2020.
- , “Talas Savaşı”, mad., *DİA*, C. XXXIX, İstanbul 2010, ss. 501.
- TEKER**, Filiz, *Sâsânîler Döneminde İran ve Turan İlişkileri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2023.
- TEZCAN**, Mehmet, “İpek Yolu'nun İran Güzerğahı ve İpek Yolu Ticareti ve İran Engellemesi”, *Uluslararası Teke Dergisi*, S.3/1, Bursa 2014, s. 96-123.
- TURAN**, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 24. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2022.
- , *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 16. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.
- TURAN**, Nurullah, *Selçuklu Başkenti Rey*, TTK Yayınları, Ankara 2019.
- TURAN-KIRPIK**, Refik-Güray, “Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, 4. Baskı, Ankara 2018, ss. 479-507.
- UÇMAZ**, Abdurrahman, *Selçuklularda Toprak ve İktâ Sistemi*, Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Tokat 2007.
- USLU**, Recep, “Herat”, mad., *DİA*, C. XVII, İstanbul 1998, ss. 215-218.
- USTA**, Aydın, *Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmânîler)*, 2. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.
- UYGUR**, Türker, “Şiraz”, *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri II*, ed. Erkan Göksu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2023, ss. 145-200.
- YAKUPOĞLU**, Cemil, “Selçuklularda Vakıf Kurumu”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, 4. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara 2018, ss. 559-598.

YAZICI, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 17. Baskı, TDV Yayınları, Ankara 2017.

YAZICI, Tahsin, “Belh”, mad., *DİA*, C. V, İstanbul 1992, ss. 410-411.

-----, “Hemedan”, mad., *DİA*, C. XVII, İstanbul 1998, ss. 183-185.

-----, “Deylem”, mad., *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, ss. 263-265.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, mad., *DİA*, C. I, İstanbul 1988, ss.31-48.

YİĞİT, İsmail, “Emevîler”, mad., *DİA*, C. XI, İstanbul 1995, ss. 87-104.

ZAHODER, B., “Büyük Selçuklunun Kuruluşu Sırasında Horasan”, *Belleten*, C. XIX/76, TTK Yayınları, Ankara 1955, ss. 491-525.

ZETTERSTEEN, K.V., “Samaniler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. VII, Çağ Yayınları, İstanbul, 1989, ss. 49-75.